

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК

БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS

OF BAKU UNIVERSITY

ISSN 1609-0586

HUMANİTAR

elmlər seriyası

серия

ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

---

series of

HUMANITARIAN SCIENCES

№1.2019

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədəliyev V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **İsmayılov X.İ.** (redaktorun müavini), **Quliyeva S.Z.** (məsul katib), **Əliyeva İ.S.**, **Qurbanov A.İ.**, **Əlizadə Y.M.**, **Rzayev A.Ə.**, **Əzizov E.Z.**, **Hacıyev A.C.**, **Hacıyev S.T.**, **Vəliyev Ş.Q.**, **Məmmədov C.Ə.**, **Vəliyev M.T.**, **Rüstəmov R.Ə.**

B.310.30.IV.1999

© «*Bakı Universiteti Nəşriyyatı*», 2019

DİLÇİLİK

UOT 81'373

LEKSİKANIN MƏDƏNİ KONNOTATİV KOMPONENTİ

A.M.BƏYLƏROVA

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası**ayten_beylerova@mail.ru*

Məqalədə sözün leksik mənasındakı mədəni konnotativ komponentin səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Leksikanın mədəni konnotativ komponenti sözün mənasının bir hissəsidir. O, xalq şüurunda hər hansı bir təsəvvürlə, anlayışla möhkəm bağlıdır və ümumilikdə, danışanın nitq predmetinə münasibətini əks etdirir. Dil vahidlərinin mədəni konnotasiyalarına bələd olmaq həmin dilə daha üstün səviyyədə yiyələnməyin əlamətlərindən və mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın şərtlərindən biridir. Belə ki, tədqiq edilən, öyrənilən dilin mədəni konnotasiyalarını müvəffəqiyyətlə üzə çıxarmaq yalnız öyrənilən dilin mədəniyyətinə deyil, həm də öz doğma mədəniyyətinə bələd olmaqla mümkündür. Mədəni konnotasiyaların ikili xarakterini vurğulamaq lazımdır. Bu özünü o zaman göstərir ki, bir sözdə eyni zamanda iki zidd çalar olur: müsbət və mənfi.

Açar sözlər: konnotativ, denotativ, nominativ, assosiasiya, metaforik

Sözün leksik mənası denotativ və konnotativ komponentlərdən ibarətdir. Mənanın konnotativ komponenti sözün əlavə mənə çalarlarıdır. Leksik mənanın konnotativ komponenti – semiozisin* semantik və pragmatik aspektlərinin birbaşa təmas nöqtəsidir. Konnotasiyanın pragmatik asılılığı onun əsas xüsusiyyətidir. Sözün mənə strukturunun konnotativ komponenti gündəlik nitq kommunikasiyası prosesində iştirak edir (tez-tez implisit şəkildə), sözün işlənməsində obyektiv olaraq nəzərə alınır. Belə ki, söz təkcə gündəlik ünsiyyət zamanı ötürülən aktual informasiyanın daşıyıcısı deyil, o, eyni zamanda, sosial-tarixi, intellektual və ekspressiv-emosional, qiymətləndirici, ümumi səciyyəli və konkret milli xarakterli məlumatın toplusudur. Məhz belə məlumat sözün mənasındakı sosial-tarixi, milli-mədəni komponenti təşkil edir. Bu, obyektiv şəkildə mövcud olan anlayışdır və bəzi hallarda dövrə əlaqədar fərqli səciyyəyə malik olur. K.Çukovski yazır: “Hər bir dövrün öz üslubu vardır və yolverilməzdir ki, məsələn, ötən əsrin (XIX əsrin – A.B.) otuzuncu illərinə aid olan povestdə dekadent doxsanıncı

* Semiozis (yunan sözüdür, “işarə” deməkdir) semiotikada qəbul olunmuş termindir, işarənin izah edilməsi və ya mənanın yaranması prosesidir.

illərin *əhval-ruhiyyə, narahatlıq, arama, fəvqəlbəşər* kimi səciyyəvi sözlərinə rast gəlinir... Psixeyaya ünvanlanmış təntənəli şeirlərin tərcüməsində *bacı* sözünün işlədilməsi yersizdir... Psixeyanı *bacı* adlandırmaq – Prometeyi qardaş, Yunonanı isə ana adlandırmağa bərabərdir” [14].

Sözün mənasının mədəni komponenti – mədəni konnotasiya sözün məna çalarlarından biridir və konkret dilin daşıyıcıları üçün bilavasitə mətnlərdə aşkara çıxır. Həmin mətnlərdə sosial-tarixi dövrlərin mərhələləri, düşüncənin, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə aid insanların nitq davranışının, peşələrin, siyasi qrupların və sairənin stereotipləri bu və ya digər səbəbdən müqayisə edilir. Adətən, bu, nitqin qiymətləndirilməsində, izahedici kontekstlərdə, sözlərin ətraflı şərhində daha əhatəli şəkildə öz əksini tapır. Sözün mənasının mədəni komponenti müqayisə zamanı, bədii əsərin müəllifi ilə personajların ictimai-nitq xarakteristikalarının toqquşması nəticəsində də meydana çıxır.

N.Y.Şvedova sözün çoxaspektli təsvirinin ən mühüm (sözün daxili xüsusiyyətləri ilə yanaşı) amillərindən biri kimi, onun mövcud olduğu dil şəraiti haqqında fikir irəli sürmüş və əsaslandırmışdır: “... leksik vahid hər zaman sinif kontekstində, mətn ardıcılığı kontekstində və nitq situasiyasının məzmunlu (“bədii surətdə tərtib edilmiş”) kontekstində eyni zamanda mövcud olur” [15, 143-144]. Görünür ki (N.Y.Şvedovanın həmin məsələnin izahı da bunu təsdiq edir), sözün mənasının mədəni komponentinin müəyyən edilməsi və təsviri üçün məhz “bədii surətdə tərtib edilmiş” (məzmunlu) kontekstlər aktualdır. Belə kontekst sözlərin mənasında assosiasiyalarla bağlı olan mədəni komponentin xarakteristikası, təsviri zamanı mənbə, istinad nöqtəsi kimi çıxış edir. N.Y.Şvedova qeyd edir: “Sözə öz əksini tapan və onun məna komponentlərində cəmləşən məzmunlu situasiyalara, “şərait kontekstləri”nə əsasən, haqsız yerə sıxışdırılan, sevilməyən, incidilən insanlar haqqında *Zoluşka* kimi sözlərin təsviri yaranır” [15, 153].

Sözün mənasının mədəni komponenti vahid deyil. Bu komponentin intellektual və emosional-ekspressiv məzmunu, rəşional və emosional qiyməti ola bilər. Onun belə xarakteri daha çox situativ kontekstlərdə, konkret sözün birbaşa izahlarında, daha doğrusu, sözün işlədilməsi zamanı üzə çıxır. Bu daha çox ictimai-siyasi və fəlsəfi sahələrə dair, mənasının mədəni komponentində intellektual məzmun olan sözlərə aid edilir. Y.A.Belçikov yazır: “Sosiologiyanın, siyasətin, etikanın, fəlsəfənin mühüm, əsas anlayışlarını ifadə edən sözlərin semantik məzmununun dəqiqləşdirilməsi daha çox siyasi mübarizə zamanı baş verir” [9]. Deməli, konkret bir dövr, mühit, konsituasiya müəyyən sözlərin konnotativ mənasını dəqiqləşdirməyə və daha yaxşı anlamağa imkan verir.

Dil vahidinin mədəni konnotasiyası xalq şüurunda hər hansı bir təsəvvürlə, anlayışla möhkəm bağlıdır və ümumilikdə, danışanın nitq predmetinə münasibətini əks etdirir. Hər bir xalq dünyaya özünəməxsus baxışı ilə fərqlənir: başqa din, başqa mentalitet, başqa adət və ənənələr, başqa mədəniyyət. Məhz bu səbəbdən də nominativ vahidlərin mədəni konnotasiyalarında fərqlilik, özünəməxsusluq və millilik nəzərə çarpır. Mədəni konnotativ komponent müxtəlif

sözlərin semantik strukturunda fərqli status qazanır. Bundan asılı olaraq, onu təsvir etmək üçün qeyri-bərabər həcmli və strukturlu situativ kontekstlər və ya birbaşa izah tələb olunur. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, belə kontekstlərə və izahlara ehtiyac, hər şeydən əvvəl, tərcüməçilik fəaliyyətində ikinci dilin öyrədilməsi zamanı iki milli mədəniyyətin müqayisəsində yaranır. Dil vahidlərinin mədəni konnotasiyalarına bələd olmaq həmin dilə daha üstün səviyyədə yiyələnməyin əlamətlərindən və mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın şərtlərindən biridir. Belə ki, tədqiq edilən, öyrənilən dilin mədəni konnotasiyalarını müvəffəqiyyətlə üzə çıxarmaq yalnız öyrənilən dilin mədəniyyətinə deyil, həm də öz doğma mədəniyyətinə bələd olmaqla mümkündür.

A.S.Mamontov mədəni konnotasiyanı belə şərh edir: “Mədəni konnotasiya” anlayışı bu və ya digər linqvomədəni birlik üçün dil işarəsinin ictimai, emosional, emosional-obrazlı mənası kimi başa düşülür, eyni zamanda, o: a) əsasən, ekstralingvistik amillərlə bağlı olan assosiativ potensial, düşüncə hadisəsi kimi (məs., ağcaqayın – Rusiyanın simvoludur, ruslar üçün vətən simvoludur; b) linqvistikaya daxil olan və sözün daxili forması kimi özünü göstərən, ekspressiv – emosional, qiymətləndirici və üslubi çalarların əsasında dayanan assosiasiyalar kimi nəzərdən keçirilir (ruslar üçün qurd qəzəb və qəddarlıqla, çəçenlər üçün isə – mərdliklə assosiasiya edilir)” [11, 24].

Sözün mənasında assosiativ əlamətlərin sabitləşməsi, yəni konnotasiyanın əmələ gəlməsi milli-mədəni prosesdir, çox zaman o, sağlam düşüncə məntiqinə tabe olmur, buna görə də ayrı-ayrı millətlərdə reallıqların fərqli xüsusiyyətləri əsasında yaranır. Çox vaxt konnotasiya qiymətləndirmə, dəyərləndirmə xarakteristikası kimi qəbul olunur, bu zaman dildə dünyanın dil mənzərəsini təcəssüm etdirən milli xüsusiyyətlər meydana çıxır. Məsələn, zoonimlərə nəzər yetirək. Belə ki, eyni bir heyvanın (məsələn, meymunun) ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif konnotasiyaları vardır: Azərbaycan dilində *meymun* sözü həm çox çirkin olan, həm də yüngül hərəkətlər edən adam haqqında işlədilir; rus mədəniyyətində çeviklik və ya başqalarını yamsılamağa, təqlidini çıxarmağa meyillilik rəmzi kimi; alman dilində axmaqlıq, səfehlik mənasında; ispan dilində komiklik; Vyetnam dilində adamdanqaçma, adamsevmezlik, çirkinlik mənasında işlədilir.

Daha bir neçə nümunəyə nəzər salaq.

İnsanların itə münasibətindən asılı olaraq, hətta ümumişlək *it kimi sadıq* ifadəsi ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif cür başa düşülür. Məsələn, Azərbaycan və rus dillərində *it* sözü həm müsbət (*it kimi bağlılıq; it kimi iy bilmək; it sədəqəti*), həm də mənfi konnotasiyaya (*it həyatı; it kimi ölmək; it ürəyi*) malikdir. Vyetnam dilində isə *it* sözü əksər hallarda mənfi mənaya malik ədəbsiz, nalayiq söz kimi işlədilir.

Xoruz sözünün əsas mənası dilimizin izahlı lüğətində “*toyuğun erkəyi*” kimi izah olunur [1, 473], əlavə, ikinci dərəcəli mənalara isə tez yatıb erkən oyanması, dalaşqan olmasıdır. Bu əlamətlər digər ikinci dərəcəli – pipiyin böyüklüyü, quyruğun forması və ya rəngi kimi əlamətlərdən fərqlənir. Birinci

əlamətlər Azərbaycan dilində danışanların şüurunda daşlaşmış, sabit xarakter almışdır. Bunlar *xoruz* sözünün əsas mənası üçün assosiativ və ikinci dərəcəli olmaqla, onun məcazi mənalarının, düzəltmə sözlərin, frazeoloji vahidlərin semantik nüvəsini təşkil edir. Dalaşqanlıq əlaməti *xoruz* sözünün məcazi – “dalaşqan, davakar, savaşqan adam” [1, 473] mənasının, eyni zamanda, *xoruzlanmaq* (“acıqlanmaq, özünü davakar aparmaq, özündən çıxmaq, şeşələnmək”) sözünün mənasının əsasında dayanır. Müqayisə edək: – Bu camaat da qəribədir e... Avtobusa girmişəm hamısı burnunu tutub. Axırda bir kişi *xoruzlandı* üstümə ki, bu nədir e, səndən iy gəlir. Dedim ki, ay qardaş, məndən yox – sumkamdan gəlir. Çirkli əskilərdir, yuyub əlavə çörəkpuşu qazanıram [5]. Bundan başqa, həm sifəti qırmızı, sağlam adam, həm də davakar, dalaşqan insan haqqında *xoruz kimi, xoruz kimidir* ifadələri işlənir [1, 473]. Ruslarda da *xoruz* obrazı öz lovğalığına və dalaşqan xarakterinə görə tez-tez müqayisə üçün istifadə olunur: *важный, как петух* (*xoruz kimi lovğa*); *задиристый, как петух*; (*xoruz kimi davakar*); *ходить петухом* (*xoruz kimi yerimək, yəni lovğa-lovğa, təkəbbürlə*) və s. Xoruzun lovğalığı və davakarlığı bu ev quşunun eyni xüsusiyyətlərə malik insanla müqayisəsinə səbəb olmuşdur. Hirsli, davakar, mübahisə və dava başlayan insanı *xoruz* adlandırmağa başlamışlar. Rus dilində *ходить петухом* ifadəsinin bildirdiyi mənanı *навлинить* sözündə də görmək olar. Belə ki, rus mədəni mühitində *диш* *товуз* *quşunun* adı məğrur, vüqarlı görkəmə malik və yüngül yerişli qadın haqqında təsəvvür yaradır. Lakin bu quşun digər fərqləndirici əlamətləri – onun lələklərinin əlvanlılığı və ümumi bəzəkliyi mənfi məna yaratmışdır: *разодеться навою* (*товуз quşu kimi bəzənib-düzənmək*), *разрядиться как нава* (*товуз quşu kimi bəzənmək – həddən artıq ala-bəzək, rəngbərəng geyinmiş insan bəzəndə*). Mənfi çalar *навлинить* (təkəbbürlü, məğrur görkəm almaq, qürrələnmək, təkəbbürlənmək, özünü öymək) feilində də ifadə olunmuşdur. Bundan əlavə, rusların şüurunda “qırmızı *xoruz*” ötən əsrlərdə kəndli qiyamları ilə, kəndlilərin mülkədarlara qarşı mübarizəsi ilə assosiasiya edilir. Vyetnam dilində isə “*xoruz*” sözünün fərqli rəmzi mənası vardır. O, Vyetnam mədəniyyətinin nümayəndələrinin şüurunda kişi, ailədəki qayğıkeş ata obrazı ilə əlaqələndirilir.

Qoç, qoyun, keçi zoonimlərinə nəzər salaq. Məlumdur ki, qədim dövrlərdə Azərbaycanda qoyunçuluq inkişaf edərək gəlir mənbəyi olmuş və ona xüsusi münasibətin, etiqadın artmasına səbəb olmuşdur. Arxeoloji materiallar sübut edir ki, qoyunçuluq təsərrüfatı daha çox Cənubi Qafqaz xalqları arasında yayılmış və onlarda qoyun inancı güclü olmuşdur. Bunu Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində rast gəlinən daş qoç, qoyun, keçi fiqurlu heykəllər də göstərir. “Erkən tunc dövründə qoç (qoyun) məhsuldarlıq rəmzinə çevrilmiş, sonrakı dövrlərdə bu heyvana bəslənilən inanc və münasibət yeni forma və məzmun qazanmışdır. Müxtəlif mifopoetik sistemlərdə qoç (qoyun) özünün böyük sabitlik, dözümlülük keyfiyyətlərinin daşıyıcısı kimi diqqəti cəlb etmişdir. Mifoloji görüşlərdə qoyun özündə daha çox utancaqlıq, cəsarətsizlik, mülayimlik, yazıqlıq, passivlik, səbirlilik, sadəlik, günahsızlıq, üzüyolalıq,

zəriflik, qurbanlıq kimi keyfiyyətləri əks etdirmişdir. Lakin sərsərilik, təşəbbüslük, təqlidçilik, tərslik, axmaqlıq və s. bu kimi cəhətlərin də qoçun (qoyunun) səciyyəvi keyfiyyətlərindən hesab edildiyi göstərilir” [4, 162]. Hər hansı bir zoonimin adlandırdığı heyvana müqəddəs varlıq kimi baxılaraq inanc obyektinə olması, ona pərəstiş edilməsi nəticəsində həmin zoonim zoomifonimə çevrilir. Fikrimizcə, bu zoomifonimlərin hər biri dilimizdə fərqli konnotasiyaya malikdir. Belə ki, *keçi* daha çox inadkarlıq, tərslik, dəcəllik, tələskənlik, *qoç* döyüşkənlik, məğrurluq, igidlik, qoçaqlıq (*qoç igidlər*, *Qoç Koroğlu* ifadələrindən, *qoç döyüşünə qoç dayanar* atalar sözündən göründüyü kimi), *qoyun* isə dözümlülük, günahsızlıq, fağırlıq, yazıqlıq, sakitlik, qurbanlıq, həlim xasiyyətlilik, lal-dinməzlik, zəif hissiyyatlılıq, kütlük, müasir dövrdə, həmçinin savadsızlıq rəmzi hesab edilir. Heç nə anlamadığı üçün maddım-maddım baxan insan haqqında *qoyun kimi gözünü döyür* ifadəsi işlənir.

Digər dillərdə də *qoyun* zoolekseminin oxşar və fərqli metaforik-konnotativ mənada, daha çox mənfi konnotasiyada işləndiyini müşahidə edirik. Rus dilində qoyuna münasibət “qoyun təzə darvazaya baxan kimi” frazeologizmində özünü göstərir. Belə izah olunur ki, Rusiya kəndlərində bütün gününü otlaqlarda keçirən heyvanlar axşamlar evə qayıdır, qoyun isə o dərəcədə axmaq heyvan hesab edilir ki, evə yeni darvaza qoyulduqda qoyun öz həyatını tanımır və içəri girməyə cəsarət etməyərək uzun müddət darvazaya baxır. Məna köçürülməsi yolu ilə müqayisə əsasında qoyunun axmaq heyvan olması göstərilir. Buna görə *qoyun* axmaq, dayaz düşüncəli, key insanı təmsil edir, çünki *qoyun* sözündə təhqiredici, alçalıcı məna – mənfi konnotasiya vardır. Azərbaycan dilində “qoyun təzə darvazaya baxan kimi” frazeologizmi ilə eyni quruluşda olub yaxın və ya fərqli mənalarda işlənən “dövə nalbəndə baxan kimi”, “ayı kal armuda baxan kimi”, “toyuq fala baxan kimi”, “pişik ətə baxan kimi” zoofrazeologizm variantları işlənir. M.M.Mirzəliyeva yazır: “Frazeoloji vahidlərin variantları komponentlərdən birinin başqa bir sözlə əvəz edilməsi nəticəsində daxili formaya (məzmun) heç bir xələl gəlmədiyi zamanda mövcud olur [7, 121]. Sinonimliklə variantlılığın yaxın proses olduğu qeyd olunur. Onların fərqi H.Ə.Həsənov belə izah etmişdir: “Mənalı olduğu kimi qalan, tərkiblərində leksik, leksik-qrammatik və qrammatik dəyişiklik aparılan ifadələr sinonim yox, variant frazeoloji birləşmələr hesab olunur” [3, 234]. Aşağıdakı zoofrazeologizm variantlarında məzmun, məna baxımından həm oxşarlıq, həm də fərqlilik olduğunu görürük:

“Dövə nalbəndə baxan kimi baxmaq”, “ayı kal armuda baxan kimi baxmaq” frazeologizmləri həm *çox təaccüblə, heyratla, gözlərini bərəldərək baxmaq*, həm də *nifrətlə baxmaq, gərgin, pis, xoşagəlməz münasibətdə olmaq* [6, 87] mənalarında işlənir. “Toyuq fala baxan kimi baxmaq” frazeologizmi *heç bir reaksiya vermədən, təaccüblə, lal-dinməz baxan* adam haqqında deyilir. “Pişik ətə baxan kimi baxmaq” frazeoloji birləşməsi isə *acgözlüklə, tamahkarcasına baxmaq, kimisə, nəyisə gözləri ilə yemək* mənasında işlədilir. Koreya dilində belə bir atalar sözü işlənir: “Duz yalamış inək quyuya baxan kimi

baxır”. Susuzluqdan yanan heyvanın su quyusuna acgözlüklə baxdığını nəzərə alaraq, bu frazeologizmin “pişik ətə baxan kimi baxmaq” frazeologizmi ilə variantlılıq təşkil etdiyini görmək olar.

Bu tip frazeoloji variantlılığı M.M.Mirzəliyeva struktur dubletlər adlandırmışdır [7, 126].

“Qoyun” zooleksemi Ukrayna dilində həm avam, cahil adamları, həm də əslində, günahsız, dinc, sakit olan, ancaq şəraitdən asılı olaraq qəddarlaşan, hirsli və zalım ola bilən adamları səciyyələndirir. Vyetnamda isə qoyun olmadığı üçün vyetnamlılar üçün qoyun, sadəcə, heyvandır və heç bir konnotativ mənası yoxdur.

Donuz sözü Azərbaycan dilində həm pinti, səliqəsiz, çirkli, həm də qanmaz, kobud adam haqqında işlədilir. “Böyük türkcə sözlük”də bu sözün *xain, tərs, inadçı* kimi mənalarda işləndiyi qeyd olunmuşdur. “Donuz kimi” ifadəsinin isə həm mənfi (pis xasiyyətli, xain), həm də müsbət (əməlli-başlı, yaxşıca) mənaları verilmişdir [2, 1013]. Rus dilində “donuz” *çirk, natəmizlik*, Vyetnam dilində isə *axmaqlıq, səfehlik* rəmzidir.

Göründüyü kimi, zooleksemələrin semantik modelləri bəzən ayrı-ayrı dillərdə bir-birinə uyğun gələrək universal səciyyə daşıyır, bəzən isə tamamilə fərqli konnotasiyaya malik olur.

Mifik varlıqlara aid konnotasiyalar da müxtəlif dillərdə oxşar və ya fərqli şəkildə təzahür edir. Əcaib ilanabənzər heyvan kimi təsvir olunan *əjdaha* Azərbaycan xalq nağılları və dastanlarında suda yaşayan, suyun qoruyucusu, bələlərin, quraqlığın, aclığın, xəstəliklərin səbəbkarı kimi göstərilir. Onu da qeyd edək ki, xalçalarımızda da *əjdaha* motivinə geniş yer verilmişdir. “Çünki o, uzaq keçmişlərdən türkdilli xalqların həyatı, məişəti, folkloru, mifologiyasında görkəmli yer tutmuşdur. Məsələn, Azərbaycanın bir sıra yerlərində bu günədək ilan və *əjdaha* totemi ilə əlaqədar yer adları vardır. Naxçıvanda “İlan dağı”, Qazaxda “*Əjdaha qayası*” və s. Belə adlara biz hazırda Ermənistanda Göyçə gölü ətrafında azərbaycanlılar yaşamış yerlərdə də təsadüf edirik. İcevan (keçmiş Karvansaray) rayonunun Çaylı kəndində “*Əjdaha yurdu*” adlanan yer buna misal ola bilər. *Əjdaha* obrazı Azərbaycan xalq nağıllarında aparıcı mövzu ilə üzvi surətdə bağlı olubdur. Məsələn, “Məlikməmməd”, “Tapdıq”, “Qara at” nağıllarında *əjdaha*ya geniş yer verilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, xalı sənəti üzərində *əjdaha* həmişə müsbət totem olmamışdır. Vaxt olub ki, o, xalçada bir şər obrazı kimi çıxış etməyə başlayıb. Həm də bu zaman o, tək deyil, xeyirxah obraz sayılan simurq quşu ilə mübarizədə təsvir edilibdir. Bu tip kompozisiyalı təsvirlər Azərbaycan xalçaçılığında XV yüzildən izlənməyə başlayıb və XVI-XVII yüzildə Təbriz xalçalarında ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatıbdir” [8].

Əjdaha quraqlığın və ölümün simvoludur. “Çox qüvvətli, iri, heybətli, qorxmaq bilməyən adam haqqında; pəhləvan” [1, 76] mənasında *əjdaha* sözündən istifadə olunur.

Mifik canlı olan *əjdaha* rusalarda nəhəng, qanadlı, odpüskürən sürünən

heyvan, şahzadələr oğrusu və xəzinələr keşikçisidir, şərin qədim mücəssəməsidir, şər qüvvələr, düşmən, pislik, fəlakət rəmzidir. “O, qanadlı, odpüskürən ilan şəklində əfsanəvi yırtıcıdır” [12].

Çinlilərdə isə *əjdaha* imperatorun, hökmdarın hakimiyyətini və uzun-ömürlülüyü təmsil edir, simvollaşdırır, əjdaha obrazı ədəbiyyatın fantastika janrında, həmçinin fen-şuy təlimlərində və astrologiyada (Əjdaha ili) təcəssüm edilmişdir. Belə demək olar ki, *Çin əjdahası* əlahiddə, çox özünəməxsus bir anlayışdır. O, Çin xalqının ulu əcdadlarının totemi, Çin millətinin qədim rəmzi və onun mədəni inkişafının başlanğıcı hesab edilir. Çində əjdahaya Lu (luu) və ya Uluğ (uluu) deyilir və bu söz bəzi türk dillərinə də keçmişdir. Çin mifologiyasına görə, su ünsürünün hamisi olan əjdaha insanlara su verir, ona sadıq xidmət edənlərin tarlasını bolluca suvarır, kəndliləri saysız-hesabsız fəlakətlərdən qoruyurdu. Çin allahları iyerarxiyasında əjdaha Səma və Yerdən sonra üçüncü yerdə gəlir.

Vyetnamlılar üçün isə *əjdaha* hakimiyyət, qüdrət, var-dövlət, rifah rəmzidir.

Yaxud rənglərin konnotasiyalarına diqqət yetirək. Azərbaycan dilində *sarı* həm “qızıl” mənasında işlənir, həm də xəstəlik rəmzi hesab edilir. Rus mədəniyyətində *sarı* rəng, adətən, kədər, ayrılıq, xəyanət ilə assosiasiya edilir, həmçinin xəstəlik simvolu kimi qəbul edilir. A.A.Bragina hesab edir ki, sarı rəng payızın, kədərin, sonun və təhlükənin rəngidir [10, 111-112]. Vyetnam mədəniyyətində sarı rəng var-dövlət, istilik və toxluğu təmsil edir. Bu, yetişən düyü tarlasının rəngidir [13, 128].

Azərbaycan dilində *ağ* sözü həqiqi mənada işləndikdə müsbət (*ağ gün* – firavanlıq, səadət, xoşbəxtlik), məcazi mənada isə həm müsbət, həm də mənfi konnotativ semantikaya malik olur:

üzünü ağ etmək/eləmək – müsbət konnotasiya;

ağ etmək/eləmək – şışirtmək, həddi keçmək; həddini aşmaq, əndazədən çıxmaq, cızığından çıxmaq – mənfi konnotasiya;

ağ olmaq – həddi keçmək, ifrat dərəcədə olmaq – mənfi konnotasiya;

üzünə ağ olmaq – kobud cavab vermək, etiraz etmək; nankorluq etmək, tabe olmamaq; söz/cavab qaytarmaq, üzünə qayıtmaq – mənfi konnotasiya.

Hindlilərdə və çinlilərdə isə *ağ* rəng ənənəvi olaraq bədbəxtlik, ölüm, matəm rəmzini ifadə edir. Buna görə də dəfn mərasimində hər şey *ağ* rəngdə olur, insanlar *ağ* rəngli paltar geyinirlər. Lakin tədricən digər mədəniyyətlərin təsiri altında *ağ* sözü fərqli bir mənə kəsb etmiş və təmizlik, xoşbəxtlik rəmzi olmuşdur. Məsələn, gəlinin toy paltarları *ağ* rəngdədir. Nəticədə, Çin dilində *ağ* sözü iki mənə qazanmışdır: bədbəxtlik və xoşbəxtlik. Rus dilində *ağ* sözünün mənası yalnız ikinci mənə (xoşbəxtlik) ilə üst-üstə düşür.

Dilimizdə *göy adam* ifadəsi *simic adam* mənasında, *qırmızı adam* sözü üzə deyən; həyasız, sırtıq mənasında, *boz adam* utanmaz, nəzakətsiz, həyasız, çəkinməyən, sərt, qaba danışan adam mənasında, *boz sifət* göstərmək üzə bozarmaq, nəzakətsizlik etmək, özünü ədəbsiz, qaba aparmaq mənasında işlədilir.

Göründüyü kimi, mədəni konnotasiyalar ikili xarakterə malikdir. Bu özünü o zaman göstərir ki, bir sözdə eyni zamanda iki zidd çalar olur: müsbət və mənfi.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, nominativ vahidlərin mədəni konnotasiyası mədəniyyətin dil vahidlərində ifadəsidir. Sözün mənasının mədəni komponenti milli mədəniyyətlərin müqayisəsi zamanı, xüsusilə yad dilin öyrənilməsində daha aydın şəkildə özünü göstərir. Buna görə də sözün mənasının mədəni komponenti problemi sosiolinqviistik problemlərə daxil edilməklə tərcümənin linqvodidaktikası, nəzəriyyəsi və təcrübəsi üçün, kontrastiv-tipoloji linqvistik tədqiqatlarda çox əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
2. Büyük Türkçe Sözlük. Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 4041 s.
3. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
4. Qarayeva A.V. İnanclarla bağlı zoomifonimlərin yaranması // Terminologiya məsələləri, 2014, № 2, s.162-172.
5. Mahir Qaliboğlu. İtin qız sevgilisi, <http://modern.az/az/news/51646#gsc.tab=0>
6. Məhərrəmli Q.M., İsmayılov R.Ə. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
7. Mirzəliyeva M.M. Türk dillərinin frazeologiyası: 2 cildə, I c., Bakı: Nurlan, 2009, 219 s.
8. Rasim Əfəndi, Toğrul Əfəndi. Tarix, folklor və mifologiya mənbəyi, <http://azerilme.az/Azərbaycan-xalcalari/N6/files/assets/basic-html/page131.html>
9. Бельчиков Ю.А. О культурном коннотативном компоненте лексики, <http://www.philology.ru/linguistics2/belchikov-88.htm>
10. Брагина А.А. Лексика языка и культура страны: Изучение лексики в лингвострановедческом аспекте. М.: Русский язык, 1981, 176 с.
11. Мамонтов А.С. Язык и культура: Основы сопоставительного лингво-страноведения: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. М., 2000, 53 с.
12. Ожегов С.И. Словарь русского языка, <http://www.ozhegov.org/words/7755.shtml>
13. Чинг Тхи Ким Нгок. Лингвострановедческий подход к слову как средству отражения национальной языковой картины мира // Сб. ст. «Русистика – 98». М., 1998, с.121-134.
14. Чуковский К. Высокое искусство. М., 1961, с. 118-119., https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/chuk/04.php
15. Шведова Н.Ю. Типы контекстов, конструирующих многоаспектное описание слова // Русский язык: Текст как целое и компоненты текста: Виноградовские чтения XI. М., 1982, с. 143-144.

КУЛЬТУРНЫЙ КОННОТАТИВНЫЙ КОМПОНЕНТ ЛЕКСИКИ

А.М.БЕЙЛЯРОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются характерные особенности культурного коннотативного компонента в лексическом значении слова. Культурный коннотативный компонент лексики является частью значения слова. Она устойчиво связана в народном сознании с каким-либо представлением, понятием и отражает отношение говорящего к предмету речи. Владение культурными коннотациями номинативных единиц является одним из

критериев предпочтительного уровня владения языком и одним из условий межкультурной коммуникации. Успешное выявление культурных коннотаций слов изучаемого языка возможно при соответствующем знании не только культуры изучаемого языка, но и родной культуры. Необходимо подчеркнуть двойственность культурных коннотаций. Она проявляется в том, что в одном слове-реалии могут одновременно содержаться две противоположные окраски: утвердительная и отрицательная.

Ключевые слова: коннотативный, денотативный, номинативный, ассоциация, метафорический

CULTURAL CONNOTATIVE COMPONENT OF LEXIS

A.M.BAYLAROVA

SUMMARY

The article describes the characteristic features of the cultural connotative component in the lexical meaning of the word. The cultural connotative component of lexis is a part of the meaning of the word. It is stably connected in the popular consciousness with any representation, concept and reflects the speaker's attitude to the subject of speech. Owning cultural connotations of nominative units is one of the criteria for the preferred level of language proficiency and one of the conditions for intercultural communication. Successful revealing of cultural connotations of the words of the studied language is possible with the appropriate knowledge of not only the culture of the language being studied, but also of the native culture. It is necessary to emphasize the duality of cultural connotations. It manifests itself in the fact that in one word, realities can simultaneously contain two opposite colors: affirmative and negative.

Key words: connotative, denotative, nominative, association, metaphorical

UOT 81'373**TÜRK DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ KEÇMİŞ SÖZLƏR****T.R.İSMAYILOVA***Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
tahmina-ismayilova@mail.ru*

Məqalədə Azərbaycan dilindəki türk dili leksikasının əhatə dairəsi və leksik vahidlərin strukturu, bu dillər arasında gedən leksik integrasiyanın əsas istiqamətləri, müasir türk dilindən Azərbaycan dilinə keçən leksik vahidlərin mənimsənilmə səviyyəsi və yolları, bu sözlərin leksik – semantik qrupları və s. məsələlər nəzərdən keçirilir. Türk dilindən alınan sözlərlə dilimizdəki ərəb və fars sözləri türk sözləri ilə əvəzlənir, yəni dildə özləşmə prosesi daha da intensivləşir. Müasir türk dilindən Azərbaycan dilinə keçən sözlər, demək olar ki, yalnız publisistik üslub vasitəsilə işləklilik qazanır. Bu məsələdə mətbuatın və telekommunikasiyanın rolu aparıcıdır. Türk dilindən alınan leksik vahidlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan dilində paralel işlənir. Yəni onların qəbul edilən dil tərəfindən həzm olunma prosesi hələ də davam etməkdədir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbi dili, türk dili, alınma sözlər, qəzet dili, elektron mətbuat

XX əsrin sonları və XXI əsrin ilk onilliyindən etibarən dünyada yeni siyasi, iqtisadi, mədəni və demoqrafik proseslər gerçəkləşməyə başlamışdır. Bu dəyişikliklərə misal olaraq, Sovetlər Birliyinin dağılmasını, Avrasiya coğrafiyasında yeni müstəqil dövlətlərin, muxtar respublikaların, federasiyaların yaranmasını, Avropa İttifaqının nüfuzunun artmasını, Çinin dünyanın aparıcı ölkələrindən birinə çevrilməsini, Yaxın Şərqdə gedən qanlı müharibələri və s. kimi siyasi aləmdə müsbət və mənfi yöndə cərəyan edən mühüm prosesləri misal göstərmək olar. Qlobal dünyada baş verən bu proseslərin dilə də böyük təsiri olmuşdur. Bir çox dillər rəsmi dövlət dili statusu almış, ortaq ünsiyyət vasitəsi olan dillərin, xüsusilə də ingilis, fransız, alman, çin, ispan, türk, ərəb dillərinin və latın əlifbasının işlənilmə miqyası, sahələri genişlənməmişdir.

Hal - hazırda danışılan bir çox dillər, sadəcə olaraq, kütləvi informasiya və təlim – tərbiyə vasitəsi olaraq, yaxud da diplomatik əlaqələrə xidmət məqsədilə işlədilmir. Bu dillərin funksionallığının genişlənməsi həm də daşıyıcılarının dünyanın iqtisadi olaraq inkişaf etmiş və etməkdə olan üçüncü dünya ölkələrinə yayılması ilə də özünü göstərir. Bunun nəticəsində bir – birinə çox yaxın qohum olan türk və Azərbaycan dilləri arasındakı əlaqələr də yeni bir ədəbi və danışiq dili kontekstində inkişaf etməyə başlamışdır. Belə bir

konseptual kontekstdə 1950-ci illərdən başlayaraq, Azərbaycan dilində dilimizin öz daxili imkanları hesabına yaranan yeni söz və ifadələr, xüsusilə də leksik və morfoloji alınmaların dilə sürətli axını, dildə yeni sözlərin (neologizmlərin) işlənilməsi prosesi getdikcə sürətlənmişdir. Müstəqillik illərindən əvvəl və sonra işlənilməyə başlayan həmin yeni sözlər artıq dilimizdə kifayət qədər vətəndaşlıq hüququ qazanmış və dilin aktiv lüğət fondunda istifadə olunan leksemlərdir. Həmin sözlərə misal olaraq *“hadisə” yerinə “olay”, tədqiqat yerinə “araşdırma”, “iclas” əvəzinə “toplantı”, “vəziyyət” əvəzinə “durum”, “mənbə” və ya “məxəz” əvəzinə “qaynaq”, “kədərlənmək” əvəzinə “üzülmək”, “həsrət çəkmək” əvəzinə “özləmək”, “nəşr etdirmək, çap etdirmək” yerinə “yayınlamaq, yayımlamaq”, “əhəmiyyət” yerinə “önəm”, “əhəmiyyətli” yerinə “önəmli”, “izah və şərh” yerinə “açıqlama”, “inkışaf, tərəqqi” əvəzinə “gəlişmə” və s.-ni göstərmək olar.*

Elm və texnikanın, daha doğrusu, günümüzün zəruri tələbatına çevrilmiş olan İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı həm də yeni anlayışların yaranmasına, millətlərarası yeni iqtisadi, siyasi, mədəni sahələrdə əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində Türk və Avropa dillərindən onlarla yeni sözün bu gün dilimizdə işlənilməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, *adaptor, ambulans, android (telefon), bankomat, brend, brifinq, cakuzi, devalvasiya, çipsi, çarter, disket, dijital (rəqəmsal), dönər, eksimer – lazer, evakuator, facebook, fast food (ayaqüstü, tələsik yemək), fayl, fitnes, flash card, implant, holdinq, fürsət, instaqram, innovasiya, ipoteka, interfeys, izqara, karaoke, kartinq, kasting, klipmeyker, kombi, kotec, kriket, google, kurikulum, qolf, qril, lahmacun, qlamur (gözcamaşdıran, cəlbedici, ovsunlayıcı), laminat, lambir, like etmək (bəyənmək, bəyəndim), pitsa, modem, meqapolis, lizing, multikulturalizm, mutaki (xəmərdən hazırlanmış xörək), multimedia, nanotexnologiya, naviqator, noutbuk, online, pleysteyşn, oliqarx, portativ (yığcam, yüngül, əldə daşınıla bilən), planşet, prodüsser, printer, pos-terminal, provayder, radar, sendviç, selfi, sayt, skayp, skayner, sensor, şarm, spa salon (şəfəli şüalarla edilən qulluq), stilist, smartfon, şaurma, tantuni, toster, tablet, trend, twitter, transplantasiya, tyutor, WhatsApp (Azərb. Votsap), Unfollow, You Tube (Azərb. Yutub), Wikipedia, WİFİ (Azərb. Vayfay), kompüter, monitor, monitoring, mobil telefon, sponsor, prezentasiya (Azərb. təqdimat), media, sammit (Azərb. zirvə), deportasiya (köçürmə), konstruktiv, tender, aura, mentalitet, aksion, konsern, legitim, nostalji, konsensus, terminal, konsolidasiya və s.* Sadalanan bu sözlər də təsdiq edir ki, müstəqillik illərində istər yazılı, istərsə də elektron mətbuatın dilində ərəb, fars və rus mənşəli sözlərin yerinə Türkiyə türkcəsindən və Avropa dillərindən yeni söz və ifadələrin alınması daha çox diqqəti çəkməkdədir. Bu alınmalar Türk və Azərbaycan dillərində yeni yaranan eyni sosiolinqvistik və kulturoloji irəliləyişlərə bağlı olaraq meydana çıxmaqdadır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, sözügedən leksik vahidlər Azərbaycan dilində getdikcə daha çox vətəndaşlıq hüququ qazanmaqdadır. Bəzi sinonim xarakterli sözlər çağdaş Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində paralel olaraq

işlənilməkdədir. Yuxarıda sadalanan sözlərin çağdaş Azərbaycan türkcəsində işlənilməsi bütövlükdə millətlərarası yeni iqtisadi, siyasi və mədəni – kütləvi əlaqələrin göstəricisidir. Günümüzdə Türkiyə türkcəsindən dilimizə keçmiş bir çox leksik vahidlər vardır ki, əslində bu sözlərin qarşılığı dilimizdə mövcuddur və yeni anlayışın, leksik qəlibin, ifadələrin dildə işlənməsinə lüzum yoxdur. Məsələn, *gündəlik əvəzinə gündəm, rayon yerinə bölgə, məlumat – bilgi, müəssisə - qurum, yazıçı – yazar, ittifaq – birlik, müsbət – olumlu, həyat – yaşam, əlaqə - bağlantı, azadlıq – özgürlük, mədəni – kültürel, sistem – düzən, fikirləşmək – düşünmək, yoldaş – arkadaş, şərait – ortam, şəhadətnamə - sertifikat, konsept – məfhum, qavram – qavrayış, iştirak etmək – qatılmaq, maraqlı – ilgi, ifadə - deyim, maraqlanmaq – ilgilənmək, maraqlı – ilginç, aydın – ziyalı, məna – anlam, araşdırmaq – incələmək, dövr – dönəm, köməkçi – yardımçı, məqsəd – hədəf, baxmaq – seyr etmək, adam – kişi, həyat – yaşam, anlam – məna, müxtəlif – çeşidli, əvvəl – öncə, kütlə - toplum, azadlıq – özgürlük, istirahət günü – həftəsonu, yer tutmaq – yer almaq, birbaşa veriliş əvəzinə - canlı yayım, kömək etmək – yardım etmək, cib telefonu – mobil telefon və s.*

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin ümumişlək leksikasında əvvəllər də mövcud olmuş müxtəlif leksik vahidlər vardır ki, bu gün bu söz və ifadələr fərqli mənələrdə ədəbi dilimizdə işlənəlməkdədir. Həmin söz və ifadələrə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *örnek – nümunə, bölgə - rayon, qavram – anlayış, qatılmaq – iştirak etmək, aydın – ziyalı, öndər – başçı, dəstək – kömək və s.*

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mövcud olan və gündəlik ünsiyyətə xidmət edən Türk mənşəli alınmaları iki qrupa bölmək olar: *1. Türk mənşəli alınmalar. 2. Türk dili vasitəsilə alınan və bu dilin qayda – qanunlarına uyğun olaraq dilimizdə işlənən leksik alınmalar.*

Son illərdə Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə keçən müxtəlif leksik vahidlərlə yanaşı, sintaktik birləşmələrdən də bəhs etməyi lazım bilirik. Məsələn, *canlı yayım, internet mediası, mobil telefon, yer almaq, yardım etmək* və s.

Oğuz qrupu türk dilləri içərisində Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsinin bir-birinə daha yaxın olmasının göstəricisi olaraq, şəkil və məzmunca eyni, oxşar, yaxud da bir-birindən fərqlənən söz və ifadələrin hər iki dilə məxsusluğu həm bu dillərin yaxın qohumluğunu göstərir, həm də bu dilləri bir-birindən ayırır. Maraqlıdır ki, “türk dilində işlək olan sözlərin bir hissəsi Azərbaycan dilində özlərini məhəlli, dialektoloji və ya köhnəlmiş sözlər kimi göstərir. Bu o deməkdir ki, həmin sözlər türk dilində olduğu kimi, vaxtilə Azərbaycan dilində də işlək olmuş, lakin sonralar yeni sözlərlə əvəz edildiyindən izlərini dialektlərdə, məhəlli sözlərdə saxlamış, yaxud arxaikləşmə baş vermişdir. Azərbaycan dili dialektlərində *mor (bənovşəyi), zəvzək (boşboğaz), simsar (qohum), qondara (ayaqqabı), cəviz, cöyüz, cöüz (qoz), tutqal (yapışqan), əbə (mama, mamaça)* və s. sözləri buna misal göstərmək olar.

Köhnəlmiş sözlərdən *bacaq (ayaq), cam (şüşə), dış (bayır, xaric), bıç-*

maq (bezmək), vəzn (çəki), bəhriyə (donanma), suçlu (təqsirkar), bənək (xal), köy (kənd) və s. misal ola bilər. Türk dilinə aid söz və ifadələrin elələri də var ki, onlar Azərbaycan dilində müstəqil şəkildə işlənmiş, mürəkkəb sözlərin, frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsi kimi müşahidə olunur. Məsələn, *qohum - əqrəbə, yandırmaq - yaxmaq, toy - düyün, qarma - qarışıq, pul - para, çoban - çoluc* və s. Göründüyü kimi, burada fərqləndirilən sözlər türk dilində *akraba (qohum), yakmaq (yandırmaq), dügün (toy), karma (qarışıq), para (pul), çoluc (oğul-uşaq)* şəklində işlənən sözlərlə həm şəkil, həm də mənaca səsleşməkdədir. Eləcə də *el sallamaq, gözlerini kısımaq* kimi türk frazeoloji birləşmələrini təşkil edən sözlər (*el, sallamaq, gözlerini, kısımaq*) Azərbaycan dilində olsa da, onlar bu şəkildə birləşmə yaratmır” (15, 103-104).

Azərbaycan dilində işlənən bir çox feillər müasir Türkiyə türkcəsində azacıq fərqli fonetik dəyişikliklərlə işləndiyinin şahidi olmaq mümkündür. Məsələn, *acımaq - acımak, açmaq - açmak, asmaq - asmak, bayılmaq - bayılmak, bilmək - bilmek, biçmək - biçmek, cızmaq - çizmek, burmaq - burmak, çağırmaq - çağırmaq, bölmək - bölmek, deşmək- delmək, çökmək - çökmek, daşmaq - taşmaq, doğurmaq - doğurmak, doymaq - doymak, dadmaq - tatmaq, çımçımaq - çemkirmek, çəkmək - çekmek, çarpmaq - çarpmaq və s.*

Biz də bu fikirlə razıyıq ki, “Türk dilində işlək, lakin Azərbaycan dilində köhnəlmiş olan sözlərə də yeni həyat verilməsi günün lazımlı məsələsi ola bilər. Necə ki, son zamanlar buna təşəbbüs edilərək qasid, gizir, çavuş kimi köhnəlmiş sözlər dilimizdə fəal işlənməyə başlamışdır. Fikrimizcə, *raport, batalyon, delfin* və s. kimi alınma sözlərin vaxtilə sıxışdırıb Azərbaycan dilindən çıxardıqları *təkmil, tabor, yunusbalığı* (bunlar türk dilində işlək sözlərdir) kimi sözlərin, necə deyərlər, pozulmuş hüquqları özlərinə qaytarılmalıdır. Dildə hər zaman təmizlənmə, saflaşma, zənginləşmə qanunauyğunluğunu nəzərə alsaq, türk dilindəki *raport, problem, matematik, petrol, spor* kimi sözlərin Azərbaycan dilində işlək olan müvafiq arayış, məsələ (riyazi termin mənasında), riyaziyyat, neft, idman sözləri ilə əvəz olunmasını dilə Avropa mənşəli sözlərdən daha anlaşılıqlı, daha yatımlı, doğma kəlmələrin gəlməsi kimi qiymətləndirmək olar” (15, 104).

Türk və Avropa dillərindən sözlərin müəyyən tarixi kökləri vardır. Hələ XIX əsrdən başlayaraq, dilimizə rus dili vasitəsilə keçən Avropa mənşəli terminlər işlənməkdə idi. Əsasən, beynəlmillət səciyyəli daşıyan bir çox terminlər ayrı-ayrı ölkələr və dillər arasında müəyyən sahələrdə əlaqələrin yaranmasının nəticəsi idi.

Müstəqillik illərində dilin müxtəlif sahələrinə aid söz və terminlər, əsasən, aşağıdakı istiqamətlərdə yaranmağa başlanmışdır:

- *Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranan söz və terminlər;*
- *Avropa dillərindən alınanlar;*
- *Türk dillərindən alınan leksik vahidlər.*

Dilin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığı yeni olmayıb, hələ

“Əkinçi” qəzetinin nəşr olunduğu zamanlardan mövcud olmuşdur: “Klassiklərimizin əsərlərində, yazılı abidələrdə, “Əkinçi” qəzetindən başlamış bütün sonrakı mətbuatda da terminologiya məsələlərinə ərəb, fars, Avropa mənşəli bəzi terminlərin qarşılığının tapılmasına xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Ziyalılarımız müxtəlif elm sahələrinə aid alınma terminlərlə yanaşı, Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına termin yaradılmasını həmişə ön plana çəkmişlər” (13, 20-27).

XX əsrin ortalarından etibarən dilimizdə müşahidə olunan özləşmə meyli də dilə təsirsiz ötürülməmişdir. Bu meylin nəticəsi olaraq, müəyyən miqdarda alınma sözlər milli sözlərlə əvəz olunmuşdur, lakin bu əvəzlənməni bütün alınma sözlərə tətbiq etmək mümkün olmamışdır.

Orta məktəb dərslərlərində “özləşmə” prosesinin mahiyyəti şagirdlərə aşağıdakı şəkildə izah olunur: “Özləşmə dedikdə, hər cür yeni söz yaradıcılığı başa düşülmür. Bu elə bir prosesdir ki, daha çox mövcud qeyri-türk mənşəli sözlərin işlədilməsi əleyhinə yönəlir və məhz həmin sözlər üçün qarşılıq tapmaq cəhdindən ibarət olur.

Özləşmə üç yolla gedir:

- *Hər hansı söz ustasının qədim mənbələrdən, xalq dilindən söz götürməsi, yaxud mövcud oxşarlıq əsasında söz yaratması yolu ilə;*
- *Cəmiyyətin özündə müəyyən hadisə ilə bağlı “söz partlayışı” yolu ilə;*
- *Türk dillərinin təsiri ilə” (6, 123).*

Alınma sözlərin türk mənşəli sözlərlə əvəz olunması prosesi əvvəllər də mövcud olmuş və bunun nəticəsi olaraq dildə onun daxili imkanları hesabına bir sıra yeni sözlər yaranmışdır. Məsələn, *ildönümü (yubiley), görüntü (mənzərə), çağdaş (müasir), söykökü (nəsil), soyad (fəmiyyə), toplum (cəmiyyət, kollektiv), bildiriş (əlan) və s.*

Özləşmə prosesinin nəticəsində ədəbi dilimizdə qədim Azərbaycan sözləri də fəallaşdırılmışdır. Bu proses dilin ən işlək sferası olan mətbuat vasitəsilə həyata keçirilir. Belə ki, “leksik fondun zənginləşməsində belə bir cəhət diqqəti cəlb edir: söz yazılı abidələrdən hazır şəkildə götürülür, sözün özü ilə bərabər onun törəmələri də dilə gətirilir. Başqa sözlə, qədim milli mənşəli leksik vahidlərdən söz yaradıcılığı bazası kimi istifadə edilir” (7, 9). Onu da qeyd edək ki, ədəbi dilimizdə qədim Azərbaycan sözlərinin fəallaşması XX əsrin 90-cı illərindən müşahidə olunur. Ədəbi dilimizdə dirilən arxaizmlər təxminən, aşağıdakılardır: *çavuş, dış, dışarı (xaric), iraq (uzaq), nəsnə (şey), qut, qutlu (uğur, uğurlu), çavuş, suç (günah), sülən, şenlik (yığıncıq, məclis, busat), ün (səs), ulu (böyük), ulus (el, oba, xalq), ulusoy (böyük nəsil), ulaşmaq (çatmaq), yağ (düşmən), yarlıq (etiket), yapmaq (tikmək), savaş (dava) və s.*

Doğrudur, bu sözlərin bir qrupu ədəbi dilimizdə işləkliyini tam bərpa edə bilsə də, bəziləri sonralar vətəndaşlıq hüququ qazana bilmədi. Məsələn, *çavuş, iraq (uzaq), nəsnə (şey), savaş (dava), suç (günah), ün (səs), ulu (böyük), ulus (xalq), yağ (düşmən), yarlıq (etiket), yapmaq (tikmək)* kimi arxaizmlər özləşmə

prosesinin ilk mərhələsindən indiyə qədər işlənsə də, yerdə qalanları yalnız mətbuat səhifələrində birinci və axırıncı dəfə görüldü. Belə sözləri 90-cı illərdə ən çox “Azadlıq” qəzeti işlətmişdir” (12, 149).

Müstəqillik illərində qonşu türk dövlətləri, xüsusən də Türkiyə türkcəsi ilə bir çox sahələrdə qarşılıqlı əlaqələr dilimizdən bir çox sözlərin sıxışdırılıb çıxarılması və sözügedən dildən müəyyən miqdar leksik vahidlərin, daha dəqiq desək, dildə işlənməsinə ehtiyac olmayan məcburi alınmaların dilə gəlməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, “*konstitusiya*” sözünün dilimizdə mövcud olduğu təqdirdə “*anayasa*” ləksimini işlətməyə gərək varmı? O cümlədən, *toplum – cəmiyyət, köşə yazıları, aydın – ziyalı, öncələr – əvvəllər, gündəmə gətirmək – günün müzakirə mövzusu etmək, məşhurlaşdırmaq, aktuallaşdırmaq, öyrənci – tələbə, bilgi – məlumat, soru – sual, işdə - bu, həmin, seyr etmək – tamaşa etmək və s.* kimi söz və ifadələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Bu sözlərin içərisində Azərbaycan və türk dilləri üçün ortaq olan, lakin uzun müddət Sovet İmperiyasının əsarəti altında yaşamağımızın nəticəsi olaraq, dilimizdə işlənməsinə imkan verilməyən uğurlu leksik vahidlər də vardır. *Translyasiya – canlı yayım, vəziyyət – durum, ərazi – bölgə, kommunikasiya – rabitə, atmosfer – mühit, jurnal – toplusu, dərgi, kontrabanda – qaçaqmalçılıq, kворum – yetərsay* sözlərini dilə gəlmiş uğurlu sözlər hesab edirik. Vaxtilə Nazim Hikmət deyirdi ki, “sizin “bildirişiniz” bizim canımızı ərəblərin “elan”ından qurtardı. Başqa türk dillərindən belə sözlər gətirilməlidir” (5, 86).

Müstəqillik illərində Türkiyə türkcəsinin dilimizə təsiri termin yaradıcılığında da özünü bariz şəkildə göstərir. Milliləşmə prosesinin və onun müəyyənləşdirilməsinin də özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. “Bu, hər şeydən öncə, dillərin müəyyən qanunauyğunluğu, imkanları çərçivəsində baş verir. Dillərin müasir inkişafının perspektivləri göstərir ki, türk dilləri içərisində milliləşmə prosesini daha canlı şəkildə nümayiş etdirən Türkiyə türkcəsidir. Milliləşmə, bu türkcədə təkcə sözdə deyil, əməldə də həyata keçirilir. Məsələn, *diskussiya – tartışma, disput – tartışma, diferensiasiya – ayrılma, peyzaj – dolaylama, period – dönəm* və s. (9, 10).

Görkəmli dilçi alim Məhəbbət Mirzəliyevanın müstəqillik illərində dilimizə keçmiş alınma sözlər haqqında fikirləri də maraqlıdır. Alim yazır: “Türk dillərinin son on ildə müstəqil türk dövlətlərinin yaranması ilə səciyyəli xüsusiyyətləri məhz bu baxımdan böyük maraqlıdır. Müstəqillik dövrünün ilk illəri türk dillərinin inkişafında yeni bir mərhələdir. Bu mərhələdə ictimai – iqtisadi həyat, elmi-siyasi və mədəni durumla bağlı proseslərin bu və ya digər türk dillərinə təsiri danılmazdır. İstər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə, həm bədii, həm elmi, həm də rəsmi üslubda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər, sözsüz ki, özünü ilk növbədə dilin leksik qatında göstərir. Bu isə təbii bir prosesdir.

Türk dillərinin lüğət tərkibində son dövrdə baş verən dəyişikliklər aşağıda göstərilənləri kimi qruplaşdırıla bilər:

- *Türk dillərinin fonetik, morfoloji normalarına müvafiq yeni sözlər yaranır;*
- *Dilin passiv fondunda qalmış söz və terminlər (xüsusilə arxaik və dialekt sözlər) yeni mənada dilə daxil olur;*
- *Dünyaya inteqrasiya ilə əlaqədar iqtisadiyyat, mədəniyyət, elm və siyasətlə bağlı əcnəbi söz və terminlərin müstəqillik dövründə türk dillərinə birbaşa güclü axını baş verir” (14, 293).*

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, türk dillərinin fonetik və morfoloji normalarına müvafiq yeni sözlərin yaradılması əvvəllər də mövcud olmasına baxmayaraq, müstəqillik illərində daha çox müşahidə olunmuşdur. Bu prosesin eynilə dilimizdə də getdiyini müşahidə edə bilərik. Məsələn, vaxtilə dilimizdə işlənən *çavuş, alay, gizir, nişançı, taqım, suç, ulus, yağ, yapmaq, ün, savaş, duyum* kimi qədim Azərbaycan sözlərinin müasir ədəbi dilimizdə yenidən fəallaşmasını müşahidə edirik ki, bu da dilin alınma sözlərdən xilas olması və lüğət tərkibinin zənginləşməsi yönündə atılmış müsbət addım kimi qiymətləndirilir.

Beləliklə, müasir Azərbaycan dilinə Türkiyə türkcəsinin bu qədər təsiri bir neçə mühüm səbəblə bağlıdır.

- *Azərbaycanla Türkiyə uzun müddət müxtəlif siyasi formasiyalarda yaşadıklarından bu xalqlar bir-birinə həsrət qalmış, sərhədlər açılan kimi bu qovuşma öz ilkin nəticələrini məhz dildə büruzə vermişdir.*
- *Türkiyə radio və televiziya kanallarının Azərbaycan ərazisində yayımlanması, həmçinin internet vasitəsilə Türkiyədə çıxan qəzet və jurnalların Azərbaycanda oxunması bu prosesi daha da genişləndirdi.*
- *Təhsil faktorunun da bu prosesdə böyük rolu vardır, lakin təəssüflər olsun ki, Azərbaycanda Türkiyə türkcəsinin təsiri özünü nə qədər çox büruzə versə də, Türkiyədə bu, bir o qədər azdır.*

Sonda onu da qeyd etmək ki, bir sıra dilçilər ortaq türk dili ideyasını irəli sürürlər və hesab edirlər ki, bu, elə bir dil olmalıdır ki, türk dilində danışan digər dil daşıyıcıları üçün də normal ünsiyyət vasitəsi ola bilsin. Qənaətimizcə, türk dillərinin hansı ərəb, fars mənşəli sözləri daha çox qoruyursa, digər türk dilində danışan dil daşıyıcıları həmin dili, o dildə çıxan mətbuatı daha yaxşı başa düşürlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı: Azərənəşr, 1995, 90 s.
2. Cəfərov R. Azərbaycan dilinin terminologiyasında Qərbi Avropa alınmaları // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1990, s. 35
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili – leksika. II hissə. Bakı: Maarif, 1992, 192 s.
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə. Bakı: Maarif, 1979, 267 s.
5. Hacıyev K. Dilin təmizliyi uğrunda mübarizə əbədi və bəşəri problemdir // Tədqiqlər. Bakı, 2004, s. 80-88
6. Hacıyev T., Cəfərov N., Xudiyev N., Abbasova Ə. Azərbaycan dili. X-XI siniflər üçün dərslik. Bakı: Təhsil, 2004, s.123.
7. Həbibova S. Mətbuatda gedən dil prosesləri – leksika. Nam. dis. avtoreferatı. Bakı, 1993, s. 9

8. Xəlilova S. İnternasional terminlər. Bakı: Maarif, 1991, 189 s.
9. Kazımov İ. Müstəqillik şəraitində Azərbaycan dilində Avropa mənşəli terminlərin milliləşməsi (türkləşməsi) prosesi // Terminologiya məsələləri, Bakı: Elm, 2005, s. 10
10. Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
11. Qasımoğlu X. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Bakı: Elm, 2009, 125 s.
12. Məmmədov E. Azərbaycan ədəbi dilində “dirilən” arxaizmlər. // Dilçilik məsələləri. Bakı: Nurlan, 2005, № 2 (3), s. 149.
13. Məmmədov M. Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı və terminlərin işlənməsi haqqında. // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2003, s. 20 – 27.
14. Mirzəliyeva M. Dilin lüğət tərkibi, təşəkkül, inkişaf, təkmilləşmə (müləhizə və düşüncələr). Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I cild. Bakı: BSU, Kitab aləmi, 2004, s.293.
15. Mirzəyev H. Azərbaycan və türk dillərində işlənən müştərək sözlər. // Dilçilik məsələləri, Bakı: Nurlan, 2005 № 2 (3), s. 103-104.
16. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, 378 s.
17. Yaqubova T. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar. Bakı: MBM, 2008, 147 s.

СЛОВА, ПЕРЕШЕДШИЕ ИЗ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ

Т.Р.ИСМАЙИЛОВА

РЕЗЮМЕ

Обогащение лексического состава языка за счет заимствованных слов сопровождается приведением их в соответствие с нормами данного языка. Этот процесс в различных языках протекает в различных формах. В настоящее время в азербайджанском языке процесс приведения заимствований в соответствие с нормами литературного языка весьма неудовлетворителен. В статье анализируются случаи неуместного использования турецких слов в современном азербайджанском языке.

Ключевые слова: азербайджанский литературный язык, турецкий язык, заимствованные слова, газетный язык, электронная пресса

WORDS DERIVED FROM TURKISH IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

T.R.ISMAYILOVA

SUMMARY

Every language enriches its lexical stock through borrowings and adaptation of loan words to its norms. This process progresses in different forms in different languages. Presently, alignment of borrowings with the norms of the Azerbaijan literary language is not adequate. The paper analyzes inappropriate usage of Turkish words in the language of newspapers under the influence of the Turkish language.

Key words: Azerbaijan literary language, Turkish language, borrowed words, language of newspapers, electronic press

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ**UOT 82****ADİ ƏHVALATLARDA BÖYÜK HƏQİQƏTLƏR****İ.S.ƏLİYEVƏ***Bakı Dövlət Universiteti**ifrat.eliyeva@mail.ru*

XX əsrin 60-cı illərində Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir hərəkət başlamışdı. Bu yeniləşmə prosesində ilk addımlarını atan nasirlərdən biri də xalq yazıçısı Anardır. İlk qələm təcrübələrindən başlayaraq “altmışuncular” nəslinə mənsub olan yazıçı zaman keçdikcə ruhən bağlı olduğu ədəbi nəslin estafetini daşıyan aparıcı şəxsiyyətlərdən birinə çevrilmişdir. İndiyədək yazıçı Anarın xeyli sayda kitabları, o cümlədən roman, povest, dram əsərləri xarici mətbuatda da çap olunmuş və geniş oxucu kütləsinin marağına səbəb olmuşdur.

Məqalədə əlli ildən yuxarı ədəbi mühitdə öz imzasını təsdiqləyən ədibin əhatəli və zəngin yaradıcılığı təhlilə cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: hekayə, janr, yazıçı, nəsr, dramaturgiya

XX əsrin 60-cı illərində Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir hərəkət başlamışdı. Bu dövrdə ədəbi prosesin bütün sahələrində yeniləşməyə böyük maraq və meyl hiss olunurdu. Bu yeniləşmə prosesində yaşlı və təcrübəli ədəbi qüvvələrin və yaradıcılıq aləmində ilk addımlarını artan gənclərin istedadlı nümayəndələri iştirak edirdilər.

“60-cılar” XX əsrin ikinci yarısında ədəbiyyatda baş verən yeniləşmənin yeni tənqidçi və ədəbiyyatşünaslığın yaradılması prosesinin ən fəal nümayəndələri oldular (3, 59). Xalq yazıçısı, məhz altmışuncuların istedadı, intellekti, yaradıcılığının zənginliyi ilə seçilən nümayəndələrindəndir. İlk qələm təcrübələrindən başlayaraq “altmışuncular” nəslinə mənsub olan yazıçı zaman keçdikcə ruhən bağlı olduğu ədəbi nəslin estafetini daşıyan aparıcı şəxsiyyətlərindən birinə çevrilmişdir.

Anar maraqlı hekayələri və romanları, kinosenarilər, dramlar və elmi-nəzəri əsərləri ilə oxucu kütləsinin daim diqqət mərkəzində olan qüdrətli qələm sahiblərindəndir.

İndiyədək Anarın xeyli sayda kitabları nəşr olunmuşdur. Nəşr olunan kitabların siyahısı göstərir ki, Anarın ədəbi-bədii irsi olduqca zəngin və janr baxımından rəngarəngdir. O, şeir yaradıcılığı ilə məşğul olmuş, əbədi tənqid və

ədəbiyyatşünaslığın dəyərli örnəklərini yaratmış, habelə bir sıra təcrübələr etmişdir.

Bədii yaradıcılığa 1960-cı ildə “Azərbaycan” jurnalı səhifələrində dərc olunan “Keçən ilin son gecəsi” və “Bayram həsrətində” adlı hekayələrlə başlayan müəllifin əsərləri tezliklə geniş oxucu kütləsinin diqqət və marağını çəkmişdir. Onun “Asılıqanda işləyən qadının söhbəti”, “Mən, sən, o və telefon”, “Gürcü fəmiliası”, “Yaxşı padşahın nağılı”, “Qırmızı limuzin” və başqa hekayələri mövzu, dil və üslub özünəməxsusluğu ilə diqqəti çəkməkdədir.

Anar bədii nəsr ustadıdır. Bu, yazıçının hekayələrində olduğu kimi povestlərində də aydın görünür. Onun “Dantenin yubileyi”, “Gecə yarısında hadisə”, “Ağ liman”, “Əlaqə”, “Macal” “Otel otağı” və digər povestləri Azərbaycan nəsrinin təkrarsız örnəklərindən hesab olunmaqdadır. Bu əsərləri ilə yazıçı cəmiyyətimizi narahət edən sosial-siyasi və mənəvi-əxlaqi problemlərə diqqəti yönəltməyə çalışmışdır. Sırası, sadə insana məhəbbət, adiliyin qayğı və problemlərini zamanın axarında dərk etmək istəyi, daxili aləmə münasibətdə maksimum həssaslıq Anar yaradıcılığının ən bariz xüsusiyyətlərindəndir. Yazıçının bu əsərlərdə təsvir etdiyi obrazlar cəmiyyətin adı, sadə təbəqəsinə mənsub olsalar da, müəllif onların zahiri adı görünən həyatlarının qapalı, qaranlıq tərəflərinə, qeyri-adiliklərinə diqqəti çəkməklə orijinal sənət nümunələri yaratmağı bacarmışdır. Akademik Bəkir Nəbiyevin dediyi kimi “bu əsərlərdə müasir nəsrin yeni bədii yönü, inamlı axtarıları tərəvətli, təkrarsız bədii ifadəli özünü tapmışdır”. Anarın nəsrini bir cəhətdən də – babaların irsinə, ədəbiyyatımızın böyük ənənələrinə, Mirzə Cəlil sənətinə və üslubuna sədaqət baxımından da qiymətli və önəmli nümunələrlə zəngindir.

Bu üslubun sənətin yeni məcrasından boy göstərən “Yaxşı padşahın nağılı” povestini göstərmək olar. Yazıçının 80 illik yubileyinə ərməğan olaraq kitab türk ədəbiyyatı Vəqfi tərəfindən “Türk dünyası ədəbiyyatı seriyası”ndan çap olunmuşdur. “İyi padşahın masalı” adlanan kitabı türkiyəli tərcüməçi, yazar İmdad Avşarla yazıçı-publisist və ədəbiyyatşünas Pərvin ərsəyə gətirmişdir. Kitabda Anarın “Yaxşı padşahın nağılı” hekayəsini Azərbaycan, türk, özbək, başqırd, rus, türkmən, qaqauz, krım-tatar, qırğız və fars dillərində tərcümələri, eyni zamanda kitaba ön söz yazmış İmdad Avşar və Pərvinin təfsilatlı yazıları verilmişdir. İmdad Avşar yazdığı “Ön söz” də uzun müddət türk xalqlarını öz hakimiyyəti altında saxlayan SSRİ-nin despotizmindən, şair və yazıçıların bu rejimə qarşı gizli və aşkar mübarizəsindən, sözügedən hekayənin də bu mübarizənin bir parçası olmasından və kitabın yaranma ideyasından söz açır. Məqalə müəllifi yazır ki: “Əlimizdəki kitabda yer alan “Yaxşı padşahın nağılı” adlı hekayənin müəllifi Anar ömrünün 53 ilini Sovet rejimi içərisində yaşamış, görkəmli bir türk yazardır. Anar eyni zamanda müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətini və Sovetlər Birliyini görə, bu dövrlərin bütün ağrı və acılarını yaşayan Azərbaycan xalq şairləri Rəsul Rza və Nigar Rəfibəylinin oğludur. Əsərdə yer alan “padşah”, “vəzir”, “şair”, “aşçı”, “faytonçu”, “padşahın arvadı”, “vəzirin qızı”, “fəralı”, “həbsxana” kimi metaforalar

dünyəvidir” (2, 4-6). Kitabın bir-sıra üstün cəhətlərindən biri də yazıçının incə yumordan, oxucunu güldürə-güldürə düşündürmək bacarığından söz açmasıdır. Ədəbiyyatşünas Pərvinin qeyd etdiyi kimi “Anarın bu əsərində hər şeyi incə yumoruyla ustadı Mirzə Cəlili güldürərək düşündürmək, ağırlardan, problemlərdən gülə-gülə danışmaq priyomundan istifadə etməsidir” (5, 6-7).

Həyatı sənətə və teatra dərinə bağlı olan Anar hələ gənclik illərindən səhnə əsərlərini daima izləmiş, görüb-əşitdiklərini oxuyub seyr etdiklərini təhlil süzgəcindən keçirməyi xoşlamışdır. Bütün bunlar ilk növbədə yazıçı dünyasına təsir göstərmiş, onun bir-birindən maraqlı olan əsərlərinin meydana çıxmasında şəxsiz, müəyyən rol oynamışdır. Belə yadda qalan əsərlərdən biri də “Dantenin yubileyi” povestidir. Nasir həyatını teatr sənətinə həsr etmiş, qəlbən və ruhən peşəsinə bağlı olan, lakin istedadsızlığı səbəbindən gülüş hədəfinə çevrilən aktyor Feyzulla Kəbirlinskinin obrazı fonunda cəmiyyətdə və sənətdə yerini tapa bilməyən insanların yaşadığı faciənin, ağrı və əzablarını, mənəvi-psixoloji qatlarını açmağa çalışmışdır.

Yaradıcılığında xüsusi yerlərdən birini tutan “Macal” povestində müəllif öz qəhrəmanı Fuadın timsalında insan və zaman amilini orijinal bir formada canlandırmağa çalışmışdır. Özünü bütünlüklə vəzifə və karyerasına həsr etmiş Fuadın şəxsi həyatını bütünlüklə unutmaması, hətta valideynlərinin belə qayğısına qalmağa macal tapmaması sujet xəttinin diqqət çəkici məqamlarındandır. Müəllif povestdə qəhrəmanın can atdığı mühitdə öz xoşbəxtliyini təmin edə bilməməsinin səbəblərini göstərməyə, daxili-mənəvi sarsıntıları əks etdirməyə çalışmışdır.

Anarın çoxcəhətli yaradıcılığının bütün sahələrində olduğu kimi povestlərində də bədii forma xüsusiyyətlərinə görə bir əlvanlığı var. Burada aydın görünür ki, hər hansı bir ideyanın ifadəsində həyatla bağlı, həyatdan doğan bir fikir, mətləb və qayə dayanır. Yazıçının son povestlərindən olan “Otel otağı”nda Azərbaycanın istiqlaliyyət etməsindən sonra yaşanan hadisə və əhvalatlar əks olunmuşdur. İş tapmaq ümidilə Türkiyəyə gedərək istəyinə nail ola bilməyən, keçirdiyi həyəcan və sarsıntılardan qürbətdə gözlərini qapayan qəhrəmanın taleyi fonunda müəllif yaxın dövrün epik mənzərəsini real cizgilərlə yaratmağa çalışmışdır. Tənqidçi alim Vaqif Sultanlının yazdığı kimi “Otel otağı” yalnız Anarın yaradıcılığında deyil, ümumən milli nəsrimizdə yeni dövrün ab-havasının aşkar duyulduğu, cəmiyyətdə baş verən əsaslı dəyişiklərin sənətə gətirdiyi uğurlu bədii nümunələrdən biridir”.

Anarın “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”, “Ağ qoç, qara qoç” kimi romanları Azərbaycan nəsi tarixində xüsusi çəkiyə malik olan əsərlərdəndir.

Yazıçıya böyük şöhrət gətirən və dünyanın bir neçə dillərinə tərcümə olunan “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanında təqdim olunan hadisələr və xarakterlər kontekstində cəmiyyətimizi narahat edən köklü mənəvi-əxlaqi problemlərə toxunmuşdur. Tənqidçi alim V.Sultanlı şərh etdiyi kimi “Müəllif orijinal formada düşündüyü sujet xətti fonunda, biri-birini izləyən gərgin psixoloji əhvalatlar axarında bədii çözümünü verməyə çalışdığı

problemin mahiyyətinə varmağa, onun müxtəlif çalarlarını əks etdirməyə çalışmışdır” (Sultanlı V.).

Müəllif romanda əsas əhvalatları Təhminə və Zaurun əlaqə və münasibətləri kontekstində qurmuş, onların daxili-mənəvi dünyasının gizli, açılmamış qatlarını açmağa çalışmışdır.

Yazıçı Təhminə obrazının timsalında mənəviyyat və şəxsiyyət azadlığı məsələsinə toxunmuşdur. Cəmiyyətin ehkamlarına boyun əyməyərək yaşama üstünlük verən və sevdiyi həyat tərzini özünün xoşbəxtliyi kimi qavrayan Təhminə ruhən azad fikirli bir qadındır. Lakin çevrəsindəki insanlar onu dərk etmək belə istəmirlər. Ona görə də Təhminə öz səadətini qoruya bilmir. Təhminə cəmiyyətin mənəviyyat və saflıq etalonunun üstündə dayanan təmiz, saf görünənlərdən daha üstün olan bir insandır.

Anar yaradıcılığının məhsulu kimi diqqəti çəkən “Ağ qoç, qara qoç” romanı ictimai-siyasi mövzuda qələmə alınmışdır. İki hissədən ibarət olan roman “utopik və antiutopik nağıllar” adlandırılmış və hər bir hissəyə “Məlik-məmməd” nağılından gətirilmiş ağ qoç və qara qoçla bağlı uyğun epiqraflar verilmişdir. Romanı nağıl üslubunda yazan yazıçı adı çəkilən folklor abidəsinin motivləri fonunda şərti-metaforizmin üslub örtüyünə söykənərək cəmiyyətin siyasi həyatının fərqli təzahürlərini bütün dolğunluğu ilə canlandırmağa çalışmışdır.

Romanın əsas qəhrəmanı olan Məlik Məmmədlinin şəxsi taleyi fonunda təqdim olunan hadisə və əhvalatlar oxucunu ayıq olmağa, vətən və millət naminə ayağa qalxmağa səsləyir.

Ədibin zəngin yaradıcılığında dram janrı və kino sahəsindəki fəaliyyəti özünəməxsus yerlərdən birini tutmaqdadır. Yüksək fikri-estetik məqamların əlvan dramatik vasitələrlə gerçəkləşməsi onun “Şəhərin yay günləri”, “Keçən ilin son gecəsi”, “Sizi deyib gəlmişəm”, “Təhminə və Zaur” pyeslərində, “Adamın adamı”, “Evləri köndələn yar” komediyalarında, “Dədə Qorqud”, “Cavid ömrü”, “Qəm pəncərəsi”, “Üzeyir ömrü” filmlərində, bir sıra digər əsərlərində özünü aşkar göstərmişdir.

Müəllifin nəsr yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan yeniliyə meyllilik onun dramaturgiyasında da aşkar olunmaqdadır. Anar dramaturgiyasının mövzu-məzmun baxımından novatorluğunu şərtləndirən bu janrda yazdıqlarının əksəriyyətində aktual bildiyi problemləri yeni formada canlandırma bilməsindədir.

Anarın dramaturgiyasının nəzərəcarpacaq mühüm keyfiyyətlərindən biri də müasirlik komponenti ilə bağlı olmasındadır. Müasirliyin yalnız forma elementinə deyil, məzmun komponentinə çevrilməsində Anarın dramaturji yaradıcılığı üçün səciyyəvi amillərdəndir. Dramaturqun əsərləri mahiyyətcə xalqımızı qayğılandıran ciddi mənəvi-əxlaqi və sosial-siyasi problemlərə söykənməsindədir. Səciyyəvi cəhətlərdən biri dramaturqun qaldırdığı problemləri qarışıq və qovuşuq məcraya yönəldə bilməsi, onları bir-birinə bağlayan müştərək cəhətləri arayıb-axtarması, əlaqələndirə bilməsidir. Dramaturq sovet siyasi rejiminin qurduğu saxta stereotiplərə, şablonlara uymamış, konyukturaçılığa qarşı sərt

müqavimət göstərmiş, bütün məqamlarda sənət mövqeyindən və milli məfkurədən çıxış etmişdir. “Həyat-Allahın tapmacası...”, “Bayalıstan yuxuları” adlı məqaləsinin müəllifi Pərvin xanım yazır ki, oxucu sevdiyi yazıçıdan cəsarət istəyir. Amma bəzən o cəsarət meyarları da qərribə olur... Amma bir az dərinə getsək “Ağ liman” əsəri dövrə, mühitə ən böyük etiraz deyildimi?

Yaxud azad olmayan cəmiyyətdə Təhminə kimi, Əsmər kimi, Mədinə kimi azad, sərbəst qadınların ədəbiyyata gətirilməsi istedadlı üsyan forması deyilmi? Anarın o dövr əsərlərinin hamısında mühitə, zamana etiraz notları görmək, duymaq mümkündür” (6).

Anarın “Səhra yuxuları” pyesi belə əsərlərdən biridir. Yazıçı pyesi 1981-ci ildə yazıb. Bu gün dünyada baş verənlərin, ərəb ölkələrindəki hadisələrin fonunda “Səhra yuxuları” fantastik dərəcədə qərribə təsir bağışlayır insana. Sanki yazıçı hələ 80-ci illərdən bütün bu olayları sanki duyub, bir səhra ölkəsinin – Bayalıstanın timsalında qələmə alıb. Lakin elə o dövrün də özünəməxsus qaydaları, amansızlıqları nəzərə alınanda “Səhra yuxuları” yazıçının rejimə üsyanı, etirazı kimi oxunur. Sadəcə Bayalıstan bir az daha “sonrakı” dövrün ölkəsidir. Nə sosialist ölkədir, nə kapitalist... Yazıçı azad olmayan cəmiyyəti, buxovlar içində yaşayan xalqı ən müxtəlif üsullarla təsvir edir. Sözün nəyisə dəyişəcəyinə ümitsizlik, inamsızlıq əsərin əvvəlindən Tomun dilindən verilir:

“İnanmıram ki, bir jurnalist, ya bütün dünyanın bütün mətbuatı bu andıra qalmış Yer kürəsində nəyilə dəyişə bilər... Dünyanı yalnız kor, məntiqsiz və izahsız qüvvələr idarə edir” (Anar).

Görünür, sözün bitdiyi yer, həm də budur.

Artıq illər keçəndən sonra bəzi detalların birbaşa Sovet həyatından götürülməsi aydın olur. Hələ o illərdə, hər şeyin qapalı olduğu zamanda da represiya qurbanlarına verilən işgəncələrin söz-söhbəti xalq arasında gizli-gizli dolaşırdı. Anar çox illər sonra “Keçən keçdi, olan oldu” xatirə romanında yazır: “Ölümə məhkum olunmuşun qətdən qabaq sümüklərinin sındırılması, gözlərinin ovulması sovet ədliyyəyə riayət edilən ölkələrdə ölümə məhkum onları edam qabağı həkim müayinə edir, hətta qızdırması varsa sağaldır, hökmü sonra icra edirdilər”.

Burada vəhşiliyə, amansızlığa üsyan var, yazıçının üsyanı. Əsərin bu hissəsində oxuyuruq: “Napalm vyetnamlı qadının gözünü kor eləmişdi, qadın meyitlərin içində gəzir, əliylə uşaq meyitlərinin üzünə toxunur, öz ölü balalarını tapmaq istəyirdi... Dörd tərəfdə isə yeniyetmə Amerika əsgərləri dayanmışdı, sərxoş idilər, qadını fitə basıb dümsükləyirdilər, bir-birinin, üstünə itələyirdilər...”. O zaman bu əsər qələmə alınanda kim deyirdi ki, çox keçməyəcək, cəmi 10-12 il sonra öz millətimize qarşı Xocalıda bundan da dəhşətli işgəncələr, vəhşiliklər törədiləcək və Anar da elə bunu da ürək ağrısı ilə yazmalı olacaq:

“Eşitdim ki, meşədə Bilqeyis arvadı da vurublar, amma uşağa güllə dəyməyib. Düşdüm meşələrə, iki gün gecə-gündüz axtardım Səmayəni, axır

tapdım meyitini. Güllə dəyməmişdi. Donub ölmüşdü. Qarın içində iməkləyib, iməkləyib tifil, sonra donub ölüb. Balaca əlləri eyzən tikan içində idi. Tikənlərin hamısını bircə-bircə çıxartdım, qəbir qazıb basdırdım balamı”.

Bu adicə əsər deyil, başdan ayağa müharibəyə, vəhşiliyə nifrət, anaya, həyata və günəşə dərin məhəbbət fəlsəfəsidir. Burada həyatın sərt, amansız, həqiqətlə həyatı necə deyərlər romantik üzvi şəkildə sənətkar tərəfindən məharətlə birləşdirilmişdir. Ədib təhkiyəni elə sağlam bədii məntiqlə qura bilmişdir ki, hadisəyə hökmən inanmalı olursan.

“Anar nəsrin və səhnənin müştərək cəhətlərini mənimsəyən, bu müştərəkliyin sənətə yönəlik aspektlərini canlandıran, ona yeni forma və məzmun gətirməyi bacaran orijinal qələm sahiblərindən biridir. Məlum olduğu kimi bir yaradıcılıq sahəsi, bir ədəbi janr da var ki, o da yazıçı fəaliyyətinin ayrılmaz bir tərkib hissəsidir. Bu, ədəbiyyat elmidir, ədəbi tənqiddir. Tənqiddə yazıçı düşüncəsi işığında müraciət edən və bu sahədə ardıcıl fəaliyyət göstərən sənətkarlardan biri Anardır. Onun ədəbi-tənqidi məqalələri müasir ədəbiyyata, ədəbi prosesin aktual problemlərinə müraciət etmək, yeni təfəkkür mövqelərindən izah və təhlil etmək məziyyətlər səciyyəvidir” (4, 278). O, Azərbaycan ədəbiyyatının nəhəng klassikləri Nizami, Xaqani, Nəsimi, Xətai, Füzuli haqqında maraqlı məqalələrin müəllifidir. Orta əsrlərdən sonrakı ədəbiyyatımızın bir mərhələsi – XIX-XX əsrlər mərhələsi də Anarın, məhsuldar mövzusu və predmetidir. Təkcə bunu qeyd etmək lazımdır ki, O, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, H.Cavid və C.Cabbarlı haqqında qiymətli məqalələrin müəllifidir. Anarın özəlliklə C.Məmmədquluzadənin ədəbi-bədii irsinə, Molla Nəsrəddin ədəbi mətləbinə baxışı, tədqiqatçı münasibəti ilə diqqətəlayiqdir. Akademik B.Nəbiyev bir məqaləsində qeyd edir ki, “Anarın vaxtilə A.Tvordovskinin redaktorluğu illərində “Noviy mir” jurnalında dərc olunmuş “Anlamaq dərdi” məqaləsi bu cəhətdən əbədi bir tədqiqatdır” (1).

Anarın elmi-nəzəri araşdırmaları Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının dəyərli nümunələrindəndir. Xüsusilə müəllifin uzun illik yaradıcılıq bəhrəsi olan “Min beş yüz ilin oğuz şeiri” antologiyası daha çox diqqəti çəkməkdədir. Bu antologiyada Orxan-Yenisey abidələrindən tutmuş “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Manas”, “Divani-lügəti-türk” kimi ölməz abidələrə qədər türk xalqlarının ortaq yazılı və şifahi ədəbi nümunələri oğuz folklorundan sayseçmə nümunələr öz əksini tapmışdır. Ənənəvi təzkiyələr formasında yazılan, lakin əhatə dairəsi və tərtib özəlliyi ilə bir çox yeniliklərlə müşayiət olunan bu əsər Türk-Oğuz şeirinin inkişaf tarixini canlı şəkildə əks etdirməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ədəbiyyat qəzeti, 2010, 10 yanvar
2. İmdad Avşar. “İyi padşahın masalı” (Ön söz) Türkiyə, 2018 s. 4-6
3. Nərgiz Paşayeva. Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı. Bakı: ATİ, 2004, s.59
4. Nəbiyev B. Seçilmiş əsərləri. V cildə, V cild. Bakı: Çinar-Çap, 2003, 612 s
5. Pərvin. “İyi padşahın masalı” (Ön söz). Türkiyə. 2018, s.6-7
6. Pərvin. Ədəbiyyat qəzeti, 18 noyabr, 2017

В ОБЫКНОВЕННЫХ ИСТОРИЯХ БОЛЬШИЕ ИСТИНЫ

И.С.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В 60-ых годах XX века в азербайджанской литературе началось новое направление. В этом новом процессе из прозаиков в первых рядах стоял народный писатель Анар. Первый опыт пера писатель начал как относящийся к поколению «шестидесятников», но со временем он превратился в носителя эстафеты литературного наследия, с которым он духовно связан. По сей день писатель Анар является автором множественных книг, романов, повестей, его драматические произведения изданы за рубежом, которые вызвали интерес у широких читательских масс.

В статье исследуется богатое творческое наследие писателя, где более пятидесяти лет своеобразием пера он утвердился в литературной среде.

Ключевые слова: история, жанр, писатель, проза, драма

GREAT TRUTH IN ORDINARY STORIES

I.S.ALIYEVA

SUMMARY

In the 60s of the twentieth century, a new movement commenced in the Azerbaijani literature. The people's writer Anar is one of the leaders who took the first steps in this innovation process. From his first pen experiments, over the time the writer of the "sixties" generation became one of the leading personalities of the literary generation, which he was spritually tied with. Until now, Anar's considerable number of books, including novels, narrative, drama, have been published in foreign media and have attracted the attention of a large readership. The article is devoted to the extensive and rich creativity of the writer, who has confirmed his signature in literature for more than fifty years.

Key words: story, genre, writer, prose, drama

UOT 894.3

ATATÜRK DÖVRÜ TÜRK ROMANLARINDA KİŞİ QIYAFƏLƏRİ
YENİLİK-KÖHNƏLİYİN SİMVOLU KİMİ

E.A.BABAYEVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
eshqane@mail.ru

Məqalədə, mədəniyyətin maddi bir elementi olan geyimin Atatürk dövrü (1923-1938) türk romanlarında inikasından bəhs edilir. Kişi qiyafətlərindəki dəyişiklik, müasirlik və modernlik kontekstində dəyərləndirilir.

Məqalədə, kişi obrazlarının geyimi müstəvisində modanın, sosial strukturun, həyat tərzinin, iqtisadi səviyyənin, yaşın, cinsin, peşənin, din və estetik dəyərlərin təsiri məsələsinə toxunulur.

Açar sözlər: Türk romanı, geyim, kişi qiyafətləri, moda, mədəniyyət, imic.

XX əsrin əvvəlləri Türkiyənin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühitindəki hadisələr yenidənqurma və islahatları ilə diqqəti cəlb edir. Bu islahatlardan biri də geyimlə bağlı olmuşdur. Bildiyimiz kimi, Türkiyədə XIX əsrin axırlarından başlayaraq, qərbə meyillilik artmışdır. Avropa həyat tərzinə maraq göstərmək, hətta təqlidçilik etmək ən çox qarşılaşılan məsələlərdən biri idi. İtalyalı yazıçı, səyyah Edmondo de Amicis “İstanbul” adlı araşdırmasında qeyd edir ki, köhnə və yeni Türkiyə arasındakı mübarizənin bütün səhifələri qiyafələrin göstərdiyi müxtəliflikdə olduğu kimi meydana çıxır. Hər il minlərlə qaftan yox olmaqda, əvəzinə minlərlə İstanbul (yeni geyim tərz) ortaya çıxmaqdadır. Beləliklə, hər gün bir köhnə türk ölməkdə, yeni bir Tənzimatçı türk doğulmaqdadır (5, 122-124). Gördüyümüz kimi, Edmondo de Amicis Osmanlı sosial-mədəni həyatında qarışmanın təsirini geyimlərdə təzahür etdiyini qeyd edir. Yazıçının, bu fikir və mülahizələri ilə razılaşaraq qeyd edək ki, həqiqətən də dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni hadisələrinə nəzər saldıqda, yeniliklərin, dəyişikliklərin geyim, qılıq-qiyafətlə özünü göstərdiyini görürük. Hətta türk ədəbiyyatında alafranka sözü də məhz modanın gətirdiyi terminlərdən biri olduğunu söyləsək yanlışdır. İtalyan sözü olan “alla franca” Avropalıların həyat tərz, adət-ənənəsi mənasını verirdi (15). Hələ, II Mahmud dönəmində (1808-1839) geyim-gecimdə qərbi təqlidlə başlayan alafrankalıq, yavaş-yavaş ailə həyatına, insanlararası münasibətlərə, evliliyə, toy-şənlik adətlərinə, musiqiyə, hətta mətbəx mədəniyyətinə belə təsir etmişdir (14). Romanların böyük əksəriyyə-

tində müasirliyin əsas əlamətlərindən biri olan gecə ziyafətlərindən (türkcə balo) bəhs edilir. Üst təbəqəyə məxsus insanlar, son dəbli geyimləri ilə bu ziyafətlər kontekstində ələ alınır. Beləliklə, mədəniyyətlərarası münasibətlər, qarbləşmə, Avropa həyat tərzinə meyillilik ilk öncə qılıq-qiyafətdə özünü göstərməyə başlayır.

Türkiyədə geyim islahatı: Türkiyədə qılıq-qiyafətdə ən köklü dəyişikliklər məhz Cümhuriyyətin ilk illərində həyata keçirilmişdir. Ümumiyyətlə, qılıq-qiyafətdə görülən bu modernləşmə, əslində alafranka həyat tərzinin Türkiyəyə gətirdiyi yeniliklərdəndir. Bu incə nüansa diqqət yetirək ki, qılıq-qiyafət bütün dövrlərdə şəxsin sosial statusunun göstəricisi olmuşdur. Hələ, Tənzimat dövründə yayılmağa başlayan qarbləşmə hərəkatı ilə bu özünü daha çox göstərməyə başlamışdır. Geyimlərdə seçilən rəng və parçalar, aksesuarlar, saç düzümü və s. nüanslar şəxsin sosial vəziyyətindən, estetik zövqündən, milli-mənəvi dəyərlərə verdiyi önəmdən, dini məzhəbindən, təhsilindən ən başlıcası isə cəmiyyətdə tutduğu mövqeyindən xəbər verirdi. Tanınmış alim İlbəyi Özər “Osmanlıdan Cümhuriyyətə yaşam və moda” adlı araşdırmasında qeyd edir ki, Cümhuriyyət ideologiyasıyla Türkiyənin çağdaş mədəniyyət səviyyəsinə qaldırılması hədəflənmiş, bununla əlaqədar olaraq funksiyasını itirmiş bəzi köhnə qurumların ləğvi kimi, cəmiyyətin xarici görünüşünün də dəyişdirilməsinə önəm verilmişdir (12, 114). Necdət Aysal da məqaləsində bu məsələyə toxunaraq geyim islahatının həyata keçirilməmişdən daha öncələr Mustafa Kamal Atatürkün nəzərində olduğunu xüsusi vurğulayır (13, 12). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Milli mücadilə dönəmində, Ərzurum konqresinin açılış hazırlıqlarının davam etdiyi vaxtlar Mustafa Kamal paşanın Mazhar Müfid Qansu və İbrahim Sürəyya bəylə söhbətində, geyim məsələsi də gündəmə gəlmişdir. İbrahim Sürəyya bəyin “paşam, daha nələr etməyi düşünürsüz?” sualına qarşılıq olaraq Atatürk, Müfid bəyin otağından dəftərini gətirməsini və dediklərini qeyd etməsini xahiş edir.

“... Amma dəftərin bu səhifəsini heç kəsə göstərməyəcəksən. Gizli qalacaq. Mən, Sürəyyə və sənin aranda qalacaq. Şərtim budur. Öncə tarixi qeyd et. 7-8 iyul. Sübh çağı. İndi yaz.

- 1) Zəfərdən sonra Cümhuriyyət üsul-idarəsi qurulacaq.
- 2) Padşah və xanədanlıq haqqında vaxtı gələndə tədbir görülməkdir.
- 3) Təsəttür (örtünmə) ləğv ediləcəkdir.
- 4) Fəş ləğv ediləcək, mədəni millətlər kimi şapka (papaq) geyiləcəkdir” (10, 141-142); (11,131).

1925-ci il 28 avqust tarixində Mustafa Kamal Atatürk İneboludakı nitqində geyim məsələsinə də toxunmuşdur:

“Mədəni və beynəlmiləl qiyafət bizim üçün cövhərli, millətimiz üçün layiqli geyimdir. Onu geyinəcəyik. Ayaqda iskarpin (topuqlu ayaqqabı) və ya fotin (qaytanlı dəri ayaqqabı), əyində şalvar-köynək, qalstuk, yaxalıq, pencək və başda bunları tamamlayan sipərli şəmli sərpuş olacağını açıqca demək istəyirəm. Bu sərpuşun adına şapka deyilir. Redinqot, bonjur, smokin, frak

kimi” (6, 210-211) ...

Atatürk elə həmin ilin avqust ayının 30-da Kastamonudakı çıxışında qadın geyimlərinə də münasibət bildirir:

“Bəzi yerlərdə elə qadınlar görürəm ki, başına bir bez parçası və ya dəsmal kimi bir şey örtüb, üz-gözünü bürüyüb gizləyir, yanından keçən kişilərə ya arxasını çevirir, ya da bir kənara çəkilib büzülür. Bu davranışın mənası nə deməkdir? Əfəndilər, mədəni bir millətin anası, millətin qızı bu qərribə şəkllə, vəhşi vəziyyətə girərmə heç? Bu hal milləti çox gülünc göstərən bir mənzərədir. Dərhal düzəldilməlidir” (6, 217).

Beləliklə, müasirliyin əsas əlamətlərindən biri hesab edilən mədəni qiyafətin qəbul edilməsi məsələsi 1925-ci ilin axırlarında Şapka qanununun qüvvəyə minməsi ilə öz həllini tapmışdır. Qeyd edək ki, Atatürk islahatları dövründə qəbul edilən "Baş örtüyü və geyimin dəyişilməsi qanunu" Türkiyə tarixində "Şapka qanunu" adı ilə qalmışdır.

Mənbələrə əsasən deyə bilərik ki, Şapka qanunu ilə ortaya çıxarılan ilk islahatlar kişi qiyafətləri üzərində aparılmışdır (8, 28). Şapka qanununun arxasınca, 3 dekabr 1934-cü ildə isə “Bəzi Kislərin Giyilməyəcəyinə dair” (Bəzi geyimlərin qadağan olunması haqqında) qanun çıxmışdır. Tədqiqatçı Cihan Aktaş öz araşdırmasında geyim islahatlarından bəhs edərkən, Mustafa Kamal Atatürkün şapkada olduğu kimi qılıq-qiyafət mövzusunda da məcbur edici deyil, təşviq edici siyasət yürütdüyünü qeyd edir (4, 188-190). Təsədüfi deyil ki, Atatürk ilk dəfə Şapka qanununu çıxararkən Kastamonuda başında şapka insanların qarşısına çıxaraq, nitq söyləmişdir.

Əlbəttə ki, bütün bunlar ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. Xüsusən romanlarda geyim, təkə obrazın canlandırılmasına deyil, eyni zamanda onun dünyagörüşünü ifadə etməyə də xidmət edir.

Türk romanlarında geyim konflikt yaradan komponent kimi: Cümhuriyyət dövrü türk romanlarında kişi geyimləri arasında ceket (pencək), setre (çuxa), frenk köynəyi, istanbulin, redinqot (frenk köynəyi ilə geyilən kostyum), pantolon (şalvar), başda fəs, qalstuk (kravat), bu geyimləri tamamlamaq üçün isə çətir, baston (əsa), tək gözlük, əlcək və s. istifadə olunurdu. Saqqal, biğ və saç da modaya uyğun dəyişilmişdir.

Romanlarda diqqəti cəlb edən geyimlərdən biri də papaqlardır. Cümhuriyyətin elanına qədər əsasən fəs istifadə edilsə də, Şapka qanunundan sonra fəs yerini şapkaya vermək məcburiyyətində qalmışdır. Romanlarda şapka yeniliyin rəmzi olaraq öz əksini tapmışdır. Fəs isə bəzən dini mahiyyət daşıyaraq, ancaq müsəlman türk kişilərinin başına qoyduqları papaq mənasını verirdi. Məsələn, Xalidə Ədib Adıvarın “Sinəkli bakkal” (1936) romanında Peregrini islam dininə hörmətinə görə, Rəbiənin məhəlləsinə gəldikdə başına şapka deyil, fəs qoyacağını qeyd edir (2, 107-108). Rəşad Nuri Güntəkinin “Yaşıl gecə” romanında isə fəs-müasir, intellektual səviyyəsi yüksək olan gənc müəllimlərin, sarıq (əmmamə) isə əsasən dini irticaçılığın simvolu kimi təqdim edilir. Hətta bu, konflikt yaradan komponent kimi təsvir edilir, fəs-sarıq konfliktini əsərin əsas

məğzini təşkil edir. Əsərin qəhrəmanı Əli Şahin əfəndi mədrəsə təhsili almış, kəndli bir uşaqdır. Atasının ən böyük arzusu, onu yaşıl bayrağın fədakar kö-nüllüsü etmək, molla kimi yetişdirməkdir. Amma Şahini narahat edən axirət, ruhun ölümsüzlüyü, cənnət-cəhənnəm kimi cavabsız suallar, onun düşüncələ-rində ziddiyyətlər yaradır, bu da onu molla olmaq fikrindən çəkindirir. Beləcə, İstanbulla mədrəsə təhsili almaq üçün göndərilən Şahin əfəndi, bir müddət sonra müəllim olacağına, cəmiyyəti maarifləndirəcəyinə, onu qaraguruhun içindən qurtaracağına söz verərək, öz xahişi ilə Anadolunun ən geridə qalmış qəsəbələ-rindən biri olan Sarıovaya müəllim təyin edilir. Əsər boyunca, tez-tez Şahinin is-lamı qəsd edərək yaşıl gecə və sarıq (əmmamə) sözünü təkrarladığını görürük.

“Zavallı məmləkət əsrlərdən bəri yaşıl gecə içində yaşayırdı. Xalq dünyaya bu qaranlığın içindən baxırdı.

Anadoluda fikirlərin geri, insanların səfil qalması, işlərin fəna getməsi bu səbəbdəndir” (9, 33).

Şahin, ölkənin acınacaqlı vəziyyətini təsvir edərkən, bu yaşıl gecənin və sarıqın uşaqları lap kiçik yaşlardan iki düşmən firqəyə böldüyünü qeyd edir:

“Küçələrdə oynayan ayaqyalın, keçəlbaş uşaqların içərisindən seçilib mədrəsəyə göndərilən və başına əmmamə (sarıq) qoyulan uşaqlar ayrı bir bayrağın altına keçmiş kimi olur və köhnə dostları ilə aralarına yadlıq girərdi. Sarıqlılar-sarıqsızlar arasındakı bu yadlıq get-gedə artar, onları bir daha bir-birlərini sevmələri və anlaşmaları mümkün olmayan iki düşmən firqəyə ayı-rardı” (9, 16).

Nümunədən də görüldüyü kimi, əsərdə konflikt iki qüvvə arasında qurul-muşdur. Ruhaniyyəti kəskin tənqid atəşinə tutaraq, ölkəni maarifləndirməyə çalışan Şahin əfəndi, dostları Dəli Nəcib (mühəndis) və gənc Rasim, digər tərəfdə isə Hafiz Əyyub və havadarları ilə qarşı-qarşıya gəlir. Yazıçı, Hafiz Əyyubları ifşa edərək, onların iç üzünü göstərir. Bəzən üzdə özünü dost kimi göstərən Hafiz Əyyub insanların dini inancından, dini duyğularından məharətlə istifadə edərək, hər işdə öz mənfəətini güdən molla tipinin tipikləşdirilmiş obrazıdır. Əsər boyunca, bu qarşıdurma simvollarla ifadə olunur. Məsələn, nümunəyə baxaq;

“Məktəbdə mədrəsədən gələn sarıqlılarla fəsilələr arasında bir anlaşılmaz-lıq vardı. Softalar, müasir təhsil komplekslərindən gələn tələbələri qəbul edə bilmirdilər. Onlar da sarıqlıları təəssübkeşlikdə, dini-irticaçılıqda ittiham edir, bir bəhanə tapıb konfliktə başlayırdılar. Hətta bəzən iki tərəf boğaz-boğaza yapışıb, qovğa da edirdilər” (9, 46).

Nümunədən də bəlli olduğu kimi fəs-sarıq (əmmamə) köhnəlik-yenilik arasındakı konflikti ifadə edir. Bəzi əsərlərdə sarıq köhnəliyin, dini-irticanın, geridəqalmışlığın simvolu kimi təqdim edilərək, kəskin tənqid edilir. Bir sıra əsərlərdə isə, sarıq-köhnəliyin deyil, milli-mənəvi dəyərlərin, qorunmalı, gə-ləcə nəsillərə çatdırılmalı olan müqəddəs bir əmanətin simvoludur. Məsələn, N.F.Qısakürəyin “Qanlı sarıq” əsəri sırf bu motiv üzərində qurulmuşdur. Əsə-rin qəhrəmanları həyatını mübarizədə keçirmiş, dini və milli təəssübkeşliyi ilə

diqqəti cəlb edərək, müqəddəs əmanəti gələcək nəsillərə ötürən və bu yolda şəhidlik zirvəsinə ucalan obrazlardır. Əsərin əsas qəhrəmanlarından biri olan Yetim hocanın ən böyük arzusu yetimlik və şəhidlikdir. Onun fikrincə, vətən qurtulmadıqca, doğulan bütün körpələr şəhid övladlarıdır. Nümunəyə diqqət yetirək:

“Əmmaməmi açıb yaramın üstünə basın! Qanıma dayandırmaq üçün deyil, içsin deyə... (Səsi getdikcə ölgün) Məzlum bu əmmaməni saxlayıb oğuldan-oğula ötürsün!”

Gördüyümüz kimi, Yetim hoca şəhidlik qanına bulaşmış əmmaməsini əmanət qoyur. Bu əmmamə islamın simvoludur. Bu əmanət layiqli şəxslər tərəfindən qorunmalı, nəsillərdən nəsillərə ötürülməlidir (7, 217). Əsərin əsas məği də məhz budur.

Kişi qiyafətlərindən bəhs edərkən yaxalıq və qalstukdan da bəhs etmək yerinə düşərdi. Yazıçılar, əsasən yenilikçi, Avropaya meyilli obrazları təsvir edərkən yaxalıq bədii detalından istifadə edir. Məsələn, Xalidə Ədib Adıvarın “Yeni Turan” romanında yaxalıq yenilikçilərin istifadə etdiyi bir aksesuar olaraq göstərilir. Yeni Turan siyasətinə qarşı çıxan Bursalı Oğuz bəy, nifrətlə “mən ömrümdə yaxalıq taxmadım, bundan sonra da taxmayacağam” (3, 73) deyərək mövqeyini bildirir.

Eyni məsələ ilə yazıçının “Vurun əxlaqsıza” romanında da qarşılaşırıq. Hər cür yeniliyə, müasirliyə qarşı çıxan yalnız öz mənfəəti üçün çalışan Hacı Fəttan ağa xalqı meydana toplayıb, milli mübarizə tərəfdarlarını tənqid edərək deyir:

“-Bıgışız, kafir kimi yaxalıq taxan din düşmənlərini istəmirik! Onlar əllərinə qüdrət keçər-keçməz bütün müqəddəslikləri ayaqlayacaq, qadınlarımızın örtülərini açacaq, sünnət və fərzi inkar edəcəklər. Onları istəmirik! Ey camaat, onların qanı kafirlərin qanı kimi halaldır, sizə (1, 18-19)!”

Nümunədən də məlum olduğu kimi, yaxalıq-müasirlik, yenilik və azadlıq uğrunda mübarizə aparənlərin simvolu kimi təqdim edilir. Əlbəttə, bu nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar.

Nəticə: XX əsrin əvvəlləri Türkiyənin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatına nəzər saldıqda, türk cəmiyyətində qərbləşmə, müasirləşmə hərəkatının sürətlə inkişaf etdiyini, bu prosesin ədəbiyyatda, xüsusən romanlarda da öz əksini tapdığını görürük. Romanlarda diqqəti cəlb edən nüanslardan biri də, moda, geyim-gecimlə əlaqədardır. Təkcə qadın qılıq-qiyafətində deyil, kişi qiyafətlərində də bu dəyişikliklər özünü göstərir. Ən maraqlısı odur ki, Türkiyədə geyim islahatları ilk öncə kişi qiyafətləri üzərində aparılmışdır. Verdiyimiz nümunələrdən görüldüyü kimi, Mustafa Kamal Atatürk mədəni millətlər kimi görünmək və inkişaf etməyi eyni zamanda geyimlə də əlaqələndirmiş, bu sahədə əsaslı addımlar atmışdır. Deməli, türk romanlarını tədqiq etdikdə, Atatürk inqilablarının, eyni zamanda geyim islahatının, xüsusən də ilk öncə kişi qiyafətləri üzərində aparıldığını, bütün bunların isə türk romanında öz əksini tapdığını görürük. Romanlarda diqqəti cəlb edən geyim bədii detalı, konflikt yaradan komponent kimi təqdim olunur. Yazıçı, böyük məharətlə qılıq-qiyafət

bədii detalından istifadə edərək, onu yeni imic yaratma prinsipi kimi təqdim edir. Kişi qılıq-qiyafətinin romanda inikasını tədqiq edərəkən, romanlarda kişi əlbisələri ilə bağlı nüansların, qadın qılıq-qiyafətlərinin təsvir edildiyi səhnələrdən heç də az olmadığını görürük. Araşdırma nəticəsində, romanlarda kişi geyimlərinin təkcə obrazın təsvirində deyil, mədəniyyətlərarası konfliktin göstəricisi kimi istifadə olunduğu qənaətinə gəlirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Adivar H.E. Vurun Kahpeye, İstanbul: Remzi Kitapevi.1980, 144 s.
2. Adivar H.E. Sinekli Bakkal, İstanbul: Özgür Yayınları, 1990, 302 s.
3. Adivar H. E. Yeni Turan. İstanbul: Atlas Kitapevi, 1967, 124 s.
4. Aktaş C. Tanzimat'tan 12 Mart'a Kılık-Kıyafet ve İktidar. İstanbul: Kapı Yay. 2005, 304 s.
5. Amicis Edmondo De. İstanbul (1874). Çev.: Prof. dr. Beynun Akyavaş, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, 299 s.
6. Atatürk Mustafa. Kemal Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938). Derleyen: Nimet Unan. Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., 1981, 555 s.
7. Babayeva E.A. Nəcib Fazil Qısakürəyin yaradıcılıq yolu, Bakı: Elm və təhsil, 2013, 197 s.
8. Çapa M. Giyim Kuşamda Medeni Kıyafətlərin Benimsənməsi və Trabzon Örneği / Toplumsal Tarih, V cilt, 1996, 30: s. 22-28.
9. Güntekin R.N, Yeşil Gece, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitapevleri, 1981, 255 s.
10. Hıfzı T. Gazi və Fikriye, İstanbul:Remzi Kitabevi, 6.baskı, 2002, 286 s.
11. Mazhar M.K. Erzurum'dan Ölümünə Kadar Atatürk'le Beraber I, TTK yay., Ankara, 2009, 342 s.
12. Özer İ. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yaşam ve Moda. İstanbul: Truva Yayınları, 2009, 496 s.
13. Necdət Aysal, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Giyim Ve Kuşamda Çağdaşlaşma Hareketleri, ÇTTAD, X/22, (2011/Bahar), s.3-32. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/233438>, 12.11.2018.
14. Sözen İlyas, II.Mahmut Dönemi İç Gelişmeler ve Yenileşme Hareketleri(1808-1839). http://www.academia.edu/26064223/II._MAHMUT_DÖNEMİ_İÇ_GELİŞMELER_VE_YENİLEŞME_HAREKETLERİ_1808-1839_14.02.2019.
15. Alafraŋga. TDK Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü..<http://tdkterim.gov.tr/bati/?kelime=alafraŋga&kategori=terim&hng=md>. 23.12.2010

МУЖСКАЯ ОДЕЖДА КАК СИМВОЛ СОВРЕМЕННОСТИ – СТАРОСТЬ В ТУРЕЦКОМ РОМАНЕ ЭПОХИ АТАТЮРКА

Е.А.БАБАЕВА

РЕЗЮМЕ

Цель статьи - определить, как культура одежды, являющаяся элементом материальной культуры, отражена в романах, написанных в период Ататюрка (1923-1938). Кроме того, это исследование было оценено путем изучения деталей одежды мужчин, изменений / трансформации / модернизации в одежде и использования одежды в качестве значка. В этих оценках он пытался подчеркнуть влияние социальной структуры, стиля жизни, экономического уровня, возраста и пола, профессии, религии, эстетических ценностей и моды на мужскую одежду.

Ключевые слова: Турецкий роман, одежда, мужская одежда, мода, культура, изображение.

**MEN'S CLOTHING AS A SYMBOL OF MODERNITY –
OLDNESS IN THE TURKISH NOVEL OF THE ATATÜRK ERA**

E.A.BABAYEVA

SUMMARY

The aim of the article is to determine how the clothing culture, which is an element of material culture, is reflected in the novels written in Atatürk's period (1923-1938). In addition, this study has been evaluated by examining the details of men's clothing, change / transformation / modernization stages in apparel and the use of clothing as an icon value. In these evaluations, it was tried to emphasize the effect of social structure, life style, economic level, age and gender, profession, religion, aesthetic values and fashion on men's clothing.

Key words: Turkish novel, clothing, men's clothing, fashion, culture, image.

UOT 82-93**UŞAQ NƏSRİMİZDƏ MAARİFƏ VƏ ELMƏ ÇAĞIRIŞ MOTİVLƏRİ
(XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri)****S.H.RƏSULOVA**
ADPU
rasulova.s@mail.ru

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan uşaq nəsrinin maarifçi-realist mərhələsidir. Həmin mərhələdə uşaq nəsrimizin mövzu və ideya dairəsi çoxistiqamətlidir. Həmin istiqamətlərdən birini də maarifə, məktəbə, elmə, çağırış motivləri təşkil edir. Uşaq nasirlərimizdən R.Əfəndizadə, A.Şaiq. Ə.Cavad, İslamzadə. M.Tahirzadə, Ə.Səfa, C.Bünyadzadə, Ş.Əfəndizadə, H.Hövzi, Ə.Qafarzadə və b. bu mövzuda maraqlı hekayələr yazmışlar. Məqalədə deyilən mövzuda yazılan nəsr əsərlərinin mövzu, ideya-məzmun xüsusiyyətləri, obrazlar aləmi nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, uşaq nəsr, maarif, elm, mövzu və ideya, XIX əsrin sonu, XX əsr, dərsləklər

XIX əsrin 30-40-cı illərində ilk maarifçilərimizdən başlayaraq Azərbaycan ictimai, ədəbi-mədəni və pedaqoji mühitində yeni tipli, müasir ruhlu məktəbə, maarifə və elmə maraq özünü göstərməyə başladı. Bu meyli tədricən artır öz əhatə dairəsini genişləndirdi. XX əsrin əvvəllərində daha gur və miqyaslı şəkil aldı. Milli intibah dövrünün bu əhəmiyyətli, milli tərəqqi yolunda çox mühüm hadisəsi, təbii ki, bədii ədəbiyyatda da öz əksini tapdı. Uşaq poeziyasında olduğu kimi uşaq nəsrində də bu mövzuda bir sıra bədii əsərlər meydana gəldi. Belə əsərlərdə uşaq nasirləri böyüməkdə olan nəsle maarifin, məktəbin, elmin əhəmiyyətini anlatmaq, onları təhsil ocaqlarına cəlb etmək məqsədi güdürdülər. Həm də bunu milli dirçəliş və inkişafın birinci şərti sayırdılar. Belə bir təşəbbüsə Azərbaycanda ilk ana dili dərsləklərinin ərsəyə gəlməsi ilə bərabər başlandı.

Məlumdur ki, M.Ş.Vazeh və İ.İ.Qriqoryevin “Kitabi-türki” (1852) kitabı bizim ilk ana dili dərsləklərimizdəndir. Həmin dərsləkdə verilən xeyli sayda atalar sözü və hikmətlərdən bir neçəsi maarif və elmin əhəmiyyəti barədədir.

A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” (1882, I hissə) dərsliyində “Uşaq və gözlük” adlı kiçik bir hekayə verilmişdir. Kiçik uşaq atasının gözlüklə kitab oxuduğunu görür. Onda kitab oxumağa həvəs yaranır. Ancaq belə hesab edir ki, kitab oxumağın səbəb və hikməti gözlükdədir. Atasına xahiş edir ki, ona da

bir gözlük alsın. Ata oğlunun məqsədini anlayıb ona bir əlifba kitabı alır. Bu hekayə “Çəşmək” adı ilə azacıq dəyişdirilmiş şəkildə R.Əfəndizadənin “Uşaq bağçası” dərslərinə də daxil edilmişdir. Onun süjeti K.D.Uşinskidən əxz edilmişdir.

Məktəbə, maarifə çağırış ruhlu hekayələrdə müəlliflər çox zaman obrazları kiçik yaşlı uşaqlar, yəni balacaların öz tay-tuşları arasından seçirlər. Məqsəd kiçiklərin öz həmyaşdılarının təmsalında onlara nümunə göstərməkdir. “İkinci il” dərslərində “Növbət ilə məktəbə getmək” sərlövhəli kiçik bir hekayə verilmişdir. Anaları ölənlər və yetim qalan iki oğlan uşağı bağbanlara səbət toxuyub özlərini dolandırır. Bunlarda oxumağa böyük həvəs olduğu üçün həm də cümə məktəbinə gedirlər. Ancaq onların ikisinin cəmi bir cüt çəkməsi var. Buna görə də qışda qərara gəlirlər ki, növbə ilə hərəsi bir cümə çəkməni geyinib məktəbə getsinlər. Məktəbə gedən qardaş orada öyrəndiklərini gəlib o birinə öyrətsin.

A.Şaiqin “Gülzar” dərslərinə daxil etdiyi “Əsrəf”, “Əsrəfin ev məşğələləri”, “Əsrəfin gecələri” (8, 74) adlı yığcam süjetli hekayələrdə də nümunəvi şagird obrazı yaradılır. Əsrəf ağıllı, zirək, çalışqan bir şagirdir. O, oxumağın əhəmiyyətini yaxşı başa düşür. Ona görə də vaxtının çoxunu yazıb oxumağa sərf edir. Mənasız əyləncələrdən uzaq durur.

Sənətkar bədii sözün gücü ilə gənc nəslə başa salmağa çalışır ki, təhsil almaq nəinki insanı mənəvi cəhətdən zənginləşdirir, hörmət-izzət sahibi edir, eyni zamanda maddi-məişət cəhətdən də firavanlığa qovuşdurur, sıxıntı və çətinlikdən qurtarır. Əhməd Cavadın “Əmələnin qızı” (9, 108-109) hekayəsində əzabkeş, ailəsini çətinliklə dolandıran bir fəhlə surəti təsvir edilir. Fəhlənin zövcəsi ölür, özünün gözləri tutulduğu üçün işləyə bilmir. Məcburən dilənçilik etməyə başlayır. Yeganə bir qızını oxudur. Qız ağıllı və uzaqgörəndir. O, atasının əziyyətini itirmir. Oxuyub müəllimə olur. Həm özü başqalarına ehtiyac duymadan özünü dolandırır, həm də atasını dilənçilikdən qurtarır. Onu bu xoşagəlməyən məşğuliyyətdən xilas etdiyi üçün ata qızına dua edir.

İnsanın şərəfi, zinəti, yaraşığı nədədir? Malda, pulda, zəngin daş-qaşlarda, pal-paltardamı, yoxsa elmdə, maarifdəmi? F.Ağazadənin “Ədəbiyyat məcmuəsi”-nə daxil etdiyi “Qadın yaraşığı” hekayəsində bu suala dolğun cavab verilir. Hekayənin məzmunu daha əvvəlki mənbələrdən əxz edilmişdir. Hekayədə qədim Romada imperatorun nüfuzlu və varlı məmurlarından birinin zövcəsi ilə başqa qadınların fikirləri müqayisə edilir. Başqa məmurların zəngin qadınları şöhrəti, ucalığı, şərəfi bahalı daş-qaşlarda, qiymətli bəzək-düzək əşyalarında gördükləri halda Roma imperatorunun həmin nüfuzlu məmurunun zövcəsi bu şan-şöhrəti, zinəti elmdə, ağıl və kamalda görür. O, yaxşı təhsil alan, elmi övladlarını Romanın kübar xanımlarına göstərib “mənim zinətim bunlardır” – deyə qürurla cavab verir.

“Ədəbiyyat məcmuəsi”ndəki “Əbu Yusif” rəvayətində də elmin faydası məsələsinə toxunulur.

Uşaq nasirləri bir sıra nəsr nümunələrində öz mətləb və ideyalarını təlqin

etmək üçün forma-struktur baxımından dialoqlardan geniş şəkildə istifadə edirlər. Elə hekayələr vardır ki, ümumiyyətlə, əvvəldən sona qədər bədii mətnin əsas hissəsi dialoq şəklində qurulmuşdur. Həm də dialoq iki şagird arasında gedir. Onlar həyatın rəngarəng məsələləri, xüsusilə də məktəb, maarif və elmə aid problemlərlə bağlı söhbətlər edir, bu barədə öz baxış və münasibətlərini bildirirlər. Belə bir kompozisiya quruluşundan istifadə etməklə müəlliflər həm kiçik oxuculara öz yaşdırlarının dili ilə təsir göstərməyə, onların fikri-mənəvi dünyasında bir oyanış yaratmağa çalışır, həm də ümumiyyətlə, dünyəvi məktəblərdə təhsil alan uşaqların oxumayan, məktəbə getməyən tay-tuşlarından əqli, elmi, mənəvi-əxlaqi cəhətlərdən, dünyagörüşü və s. baxımdan daha üstün olduğunu sübut etmək məqsədi izləyirdilər. Forma-struktur cəhətdən mükəllimə şəklində qurulmuş hekayələrdən bunları göstərmək mümkündür: İslamzadə – “İki şagird – Həsən və Səməd” (3, 1906, №3, 4, 6, 7); Məmməd Həsən Tahirzadə – “Zəki və Şövqü” (3, 1907, №2, 8); “İki yoldaş – Heydər və Əkbər” (3, 1906, №5); Əli Səfa – “Əhməd ilə Sadiqin söhbəti” (6, 1911, №2); Cəfər Bün-yadzadə – “Kamil və Aqil: məktəb həyatında” (6, 1914, №2); Şəfiqə Əfəndizadə – “İlk məktəb – Müəllim nədir?” (6, 1914, №8-9).

İslamzadənin – “İki şagird” hekayəsində Həsən və Səməd adlı iki şagirdin arasındakı söhbətdən bəlli olur ki, Səməd realni məktəbdə, Həsən isə “rus-tatar” məktəbində oxuyur. Həsən əvvəllər 7 il mollaxanada oxumuş, amma heç bir şey öyrənə bilməmişdir. Onun atası mühafizəkar, köhnə fikirli bir şəxsdir, başına “rus şapkası” qoyanlardan, müasir düşüncə ilə yaşayıb yeni tipli təhsil ocaqlarına gedənlərdən xoşu gəlmir. Həsən və qohum-əqrəba çox çətinliklə onu razı salırlar ki, Həsəni “rus-tatar” məktəbinə göndərsin. Ancaq atası “rus-tatar” məktəbini bitirəndən sonra oğluna təhsilini davan etdirməyə icazə vermir. Bir neçə il sonra Həsən və Səməd yenidən Vladıqafqazda görüşürlər. Söhbət əsnasında bəlli olur ki, Səməd ali təhsil dalınca Moskvaya gedir. Həsən isə nəticədə pulpərəst və qumarbaz bir insana çevrilir. Göründüyü kimi, müəllif hekayədə təhsil alanın və təhsil almayanın aqibəti problemini qoyur. Birinci yol insanı xoşbəxtliyə, ikinci yol isə bədbəxtliyə gətirib çıxarır.

Dialoq şəklində yazılmış elə hekayələr vardır ki, buradakı dialoqlar əslində uşaqların idraki səviyyəsindən, təlqin imkanlarından yuxarıda dayanır. Lakin müəllif öz ideyasını kiçik oxuculara çatdırmaq naminə həmin ideya və mətləbləri uşaqların dili ilə ifadə edir.

M.Tahirzadənin “Zəki və Şövqü” hekayəsində deyilən fikrin aydın ifadəsini görürük. Məsələn, hekayədə Şövqü və Zəki adlı şagirdlər arasında belə bir mükəllimə baş verir:

“Şövqü – Bizim cisimlərimiz, zahiri, maddi olduğumuzu göstərməsə də, mənəvi insan olduğumuzu isbat edə bilməz. Mənəvi insan olduğumuzu bizə gözəl əxlaqdan başqa heç bir şey bildirməz. Halbuki insana zahirdə deyil, mənəvi insan olmaq gərəkdir... Yemək, içmək ilə maddi və zahirimizi nə cürə məmnun edirsək, cismi-mənəvimizi də gözəl hal, əxlaq ilə qidalandırmalıyıq.

Zəki – İnsan olan üçün bu aləmdə ən böyük zövq, ən böyük fayda, ən

böyük təsəlli elm təhsil etməkdir... Sabah mədəmizin acdığıni hiss edib necə ki, yemək-içməyi unutmuyuruq, öylə də hər gün, hər dəqiqə ruhumuzun qidasını verib onu zəiflikdən qurtarmalıyız” (3, 1907, №2).

Göründüyü kimi, bu iki şagirdin söhbəti əslində filosof baxışını, idraki cəhətdən yüksək səviyyəli fəzilət sahiblərinin görüşlərini, müdrik bir nəsihətçi öyüdünü xatırladır. Lakin müəllif öz ideyasının təlqini naminə onu şagirdlərin dili ilə ifadə edir. Belə bir təlqin üsulu təbii ki, ifrat təsir bağışlayır.

Aslan Hacıbəyovun “Səyin nəticəsi” (6, 1915, №12) hekayəsində çalışqan və tənbellik edən iki şagirdin gələcək taleyi, aqibəti təsvir edilir. Lətif adlı şagird dərslərini yaxşı oxuyur, çalışqan və zəhmətkeşdir, orta məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirib ali təhsil dalınca gedir. Nəhayət, ali təhsilini tamamlayıb tanınmış həkim olur. Onun sinif yoldaşı Cavad isə tənbellədir, dərslərində səy göstərmir, məktəbə gəlməyə həvəssiz yanaşır. Məktəbi birtəhər bitirsə də, sonra avara həyat tərzini keçirir. Bir gün o, xəstələnir. Keçmiş sinif yoldaşı Lətif həkim kimi gəlib onu müalicə edir və sağaldır. Cavad yalnız indi yaxşı oxumağın dəyərini anlayır. Lakin gecdir. Müəllif məqsədli olaraq belə bir süjet qurur. Nəticə çıxartmağı isə oxucunun öhdəsinə buraxır. Demək istəyir ki, bu obrazlara bax, ibrət götür. Elmi, təhsilli olmaq faydalıdır, yoxsa cəhalətdə qalmaq? Bunu özün müqayisə yolu ilə seç.

Əlbəttə, bu cür sadə məzmunlu süjetlərdən oxucu asanlıqla nəticə çıxara bilər. Anlayır ki, yaxşı oxuyub bir peşə, sənət sahibi olmaq həm cəmiyyət, həm də insanın özü üçün faydalıdır. Ona görə də elmə, maarifə can atmaq lazımdır.

Hüseyn Həvzinin “Balaca Firidun” (3, 1906, №12), M.A.Seyidəliyevin “Məktəb məhəbbəti” (6, 1912, №4), Məhəmməd Quluzadənin “Məktəbə gedəcəyəm” (6, 1913, №12), Əbdülbaqi İsmayılzadənin “Həsən və bacısı” (6, 1915, №2) və s. hekayələrdə də zirək, düşüncəli, təhsilə meyilli, elmin mahiyyətini anlayın şagird obrazları diqqəti cəlb edir. M.A.Seyidəliyevin “Məktəb məhəbbəti”ndə kasıb fəhlə Qubadın oğlu Aslan məktəbə gedib oxumaq arzusundadır. Təhsil almaq onun ən böyük istəyi və idealıdır. Lakin atası kasıb olduğu üçün oğulunu oxutdura bilmir. Aslan isə qayğıkeş atasının razılığı ilə vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilər. Məktəbə gedib məktəb müdürinə öz arzusunu bildirir, yalvarır ki, onu pulsuz olaraq təhsil ocağına qəbul etsinlər. Müdir uşağın bu istək və həvəsini görüb onun arzusunu yerinə yetirir. Aslan oxuyub ləyaqətli bir şəxs olur.

Ə.İsmayılzadənin “Həsən və bacısı” hekayəsində diribaş şagird Həsən öz bacısını da məktəbə həvəsləndirir. Eyni zamanda atasını da razı salır ki, bacısını məktəbə göndərsin.

Onu da nəzərə çatdırmaq lazım gəlir ki, haqqında söhbət açdığımız bu cür kiçik həcmli nəsr əsərlərində “gərgin süjetlər, mürəkkəb xarakterlər, kəskin konfliktlər nəzərə çarpmır. Süjetlərdəki dinamizmi, xarakterlərdəki çoxcəhətliyi, situasiyalardakı əlvanlığı, çoxcəhətli əməli fəaliyyətə malik qəhrəmanları konkret olaraq müəyyən müsbət keyfiyyəti, məsələni öyrədən və ibrət verən hadisələr, nümunəvi qəhrəmanlar əvəz edir” (7, 177).

Uşaq nasirləri maarif mövzulu əsərlərində valideyn obrazları da yaradırlar. Valideynlər isə səciyyə etibarlı ilə iki cürdür: müsbət və mənfi. A.Səfanın “Ata və oğul” (6, 1912, №4), Əlağa Qafarzadənin “Odunçu Səməd” (6, 1915, №3), “Türk balası” imzası ilə çap olunan “Zavallı Firidun” (6, 1914, №16) və s. hekayələrdə belə obrazların ümumiləşdirilmiş nümunəsini görürük.

A.Səfanın mükəllimə şəklində qurulmuş “Ata və oğul” hekayəsində müasir dünyagörüşə malik, maarifə, elmə ayıq gözlə baxan, onun fərdin və millətin tərəqqisində rolunu aydın dərk edən bir ata surəti ilə tanış oluruq. Müəllif ideyasının rüporuna çevrilən bu ata nəinki oğlanların, hətta qızların da təhsil almasını, müasir elm və mədəniyyətə yiyələnməsini dövrün zəruri tələbi, xalqın yüksəliş yolunun vacib faktoru hesab edir. Oğlunun “Qızların oxuması nə üçün lazımdır?” sualına belə cavab verir: “Elm oxumaq hamıya lazımdır... Məktəb bir gül bağçasıdır. Bu bağçanın gülü də elmdir. Bu bağçaya girmək və xoş iyli güllər ilə ətirlənmək oğlanlardan artıq xanım qızlara lazımdır. Çünki qızlar böyüdükcə ana olacaqlar. Ananın oxumaqlığı isə onun övladının oxumaqlığı deməkdir. Elm oxumuş ana qucağında bəslənən uşaqlar təlim və tərbiyələri üçün birinci məlumatı özlərinin ilk məktəbi olan ana qucağında alırlar... Bir məmləkətin və ya bir millətin tərəqqisi yalnız kişilərin əlində deyil, bəlkə, o tərəqqiyə xanımların da qoşulması lazımdır...” (6, 1912, №4)

Atanın dili ilə deyilən bu fikirlər əslində dövrün mütərəqqi ziyalı elitasının ümumi baxış, ideya və münasibətinin ifadəsidir. Müəllif onu atanın dili ilə böyüməkdə olan nəsələ təlqin edir.

Ə.Qafarzadənin “Odunçu Səməd” hekayəsində də müasir məktəbə rəğbət bəsləyən, oğlunu oxutmağa can atan, təhsil və elmin nurlu mahiyyətini övladına anlatmağa çalışan bir ata surəti ilə üzləşirik. Bu, Səməd kişidir. Səməd kişi odunçudur. Özü oxumamışdır. Kasıb bir həyat tərzini keçirir. Ailəsini odun kəsib satmaqla dolandırır. Vaxtilə atasının onu oxutmadığına təəssüf edir. İndi onun arzusu oğlu Xasını oxutmaq, onu bir elm və sənət sahibi kimi görməkdir. Oğluna da oxumağın faydasını başa salmağa təşəbbüs edir. Belə müsbət obrazların timsalında uşaq nasirləri valideynləri öz övladlarını oxutmağa təşviq edir.

“Türk balası” imzası ilə işıq üzü görən “Zavallı Firidun” hekayəsində isə avam, cahil və eqoist, elm və maarifin əhəmiyyətini lazımınca anlamayan bir ata obrazı təsvir olunur. Atanın cahilliyi, məktəbdə oxuyan oğluna eqoist və nadan münasibəti nəticədə uşağın xəstələnməsinə və ölümünə səbəb olur. Müəllif əsərdə maarifsizliyin, nadanlığın, mühafizəkarlığın hüznü aqibətini açıb göstərir.

Sənətkarlar nəsr əsərlərində köhnə məktəblə yeni məktəbin, mollaxana ilə “üsuli-cədid” məktəblərinin müqayisəsinə də diqqət yetirirlər. Bu müqayisə zamanı ikincinin birincidən üstünlüyü əsaslandırılır. Mütərəqqi məfkurəli qələm sahibləri mollaxanadakı təhsil üsulunun təlim və tərbiyədə uşaqlara xeyirdən çox ziyan vurduğunu göstərir, buradakı müdərrişin (mollanın) şəxsiyyətinin, təlim üsulunun və verdiyi təlimin tamamilə nöqsanlı olduğunu bədi

sözün obyektinə çevrilirlər. Yeni tipli məktəbi isə müasir, sağlam maarif və elm yolunun əsas məbədi kimi təbliğ edirlər. Aslan bəy Əlibəyovun “Qoca və şagird” (6, 1914, №4) hekayəsi bu tipli əsərlərin məzmun və ideyasını dolğun şəkildə ümumiləşdirir. Hekayədə göstərilir ki, bir qoca kişi oğlunu altı il mollaxanaya göndərir. Bir dəfə qoca kişiyə məktub gəlir. O, məktubu oxumaqdan ötrü oğluna verir. Lakin altı il mollaxanaya ayaq döyən uşaq məktubu oxuya bilmir. Məlum olur ki, bu altı ildə molla ona heç nə öyrətməmiş, təhsil vermək, elm öyrətmək əvəzində öz təsərrüfat işlərini gördürmüş, işə-gücə buyurmuş, boş vaxtlarında isə uşaq mollaxanada mürgüləməklə məşğul olmuşdur. Qoca kişi məcbur olub məktubu oxumaqdan ötrü bir “uşqol uşağı” çağırır. Bu şagird məktubu asanlıqla oxuyur. Altı illik xərc və zəhmətinin hədəf getdiyini görəndə qoca oğlunu mollaxanadan çıxarıb “uşqola” göndərir. Beləliklə, bu hadisənin fonunda “uşqolun” mollaxanadan üstünlüyü ideyası öz bədii təəcəssümünü tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. Çernyayevski A.O. Vətən dili. I hissə. Tiflis: Ünsizadə mətbəəsi, 1882
2. Babayev Y. Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafı tarixindən (1905-1920). Filol.elm.nam...dis., Bakı, 1989
3. “Dəbistan” jur. (1906-1908)
4. Əfəndizadə R. Bəsirətül-ətfal. Bakı: Quberniya idarəsinin mətbəəsi, 1901
5. Həsənlı B. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Müəllim, 2013
6. “Məktəb” jur. (1911-1920)
7. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992
8. Şaiq A. T. Gülzar. Bakı: Orucovlar mətbəəsi, 1912
9. Şaiq A.T. Milli qıraət kitabı. Bakı: Birinci hökumət mətb-si, 1919

МОТИВЫ ПРИЗЫВА К НАУКЕ И ОБРАЗОВАНИЮ В ДЕТСКОЙ ПРОЗЕ (Конец XIX - начало XX века)

С.Г.ПАСУЛОВА

РЕЗЮМЕ

Конец 19-го и начала 20-го века - это просветительско-реалистичная стадия азербайджанской детской прозы. На этом этапе темы и идеи в азербайджанской детской прозе многогранны. Одним из таких аспектов являются мотивы призывов к образованию, школе, науке. Такие азербайджанские детские писатели как Р.Эфендизаде, А.Шаиг, А.Джавад, Исламзаде, М.Тахирзаде, А.Сафа, Дж.Буньядзаде, Ш.Афандизаде, Х.Ховзи, А.Гафарзаде и другие написали интересные рассказы на эту тему. В статье рассматривается тема прозаических произведений, написанных на эту тему, идеисодержания, мир образов.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, детская проза, образование, наука, предмет и идея, конец XIX века, XX век, учебники

**MOTIVATION AND SCIENCE MOTIVES IN OUR CHILDREN'S PROSE
(late XIX - early XX centuries)**

S.H.RASULOVA

SUMMARY

The end of the 19th and the beginning of the 20th century is an enlightening-realistic stage of the Azerbaijani children's prose. At this stage, the themes and ideas of our children's prose are multifaceted. One of such aspects is invocatory motives of education, school, science. Our children's writers R.Efendizade, A.Shaig, A.Javad, Islamzadeh, M.Tahirzadeh, A.Safa, J.Bunyadzadeh, S.Afandizada, H.Khovzi, A.Gafarzadeh and others wrote interesting stories on this topic. The article revisits the theme of prose works written on this topic, idea-content, the world of images.

Keywords: Azerbaijani literature, children's prose, education, science, subject and idea, late XIX century, XX century, textbooks

UOT 82-09**VÜCUDNAMƏLƏRDƏ FONOPoETİK MƏSƏLƏLƏRƏ DAİR****E.F.MƏMMƏDOVA-KEKEÇ***Bakı Avrasiya Universiteti**mamedovaelmira4@gmail.com*

Məqalədə Azərbaycan, türk, özbək, qazax və digər türk xalqlarının vücutnamə mətnləri nəzərdən keçirilir. Vücutnamə insan ömrünü məzmunca əks etdirən bir janrdır. Türk xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatında vücutnamələrin poetikasının öyrənilməsi aktual problemlərdəndir. Janrın arxitektonikasında fonopoetika bədii üslubun əsas vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Ölçü, qafiyə, ritm, səs təkrarları fonopoetikanın əsas ünsürləri kimi vücutnamələrin strukturunda forma elementlərinə çevrilir.

Açar sözlər: Vücutnamə, fonopoetika, qafiyə, ölçü, ritm, səs təkrarları.

Vücutnamə türk xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatında rast gəlinən bir janrdır. Məzmun baxımından insan ömrünü səciyyələndirən bu mətnlər, adətən, insanın dünyaya gəlməsindən ölümünə qədərki ömrünü ehtiva edir. Vücutnamələrin məzmun arxitektonikası məndən mətnə müxtəliflik göstərir. Çünki folklor mətnlərində, dastanlarda bu məzmun qəhrəmanın ömrünü səciyyələndirmək, Əhməd Yəsəvi yaradıcılığında, eləcə də orta əsr risalələrində təsəvvüfi məzmunu əks etdirmək, aşıq yaradıcılığında bu ənənədən çıxış edərək insanı axirətə hazırlamaq, dünyanın faniliyini vurğulamaq və şəxsi həyatla bağlı təfərrüatlardan bəhs etmək, müasir dövrdə isə çağdaş insanın psixoloji problemlərini yansıtmək və həyata olan ironiyasını ifadə etmək üçün istifadə edilir.

Vücutnamələrin forma baxımından arxitektonikasında ən kiçik elementlər fonetik qatla bağlıdır. Bədii mətnin strukturunda mühüm əhəmiyyət kəsb edən fonoloji vasitələr səs və məna baxımından bədii gözəlliyin təmin olunma üsullarıdır. Asif Hacılı tərəfindən bu tip vasitələr ilkin struktur vahidləri adlandırılır (6, 15). Vücutnamə janrının forma müxtəlifliyi (beyt, qoşma, gəraylı, müxəmməs, sərbəst şeir və s.) mövcud olduğu üçün universal olaraq ritm, qafiyə, vurğu kimi məsələlərdən bəhs etmək mümkün deyil. Vücutnamə ölçüsünə görə müxtəlif tip şeirlərdən qurulduğu üçün heca vəznində yazılmış örnəklərin misradaxili bölgüləri müxtəlifdir. Nəzərə alsaq ki, əruz vəznində və sərbəst şeirlə yazılmış vücutnamələr də mövcuddur, bu zaman müxtəlif linqvopoetik səviyyələrdə çeşidliliyin olduğunu vurğulamalıyıq. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu kontekstdə vücutnamələrin ümumi arxitektonikasında for-

ma birliyi olmadığı üçün aşağıdakı örnəklərin fonopoetik özəlliklərindən bəhs edəcəyik.

1. Anonim vücudnamələr;
2. Dastanlarda vücudnamələr;
3. Məsnəvilərdə vücudnamələr;
4. Aşıq yaradıcılığında vücudnamələr;
5. Sərbəst şeirdə vücudnamələr.

Fonopoetik məsələlər deyildikdə, ölçü, qafiyə, səs təkrarları kimi bədii üslubun imkanlarından bəhs edəcəyik.

Ölçü. Anonim vücudnamələr ilkin nümunələrdir və heca vəznindədir. Poetik ritm ölçülərlə şərtlənir. Aşağıdakı tapmaca vücudnamənin ilk iki mısrası 2+2, digər mısraları isə 3+2 ölçüsündədir:

*Beşte // toklu,
Onda // kuzu,
Yirmide // aslan,
Otuzda // kaplan...* (2, 198)

Dastan mətnlərindəki vücudnamələrdə də ölçü müxtəlifliyi diqqəti cəlb edir. Çünki arxaik və aşıq yaradıcılığına məxsus dastanlar arasında ölçü baxımından eyniyyət yoxdur. “Kococaş” dastanındakı aşağıdakı vücudnamə parçası 4+3 ölçüsündədir:

*Bir çaşarda // bilingen
Eki çaşar // bolgondo
El közünü // ilingen
Üç çaşarga // çıkkanda* (1, 158)

Aşıq yaradıcılığına məxsus vücudnamələr isə qoşma və gəraylı şəklindədir. Həmin vücudnamələrin ölçüləri də stabil deyil. Məsələn, aşağıdakı qoşma 4+4+3 ölçüsündədir:

*Doksanında // otursa da // kalkamaz,
Yüz yaşında // ne kovsa da // tutamaz,
Yüz ellide // hiç yerinden / kalkamaz,
Kervanı kesilmiş // yollar olur // bir zaman.* (5, 22)

Qoşma şəklində olan vücudnamələr arasında 6+5 ölçülü şeirlər də diqqəti cəlb edir. Nümunə olaraq, Aşıq Abbas Tufarqanlının aşağıdakı vücudnaməsini verə bilərik:

*Ata bəşərindən // gəldim anaya,
Ana bədənində qan // oldum durdum.
Anam boylu qaldı // yatdı vədəyə,
İki mələk qırx gün // çəkdi cəfamı.* (4, 36)

Gəraylı vücudnamələr isə əsasən 4+4 ölçüsü ilə qurulmuşdur:

*Əlli yaşda // oldum qoca,
Gündüzümü // sandım gecə.
Daha gəlmə // rəm vecə,
Çox vaxtsız // nihana döndüm.* (4, 47)

Təbii ki, burada bütün vücudnamə mətnlərinin ölçülərindən bəhs etmək mümkün deyil.

Qafiyə. Bədii mətnin arxitektonikasında mühüm elementlərdən biri qafiyədir. Əslində nəzm mətnini nəsrədən ayıran bu element şeiriyəti gücləndirir və mətnə səslərin müəyyən ahəngini və düzümünü yaradır. “Qafiyə dedikdə adətən şeir kompozisiyasının təşkilinə xidmət edən müxtəlif səs təkrarları nəzərdə tutulur. Ancaq qafiyə yalnız kompozisiya bütövlüyü yaratmır, semantik funksiya da daşıyır. Belə ki, qafiyə müxtəlif sözləri səs paralelizmində birləşdirərək, fərqli mənaları qarşılaşdırır və xüsusi təəssürat doğurur” (6, 19). Təbii ki, mətn və müəllif kontekstində fərdi üslub və deyim tərzii xüsusi rol oynayır və qafiyənin də bu baxımdan müxtəlif çeşidləri ortaya çıxır. Bütün müəlliflər sərrast şəkildə söz seçə bilib bu ahəngi yarada bilmədikləri üçün qafiyə nisbi və dəqiq, tam və yarımçıq, sadə və mürəkkəb qafiyələr şəklində qurulur. Aşağıdakı nümunə nisbi qafiyədir, çünki ikinci və dördüncü misrada qafiyə yaradan sözlər arasında nisbi uyğunluq var:

*Əsli bəni-adəmin vəsmin söyləyim,
Ata vücudundan **gəldim anaya.**
Ana bətnində qan oldum durdum,
Anam həmlə oldu, **qaldım vədaya.** (4, 47)*

Yarımçıq qafiyə:

*Yetmişdə işim **gethaget oldu,**
Oğul dönük düşdü, **gəlin bəd oldu,**
Qohum-qardaş hamı **məndən yad oldu,**
Qaldım valehlərə haqqı Rzayə. (4, 49-50)*

Tam qafiyə:

*İki yaşda yavaş durdum **ayağa,**
Qaçardım gələndə ata **qabağa,**
Çox dedilər mənə nəzir **sadağa,**
Allah, ucalt bu balanın başını. (5, 53)*

*O`nda o`q-yoyni **otishib,**
O`n birda kurash **tutishib,**
O`n to`rtda ishqa **tutashib,**
Bir toza dostona yetdi. (5, 41)*

Mürəkkəb qafiyə:

*On tokuzda yitmiş **makam zahir oldu,**
Zikrin aytıp iç ü **taşım tahir boldı,**
Nere varsam Hızır **Babam hazır boldı,**
Ğavsü`l-ğıyas mey içürdi **toydum muna.** (5, 52)*

*Anam kayalara **çaldı özünü,**
Feryad etti tutan **yoktu sözünü,***

Ay keçmeden ağ bürüdü gözümü,

On yaşında zindan etti yolumu. (3, 271)

Səs təkrarları: “Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi poetik dilin, üslub işləmələrinin başlıca stimullarından biri kimi çıxış edir” (8, 277). Vücutnamələrin arxitektonikasında səs və söz təkrarları da poetik ritmi yaradan əsas vasitələrdəndir. Xüsusilə şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri içərisində səs təkrarları ilə qurulan bu cür ritmik vücutnamələrə rast gəlirik:

İyirmi idim – igid idim,

Otuz idim – topuz idim.

Qırx idim – qırıq idim,

Əlli idim – bəlli idim,

Altmış idim – batmış idim.

Yetmiş idim – bitmiş idim,

Səksən idim – sərsəm idim. (4, 34)

Verilən nümunədə “idim” hissəciyinin təkrarından başqa, saylarla sifətlərin də səs tərkibi etibarilə uyğunlaşdırılması mətnədə poetik ritmə xidmət edir. Birinci misrada “i”, ikinci misrada “o”, üçüncü misrada “ə”, dördüncü misrada “ı”, beşinci misrada “a”, altıncı misrada “i”, yeddinci misrada isə “ə” saitlərinin, eyni zamanda müvafiq olaraq “y”, “t”, “q”, “l”, “t”, “t”, “m”, “s” samitlərinin sözlərin düzümündə ahəngdar şəkildə yer alması bu kiçik mətnin fonopoetik qatına xüsusi bir ritm əlavə edir.

Beləliklə, insanın ömür yolunun poetik ifadəsinə çevrilən vücutnamələr bütün səviyyələrdə obrazlılığı ilə diqqəti cəlb edir. Vücutnamələrdə bədiiliyin fonopoetik qatında alliterasiya və assonanslar da diqqəti cəlb edir. Yazılı ədəbiyyatda ilkin örnəklərdən olan Əhməd Yəsəvinin vücutnaməsində səs təkrarları diqqəti xüsusilə cəlb edir:

Kul Hacı Ahmed kırkğa kirding nefsingi kırk (5, 57)

Bu nümunədə k, g samit və i, ı saitləri vasitəsilə fonetik obrazlılıq yaradılır. Ümumiyyətlə, Əhməd Yəsəvi yaradıcılığında bədii üslubun fonetik qatı daha çox diqqəti cəlb edir. Digər bir nümunədə də y, r samit və a, ı saitləri vasitəsilə səslərin ardıcılığı düzəldilir:

Kırk törtümde mahabbetni bazarıda,

Yakam yırtıp yığlap yördüm gülzarıda. (5, 57)

Otuzuna vardım ezel almadım,

Döküldü bağlartım gazel almadım,

Kötüye kul oldum güzel almadım,

Akranım emsalim eşime doğru. (5, 176)

Vücutnamələr üçün səciyyəvi olan səs təkrarlarından biri də anafirik təkrarlardır. Misra başlarının eyni səslərdən ibarət sözlərlə başlaması hadisəsi vücutnamə yaradıcılığında tez-tez rast gəlinən bir haldır:

*Otuz dördte dayağına dayanır,
Otuz beşte yol yarıya boyanır,
Otuz altı gün doğmadan uyanır,
Otuz yedi sırma siredir güzel.*

*Otuz sekiz ölüm düşer aynına,
Otuz dokuz kırık düşer boynuna,
Kırk yaşında yarı koymaz koynuna,
Kırk birinde burma burmadır güzel.*

*Kırk ikiyi kırk üçüne vuramaz,
Kırk dördünde ağrı girer duramaz,
Kırk beşinde yanlışı anlar yoramaz,
Kırk altı havada turnadır güzel. (5, 195)*

Beləliklə, otuz və qırx yaşlarının ifadəsini bildirən bəndlərin poetik strukturunda anafirik düzümün yer alması diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, vücudnamələrin arxitektonikasında bu özəllik bir çox mətnlər üçün səciyyəvidir. Ömrün bir onilliyindən digərinə keçiddə iki misranın bir sayla (otuz), son iki misranın isə digər sayla (qırx) ifadə olunması həm semantik, həm də poetik baxımdan uyum yaradır.

Vücudnamələrdə səs təkrarlarında ahəngdarlıq həm də misranın əvvəlindəki sözlün sait və samitlərinin misranın sonuna qədər səs tərkibinə təsir göstərməsi ilə bağlıdır. Misranın əvvəlindəki qalın və incə, açıq və qapalı saithər bir növ misradaxili sait tərkibini “müəyyənləşdirir”:

*Yetmişinde ilik kemik sızılar,
Sekseninde deve gibi bozular,
Doksanında derman kalmaz gâziler,
İçi çürük koza benzer misâli. (5, 217)*

Yekun. Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən fonopoetik vasitələr vücudnamələrin bədii üslubi çalarlılığına xidmət edir və mətnlərin arxitektonikasında poetik ritm yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Akdeniz Zeynep. Kırgız Destanlarında Kut İnancı. T.C. Ege Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı (Halk Bilimi) Anabilim Dalı. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir, 2010, 413 s.
2. Çelebioğlu Âmil, Öksüz Yusuf Ziya. Türk Bilmeceler Hazinesi. İstanbul: Ülker Yayınları, 1979, 139 s.
3. Kaya Doğan. Yaşnameler. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004, 424 s.
4. Fikrətqızı Elmira. Türk xalqları ədəbiyyatında vücudnamələr. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 223 s.
5. Fikrətqızı Elmira. Türk xalqları ədəbiyyatında vücudnamələr. II cild. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 316 s.
6. Hacılı Asif. Bayatı poetikası. Bakı: Elm, 2000, 162 s.
7. Qasımlı Məhərrəm, Allahmanov Mahmud. Aşıq şeirinin poetik bəicimləri və çeşidləri. Bakı:

- Elm və təhsil, 2018, 220 s.
8. Quliyeva Məhirə. Aşıq yaradıcılığı və dastanlar Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 404 s.

К ФОНОПОЭТИЧЕСКИМ ВОПРОСАМ В ВУДЖУДНАМЕ

Э.Ф.МАМЕДОВА-КЕКЕЧ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются тексты вуджуднаме азербайджанского, турецкого, узбекского, казахского и других тюркоязычных народов. Вуджуднаме – жанр, по содержанию отражающий этапы человеческой жизни. В устной и письменной литературе тюркских народов изучение поэтики вуджуднаме является одной из актуальных проблем. В архитектонике жанра фонопоэтика выступает одним из выразителей художественного стиля. Размер, рифма, ритм, звуковые повторы как основные средства фонопоэтики в структуре вуджуднаме превращаются в элементы формы.

Ключевые слова: вуджуднаме, фонопоэтика, рифма, размер, ритм, звуковые повторы.

ABOUT PHONOPOETICAL PROBLEMS IN VUJUDNAMAS

E.F.MAMMADOVA-KEKECH

SUMMARY

The article discusses vujudnama texts of Azeri, Turkish, Uzbek, Kazakh and other Turkic peoples. Vujudnama is the genre that expresses the human life in content. In oral and written literature of the Turkic peoples, the study of the poetics of vujudnamas is one of the urgent problems. Phonopoietism is one of the main ways of literary style on the architectonics of genre. Measure, rhythm, rhyme and repetition turn into form elements as fixed assets of phonopoietism in the structure of vujudnamas.

Key words: vujudnama, phonopoietism, rhyme, measure, rhythm, repetition of phonemes.

UOT 81`44; 81-2

**BƏDİİ MƏTNDƏ MÜƏLLİF VƏ PERSONAJ MÜNASİBƏTLƏRİNİN
LİŊVİSTİK TƏHLİLİ**

P.Ə.ƏZİZOVA

Azərbaycan Tibb Universiteti
bsu.edu.az

Məqalədə mətnin tamlıq, əlaqəlilik, informativlik xüsusiyyətləri əsasında müəllif, nəqlədən və personaj nitqlərinin xüsusiyyətləri araşdırılır. Mətnin başlanğıc nöqtəsindən nitqin formalaşması, nitq aktlarının əlaqələnməsi, temanın açılması və qapanması nitq müəllifinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Dil vasitələrindən istifadə xüsusiyyətləri, müxtəlif qrammatik əlamətlər danışanın hansı şəxs olduğunu təyin etmək üçün əlavə imkanlar verir. Bədii mətnin başlanğıc hissələrinin linqvistik təhlili adresant funksiyasının müxtəlif subyektlərin yerinə yetirməsini təsdiq edir. Araşdırma nəqlədənin hadisənin daha çox müşahidəçisi və ya şahidi mövqeyində durmasını sübut edir.

Açar sözlər: mətn, bədii mətn, müəllif, nəqlədən, personaj, məkan, zaman, tema, temanın açılması, temanın qapanması

Mətnin təyin olunması, onun başlanması, inkişafı, tamamlanması, daxili budaqlanması, mətndə temaların dəyişməsi, əsas və köməkçi mövzular, relevant və irrelevant informasiyalar, habelə bir çox digər məsələlər problem səviyyəlidir, aktualdır. Elmi ədəbiyyatda mətnin izahında bu cəhət özünü qabarıq şəkildə göstərir. Mətnin yazıya alınmış nitq parçası, söyləmə şəklinə olan ümumi izahında [1, 162] “nitq parçası” anlayışının işlənməsi mətnə münasibətdə onu yazanı və ya canlandıranı nəzərə almaqdan irəli gəlir. Nitq parçasının tamamlanmasını və ya şərti bitmə göstəricilərindən biri danışanın öz nitqini bitirməsi və ya kommunikasiyanın başqa danışan tərəfindən davam etməsidir. Dialoqlarda danışanların əvəzlənməsi nitqin müəllifinin yenilənməsi şəklinə parçalanır və bu, yazıda abzasların köməyilə qeyd olunur. Dialoqda hər bir diktora aid nitq parçası nitq aktı kimi qəbul edilir. Bu cür nitq aktlarını da mətn saymaq mümkündür. Lakin bu halda mətn suprasintaksis baxımından mətn deyil, onun müəyyən bir fraqmenti olur. «Mətn - 1) bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq; 2) müxtəlif mətnlər üçün müəyyən ümumi model; 3) kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə məxsus deyimlər ardıcılığı; 4) formasına görə yazılı olan nitq nümunəsidir» [2, 24].

Birinci mənada mətndə bitmə və ya tamamlanma, düzgün formalaşdırılma, əlaqəli ardıcılıq meyarları nəzərə alınır ki, bunlardan sonuncu ikisi bir-

biri ilə sıx bağlıdır. Ona görə bağlıdır ki, burada cümlələrin, yaxud mürəkkəb sintaktik bütövlərin düzgün formalaşdırılmış ardıcılığı əsas götürülür. Yəni sadəcə ardıcılıq deyil, düzgün formalaşdırılmış ardıcılıq vacib şərtidir. Cümlənin qrammatik düzgün qurulması şərtindən daha çox bu cümlələrin bir-biri ilə semantik əlaqəsi əhəmiyyətlidir.

Üçüncü mənada mətndə kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə məxsus deyimlər toplusu nəzərə alınır. Dialoji nitqdə iştirakçıların əvəzlənməsi onların nitq aktlarının da növbələşməsinə səbəb olur.

“Anasıyla üzbəüz yalnız səhər yeməyində otururdu. Söhbət də təxminən belə olurdu:

– *Üzün yenə qaşığa dönüb.*

Bunu anası deyirdi. O da gülümsəyib çiyinlərini çəkirdi.

– *Niyə yemirsən?!..*

– **İştahım yoxdu.**

– *Dünən qiymət almamısan?..*

– **Ədəbiyyatdan “beş” almışam.**

Anasının üzü bu cavabdan da dəyişmirdi:

– *Afərin.*

Sonra anası həmin o üzlə, fikirli halda geyinib işə gedirdi” [3].

Nümunədə nitq müəlliflərini bir-birindən ayırmaq üçün üç cür kursivdən istifadə etmişik. Hekayənin mətində bu kursivlər yoxdur. Meyilli yazılışla verilən nitq aktları ananın nitqini göstərir. Yuxarıda mətnin üçüncü mənada təyininə istinadla demək olar ki, meyilli kursivlə verilmiş nitq aktlarını bir yerə toplasaq mətn alınacaqdır və həmin mətni belə bir ardıcılıq təşkil edir: “*Üzün yenə qaşığa dönüb. Niyə yemirsən?!.. Dünən qiymət almamısan?.. Afərin*”. Eyni qaydada dialoqun ikinci iştirakçısının nitq aktları ardıcılığını da qurmaq olar: “**İştahım yoxdu. Ədəbiyyatdan “beş” almışam.**” Təbii ki, əsas mətndəki ardıcılığı pozmaqla iştirakçıya aid cümlələri dialoqun müxtəlif yerlərindən götürüb ardıcıl düzmək mətn təşkil etmir. Səbəb budur ki, bu cümlələr ardıcılığında məna üzrə əlaqələnmə pozulur və ya bu əlaqələnmə yeni forma alır. “**İştahım yoxdu. Ədəbiyyatdan “beş” almışam.**” Bu ardıcılıq qrammatik düzgün formalaşmış cümlələrdən təşkil olunsada onu dərk etmədə müəyyən anlaşılmazlıq yaradır. “Beş” ən yüksək qiymət olduğundan iki cümlənin ardıcıl məna əlaqəsi bu informasiyanı qəbul edən tərəfdə assosiativ olaraq anlaşılmayan fikir oyadır. Əgər birinci cümlə “ədəbiyyatdan “dörd almışam” olsaydı informasiya tam normal qəbul olunardı. Yəni tələbənin/şagirdin “beş” yox, “dörd” alması ona pis təsir etmişdir və onun iştahı kəsilmişdir. İzah göstərir ki, dialoji mətndə danışanların növbələşmə ardıcılığını ləğv edib bir iştirakçının nitq aktlarını ardıcıl düzdükdə onların arasındakı məna əlaqələri itir və nəticədə mətnə aid zəruri şərtlərdən biri pozulur.

Mətn ümumi informasiyanı tamamlamaq xüsusiyyətinə malik olmalıdır. Əks təqdirdə verilmiş cümlələrdən həm əvvələ, həm də sona istiqamətlənmiş

informasiya natamamlığı mətni qapanmağa qoymur. «Mətnin quruluşunda özünü göstərən təkrarlıq hadisəsi struktur kompozisiya funksiyaya daşıyır. Bu özünü onda göstərir ki, təkrar komponentlə çərçivələndikləri zaman əlaqəli cümlələr toplusu bitkin frazafövqü birliyə çevrilir. Tekst qapanır və onun tərkibini bitmiş hesab etmək olar» [4, 208]. Kommunikasiya iştirakçısının dialoqdakı müxtəlif nitq aktlarını bir yerə toplama bu aktların geriyə və irəliyə əlaqələrini qırmış olduğundan bitkin frazafövqü birlik əmələ gəlmir. Mətnin açılma və qapanması baş vermir. Belə cəhət qeyd edilən formada yeni mətn quruculuğunda təkrarlanan komponentdən asılı olmur.

Mətn «müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən cümlələrin düzülmüş çoxluğudur. Mətn struktur-semantik vəhdətdə mövcud olan mürəkkəb tamdır.» [5, 11]. Bu baxımdan mətn tam linqvistik obyektidir. Dialoq da tam kimi götürüldükdə mətn olur. A.Məsudun hekayəsindən verilmiş nümunə bütövlükdə mətn təşkil edir və bu mətn parçası və ya altmətn bütün mətnin (hekayənin) bir hissəsidir. Məsələyə bu şəkildə yanaşdıqda mətnə altmətnlər çoxluğu, altmətnlər ardıcılığı kimi baxa bilərik.

K.Abdullayev göstərir ki, «tekst termini altında (latınca textum - əlaqə, birləşmə deməkdir) möhkəm daxili struktur əlaqələri olan müxtəlif hadisələrin birliyini nəzərdə tutmaq lazımdır» [4, 179]. Müəllifin “hadisə” kimi qeyd etdiyi anlayış hadisənin dildə verballaşmış təsviri, izahı olaraq başa düşülməlidir. Mətnin tamlaşan, bitən, açılıb-qapanan hissələri də məzmun tamlığına malik olur. Belə tamlıq olmadıqda mətn formalaşmırsa, tamamlanma mətnin başqa bir hissəsində yer aldıqda mətnin formalaşması və inkişafı davam etmiş olur.

Quruluş parametrinə görə mətnləri üç qrupa ayırmaq olar: 1) sadə mətnlər; 2) mürəkkəb mətnlər; 3) kompleks mətnlər. Şüarlar, çağırışlar, başlıqlar, epigraflar, məlumatverici yazılar, reklam mətnləri və s. sadə mətnlər qrupunu təşkil edir. Mürəkkəb mətnlərə bədii ədəbiyyat nümunələri (pyes, roman, povest, poema və s.) aid edilir, onlar təşkilolma, qurulma mürəkkəbliyi ilə səciyələnilir. Kompleks mətnlərin fərqləndirici əlaməti mətn daxilində mətnin yerləşdirilməsidir. Mətn daxilindəki mətn intramətn adlandırılır. Kompleks mətnlər ən mürəkkəb mətn növü hesab olunur.

Biz quruluş parametrlərinə görə mürəkkəb mətnləri, yəni bədii mətnləri araşdırırıq. Hər bir mətnin başlanğıc və bitmə nöqtəsi vardır. Bədii mətn əsərin adından başlanır və sonuncu cümləsi ilə başa çatır. Bəzən müəllif əsərin axırında “son” sözünü də yazır. Bu cür yazılış şərti səciyyə daşıyır.

Bədii əsərin başlıq və ya addan sonra gələn hissəsi informasiyanın ardıcıl ötürülməsi diqqəti cəlb edir. Mətn «müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən cümlələrin düzülmüş çoxluğudur. Mətn struktur-semantik vəhdətdə mövcud olan mürəkkəb tamdır» [6, 11].

A.Məsudun “Sərçələr” hekayəsinin ilk abzası belə başlanır: *“Əli əsdi, ya fikri dağıldı, nə oldusa, yenə çayla dolu fincan apardığı yerdə əlindən sürüşüb ağzı üstə döşəməyə dəydi. Fincanla bir, ürəyi də döşəmənin işıltılı üzünə dəyib çilik-çilik oldu...”* [3].

Nəql edilən hadisənin iştirakçısı üçüncü şəxs kimi verilmişdir. Bu fakt “əli əsdi”, “fikri dağıldı” cümlələrində birinci komponentin üçüncü şəxs təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etməsi (onun əl+i; onların əl+lər+i; onun fikr+i, onların fikir+lər+i), xəbərin zaman şəkilçisindən sonra şəxs şəkilçisi qəbul etməməsi və mürəkkəb cümlənin *“çayla dolu fincan apardığı yerdə əlindən sürüşüb ağzı üstə döşəməyə dəydi”* hissəsindəki *“apardığı”*(onun apardı; onların apardıqları/ onların apardığı), *“fincan”* (fincanlar deyil, fincan), *“əlindən”* (onun əlindən; onların əlindən, onların əllərindən) söz-formalarının işlənməsi ilə təsdiqini tapır. Nəql olunan hadisənin iştirakçısı üçüncü şəxs təkidir. Nəqlədən, informasiyanı ötürən müəllifdir. Informasiyanı qəbul edən oxucudur. Bu hekayənin birinci abzası nümunə gətirən, onu təhlilə cəlb edən də real olaraq həm də oxucudur. Deməli, informasiyanı qəbul edən birinci şəxs qismində çıxış edir. Mən Afaq Məsudun “Sərçələr” hekayəsini oxuyuram. Hadisəni Afaq Məsud nəql edir, çünki birinci abzas başqa bir nəqlədən haqqında heç bir informasiya vermir. Əgər hadisənin bilavasitə onun iştirakçısının nəql etməsini qəbul etsək, onda birinci abzasın *“Əlim əsdi, fikrim dağıldı, nə oldusa, yenə çayla dolu fincan apardığım yerdə əlimdən sürüşüb ağzı üstə döşəməyə dəydi. Fincanla bir, ürəyim də döşəmənin işıltılı üzünə dəyib çilik-çilik oldu...”* şəklində olmalı idi. Hadisənin iştirakçısı ilə müəllifi ayırma iki subyektin hadisəyə münasibəti prosesində baş verir. Birinci subyekt hadisənin bilavasitə iştirakçısı deyil, onu, yəni hadisəni müşahidə edib yazandır. Bu subyekt müəllifdir və onun üçün hələlik real olaraq iki subyekt – o özü (müəllif) və hadisənin iştirakçısı (personaj) vardır. Hadisənin iştirakçı ilə bu hadisəni nəqədəni ayıran ikinci subyekt oxucudur. Oxucu yazılanı oxuyur və hadisənin dil vasitələri ilə ifadəsindən, verballaşmasından əldə olunan informasiyaya əsaslanaraq, o, belə bir qənaətə gəlir ki, müəllif nəql edir və personaj hadisənin iştirakçısıdır. Hadisə keçmişdə baş vermiş hadisədir. İştirakçının zamanı keçmiş zamandır. Müəllifin zamanı da keçmiş zamandır, çünki o, hekayəni artıq yazmışdır və baş verilən hadisə də keçmişdə baş vermişdir. Hadisənin real və ya irreal, müəllifin uydurduğu hadisə olmasından asılı olmayaraq üç zaman kəsimi aşkara çıxır: 1) hadisənin başvermə zamanı; 2) müəllifin hadisəni nəql etmə zamanı; 3) oxucunun bu hadisə haqqında məlumat alma zamanı. Birinci abzas hadisəni nəqlədən hadisəni müşahidə etməsi faktını təsdiq edir. Müəllif şühudi keçmiş zamandan istifadə etmişdir. “Şühudi keçmiş əvvəlcə (keçmişdə) icra olunmuş bir iş barədə indi onun haqqında şahidlik yolu ilə xəbər verilən zaman arasındakı vaxta deyilir. Bu, elə bir zamandır ki, haqqında xəbər verilən işin icrasında xəbər verənin şahidliyi və bilavasitə müşahidəçi olduğu meydana çıxır” [7, 191].

Müəllif şahid və ya müşahidə edəndirsə (şühudi keçmişə görə), onda o, ya hadisənin baş verdiyi lokal məkan daxilindədir, ya da bu məkanın içində olmasa belə onu müşahidə etmək imkanına malikdir. Deməli, nəqlədən hadisənin bilavasitə baş verdiyi məkan daxilində olması və ya olmaması birinci abzasda tam aydınlaşmır.

Qeyd edək ki, müasir dilçilikdə «diskurs» anlayışı geniş istifadə olunur. T.van Deyk diskursu həm geniş, həm də dar mənada izah edərək göstərir ki, geniş mənada diskurs danışan və dinləyən arasında müəyyən zaman və məkan daxilindəki ünsiyyət fəaliyyəti prosesində yaranan ünsiyyət hadisəsidir. Dar mənada diskurs kommunikativ təsirin yalnız verbal təşkeledicisi əsasında formalaşan «mətn» və ya «danışığ»dır [8].

Verilmiş nümunədə müəllif və oxucu eyni məkanda deyillər. Oxucunun olduğu məkanın nəql edilən hadisəyə dəxli yoxdur. Bununla belə, oxucu informasiya aldığına görə onun dərk etmə və qavrama mexanizmi məkan bərdə təsəvvür şərtini ortaya ata bilər. “*fincan ...ağzı üstə döşəməyə dəydi. Fincanla bir, ürəyi də döşəmənin işıltılı üzünə dəyib çilik-çilik oldu...*”. Nəqləmədə “döşəmə” obyektini təsvir olunur. Bu obraz oxucunun şüurunda inikas edir. Assosiativ qavrama oxucunun şüurunda döşəmə təsvirini yarada bilər. Lakin nəql edilən hadisədə döşəmənin hansı şəkildə olması vacib deyil. Döşəmənin aktuallaşması son hissədə (*döşəmənin işıltılı üzünə dəyib çilik-çilik oldu*) iki dəfə baş verir. Birinci dəfə bu, müəllifin “döşəmə sözünü təkrar işlətməsi ilə gerçəkləşirsə, ikinci dəfə fincanın “çilik-çilik olması” bu çiliklərin səpələndiyi yeri (döşəməni) təsəvvürə gətirə bilər.

Əgər bir tam kimi cümlənin funksiyası onun kommunikativ təyinatı ilə bağlıdırsa, onu elementlərinin, tərkib hissələrinin funksiyaları kommunikativ vahidi qurmaqdır. Cümlənin tərkib hissələrinin, ünsürlərinin kombinator imkanları cümlənin quruluşunda reallaşır. Cümlə əsas kommunikativ vahiddir. Ünsiyyət vahidi olmaq cümləyə xas olan predikativliklə bağlıdır. Cümlədə müəyyən məlumat formalaşdırılır və ötürülür. Bu isə ünsiyyətdə iştirak edənlərin bir-birinə çatdırmaq istədiyi məlumatdır. Onun qavranması ünsiyyət prosesinin başlanması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, ünsiyyət zamanı formalaşan mövzu daha əvvəllərə aid ola bilər.

“Dağılan yenə şirin çay idi.

Dəhlizin o biri başında anasının əsəbilikdən əyilmiş üzünü gördü.

Anasının üzünü əsəbiləşəndə elə vahiməli olurdu, adamın az qalırdı bağı yarılı” [3].

Bu mətn hissəsi təhlilə cəlb edilmiş hekayənin 2-4-cü abzaslarıdır. Birinci abzasın birinci cümləsini yada salsaq, orada “yenə” (*Əli əsdi, ya fikri dağıldı, nə oldusa, yenə çayla dolu fincan...*) sözünün işləndiyini görürük. Müəllif “yenə” və “çay” sözlərinin distant təkrarından istifadə etməklə hadisənin təkrarlanmasını diqqət mərkəzinə çəkir. Daha bir diqqəti cəlb edən cəhət “Dağılan yenə şirin çay idi” cümləsində özünü göstərir. Adı dişləmə çayın döşəməyə dağılması ilə, şirin çayın dağılması arasında əsaslı fərq vardır. Adı çay da-

ğılarda döşəməni sadəcə silmək kifayətdirsə, şirin çay dağıldıqda isə döşəmənin böyük bir hissəsini su ilə yumaq və silmək lazım gəlir.

Mətn ekstralinqvistik - pragmatik, sosiokulturoloji, psixoloji və digər amillərlə bağlı rəbitəli tamdır. Mətn baş vermiş və ya baş verən hadisə şəklində qəbul olunur. Diskurs isə real həyatla birbaşa bağlı olan nitqdır. Onun məkanı, zamanı və iştirakçıları vardır. Diskurs onun yaradılmasında iştirak edənlərin kommunikasiya prosesində bir-birinə ünvanladıkları verbal və qeyri-verbal informasiyaları, eləcə də konsituasiyanı da özündə birləşdirir. Bu baxımdan şirin çayın dağılması nəql ediləni diskurs şəklində inkişaf etdirir. Üçüncü abzası təşkil edən cümlədə (Dəhlizin o biri başında anasının əsəbilikdən əyilmiş üzü görüldü) bu fakt təsdiqini tapır.

Mətnə onun hissələri arasında əlaqə müxtəlif şəkillərdə yaranır. Bu məqsədlə semantik təkrarlardan, koreferentlikdən, mövzu eyniliyindən, tərəfin mövzunu davam etdirmək üçün yeni stimulundan istifadə olunur. Verilmiş parçada əlaqələnmə leksik distant təkrarlarla formalaşmaqla yanaşı, koqnitiv parametrlərlə, şirin çayla, şirin olmayan çayın dağılması arasındakı fərqin qavranması ilə də reallaşır. “Ananın əsəbilikdən əyilmiş üzü” ifadəsi koqnitiv amilin təsirinin göstəricisi ola bilər.

Üçüncü abzasda məkanın hüdudları genişləndirilir, məkan konkretləşdirilir, hadisə iştirakçılarının cərgəsinə bir nəfər də əlavə olunur. Məkan parametrlərinin göstəricilərindən biri “döşəmə” sözüdürsə, ikincisi “dəhliz”dir. Genişləndirici vasitə “dəhlizin o başı” və onunla assosiativ formalaşan “dəhlizin bu başı” ifadələridir. Hadisə iştirakçıları isə övlad və anadır. Azərbaycan dilində cins kateqoriyası olmadığına görə övladın cinsi bəlli deyildir. İkinci və üçüncü abzas da hadisənin şahidi olan və ya onu müşahidə edən müəllifin məkanını konkretləşdirmir.

Bədii mətnə müəllif və personaj münasibətlərinin linqvistik prizmadan tədqiqi bir bədii mətn əsasında həllini tapmır. Bədii əsərlər kifayət qədər çoxdur və onlar janr müxtəlifliyinə malikdir. Bu məqalədə istifadə olunmuş bədii nümunənin hekayə olduğunu nəzərə alaraq başqa bir hekayənin başlanğıc hissəsini də təhlilə cəlb etmək məqsədəuyğundur.

“Dedilər kəndə gəlir Omaroğlu. Tanıyanların içindən bir sazaq kimi keçdi bu xəbər. Bir-iki ağsaqqalısa elə silkələdi ki...

Dəmirçi Abdulla əlini başının dalındakı şişə qoyub yerindəcə dondu. Ürəyindən bu sözlər keçdi, gicitkən kimi içini dalaya-dalaya:

- Nəyə gəlir bu sağ olmuş, başımızı yerə soxmağamı. O ki, kəndin başbələn el atasıydı. Üstünə artırmayıbmı bəs ağlının, kamalının. Üzüümüzlə lombaynan tüpürməyəmi gəlir.

Müsəllim kişi dəyirmanında eşitdi dəyirmançı Musaynan gapının şirin yerində. Sözüni ağzında qoydu bu xəbər: onun gözüne baxmaqdansə dəyirmanın boğazına diri düşüb, ölü çıxmaq yaxşıdı, - dedi” [9].

Verilmiş nümunə Vaqif Nəsinin “Omaroğlunun qayıtması” hekayəsinin birinci dörd abzasıdır. Birinci abzasın birinci cümləsi tabesiz mürəkkəb cüm-

lədir. Birinci cədə cümlədəki “dedilər” hadisə haqqında üçüncü şəxsin cəminin xəbər verməsi informasiyasını özündə birləşdirir. İkinci cümlə Omaroğlunun kəndə qəlişi barədədir. Xəbərin indiki zamanda olması hərəkətin başlanması və hələ bitmədiyini ifadə edir. Yəni Omaroğlu kəndə gəlir, ancaq hələ gəlib kəndə çatmayıb. Nəqlədən yenə də müəllifdir. Çünki ardıcıl dörd abzas bu subyekt haqqında heç bir əlavə informasiya vermir. Şühudi keçmiş zaman şəkilçisi müəllifin şahidliyini və ya hadisəni müşahidə etməsini təsdiq edir. Müəllif kənd adlanan məkan daxilində yerini dəyişir. Dəmirçi Abdullanın lokal məkanda – kənddə hansı yerdə olduğunu dəqiqləşdirməyən müəllif Müsəllim kişinin bu xəbəri dəyirməndə eşitməsi və bu xəbərə verdiyi reaksiya barədə informasiya verir. Müəllif nitqində üç ad çəkilir – Abdulla, Müsəllim, Musa. Bundan başqa Birinci abzasdakı “tanıyanlar” və “bir-iki ağsaqqal” söz və ifadələri hadisə iştirakçılarını kəndin sakinləri ilə eyniləşdirsə də, onların arasından bəzilərini konkretləşdirir (Abdulla, Müsəllim, Musa), bəzilərini isə qismən dəqiqləşdirir (*Tanıyanların içindən bir sazaq kimi keçdi bu xəbər. **Bir-iki ağsaqqal**sa elə silkələdi ki...*).

Hekayədə oxucu yenə də əlahiddə durur. Müəllifin məkan daxilində yeri bəlli olmasa da, o müşahidə məntəqəsini dəyişir.

İ.Hüseynovun “Başa düşə bilmirəm” hekayəsi belə başlanır: “Mən qardaşımdan küsmüşəm. Özü də çox küsmüşəm. Amma bu saat özüm də bilmirəm bunun səbəbi nədir? Vaqonda oturub, Bakıda – qardaşımın evində qaldığım yarım ayda olub keçəni gözümlün qabağına gətirirəm. Fikirləşirəm görüm, axı həmişə yadıma düşəndə ömrümü-günümü qurban dediyim, canım-ciyərim birçə qardaşımdan birdən-birə niyə incimişəm? Qardaşım pis qardaşdırmı? Bunu deməyə dilim gəlmir. İkimiz də yetimliklə böyümüşük, Mustafa mənə həm ata olub, həm ana. ...” [10, 306].

Bu hekayə I şəxsin təkinin nəqləməsi ilə başlanır. Hadisənin birinci şəxsin adından nəql edilməsi onu həm də hadisənin iştirakçısı edir. Beləliklə, müəllif və nəqlədən eyniləşir. Əvvəl təhlilə cəlb etdiyimiz hekayələrdən fərqli olaraq burada müşahidəçi və şahid subyekt həm də hadisələrin iştirakçısı, personajdır. Birinci abzasda nəqlədən ikinci personaj barədə məlumat verir və bu personaj onun qardaşdır. Hadisənin nəql edildiyi məkan qatardır. Nəqlədən daha əvvəl Bakıda qardaşımın evində qaldığını deyir. Abzasda başqa şəxslərin adları da çəkilsə də onların hekayənin fəal personajları kimi hadisələrin iştirakçılarına çevrilib-çevrilməyəcəyi bəlli olmur.

Üç hekayənin əvvəlindən gətirilmiş nümunələrin təhlili göstərir ki, bədii mətnədə müəllif, nəqlədən və hadisələrin iştirakçılarının fərqləndirilməsi vacibdir. Bir çox bədii əsərlərdən müəllif hadisələrin müşahidəçisi və ya şahidi kimi danışsa da əsər boyu o, hadisələrin iştirakçısı olmur. Bununla yanaşı, nəqlədən, müəllif və hadisələrin iştirakçının eyni şəxsin olması halı da qeydə alınır. Müəllif və hadisələrin iştirakçıları bir-birindən ayırmaq üçün həm cümlənin formalaşmasında iştirak edən qrammatik vasitələrdən, həm də mətn hissələrinin mənalardan istifadə etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 364 s.
2. Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике, В. 8. М.: Прогресс, 1978, с. 5-39
3. Məsud A. Sərqələr // <http://kulis.lent.az/news/14379>
4. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri əsasları. Bakı: Maarif, 1998, 282 s.
5. Тураева З. Я. Лингвистика текста. М.: Просвещение, 1986. 127 с.
6. Брандес М.П. Синтаксическая семантика текста// Сборник научных трудов МГПИИЯ им. М. Топеза. В. 112. М.: МГПИИЯ, 1977.
7. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973.
8. Ван Дейк Т.К. К определению дискурса//<http://www.psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm>
9. Nəşib V. Omaroğlunun qayıtması// <http://kulis.lent.az/news/14379>
10. Hüseynov İ. Başa düşə bilmirəm// Hüseynov İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1988, s. 306-325

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АВТОРА И ПЕРСОНАЖА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

П.А.АЗИЗОВА

РЕЗЮМЕ

В статье на основе полноты, актуальности, познавательных, информативных свойств текста рассматриваются особенности авторских, пересказывающих и личных выступлений. Формирование текста из начальной точки, связывание речевых актов, открытие и закрытие темы, а также использование языковых способов, различных грамматических особенностей дают дополнительные возможности для определения автора данного контекста. Лингвистический анализ исходной части художественного текста подтверждает внедрение в жизнь различных субъектов функции адресата. Исследование доказывает, что субъект является наблюдателем или свидетелем происходящего.

Ключевые слова: текст, художественный текст, автор, рассказчик, персонаж, пространство, время, тема, открытие темы, закрытие темы

LINGUISTIC STUDY OF THE AUTHOR AND CHARACTER IN AN ARTISTIC TEXT

P.A.AZIZOVA

SUMMARY

The article on the basis of the completeness, relevance of cognitive, informative properties of the text discusses the features of the author, retelling and personal presentations. The formation of the text from the starting point, the linking of speech acts, the opening and closing of the topic, as well as the use of language methods, various grammatical features provide additional opportunities for determining the author of this context. Linguistic analysis of the original part of the literary text confirms the introduction into life of various subjects of the function of the addresser. The study proves that the subject is an observer or witness of what is happening.

Key words: text, artistic text, author, narrator, character, space, time theme, topic disclosure, topic closure

TARİX

UOT 94 (479.24)

MİLLİ MÜSTƏQİLLİYİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNDƏ
SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFIN ROLU

İ.X.ZEYNALOV, X.R.SƏFƏROVA

Bakı Dövlət Universiteti

Zeynalov_Ibrahim@hotmail.com

Elmi məqalə Ulu öndər Heydər Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Respublikanın sosial-iqtisadi və siyasi-mədəni həyatında əldə edilən nailiyyətlərə həsr edilmişdir. Məqalədə aşağıdakı problemlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir:

- *daxili və xarici siyasət sahəsində dövlət proqramının həyata keçirilməsinin hazırki vəziyyəti və uğurları;*
- *ölkəmizin regionlarda həyata keçirilən transmilli layihələrdə iştirakı məsələlərinin hərtərəfli təhlili;*
- *sənayenin neft və qeyri-neft sahələrinin paralel şəkildə inkişafının respublikanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatına təsir məsələləri;*
- *respublika əhalisinin bütün təbəqələrinin sosial və maddi həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, yoxsulluğun minimum həddə endirilməsi və s.;*
- *global maliyyə-iqtisadi böhran şəraitinə baxmayaraq, Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişaf davam etmişdir. Bu respublikada iqtisadi və maliyyə siyasətinin düzgün aparıldığını, neft gəlirlərindən səmərəli istifadə olunduğunu göstərir.*

Açar sözlər: sivilizasiya, sosial-iqtisadi, model, maliyyə-iqtisadi böhran, qeyri-neft sektoru, islahat, sosial vəziyyət, investisiya, ekologiya, eksport, Avropa ittifaqı

Azərbaycan xalqının, mədəniyyətinin inkişafını səciyyələndirən amillərindən biri də xalqımıza məxsus olan iqtisadi müstəqilliyin vacibliyidir. Xalqın iqtisadi fikiri, fəlsəfəsi onun yaşadığı sosial-iqtisadi durumun ifadəsidir.

Müstəqilliyimizin bərpasından keçən dövr – 27 il Azərbaycan tarixinin ayrılmaz ən müasir dövrüdür. Bu dövrdə respublikanın sosial-iqtisadi, elm, mədəniyyət və incəsənətində böyük dəyişikliklərin baş verməsi, Azərbaycanın dünya iqtisadiyatına inteqrasiyası, dünya siyasətində, beynəlxalq münasibətlərində xüsusi yer tutması, regionda lider dövlətə çevrilməsi və s. ilə səciyyələnilir. Bu qısa zaman çərçivəsində milli iqtisadi struktur yaradılmış, milli iqtisadi-sosial oyanış baş vermişdir. Ölkə sosial-iqtisadi və siyasi böhranından

çıxmış və sürətli inkişaf yoluna daxil ola bilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, “Fikri, milli və siyasi istiqlalların kökü iqtisadi istiqlaldır”.

Müstəqillik dövrün ən böyük hadisəsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Azərbaycan Respublikasının son 25 ildə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərində sosial, iqtisadi, mədəni əlaqələri, əməkdaşlığı kifayət qədər inkişaf etmişdir. 25 illik tarixi inkişafda əldə edilən nəticələr bir daha göstərir ki, iqtisadi müstəqilliyi olmayan bir xalq həqiqi mənada azad ola bilməz.

Siyasi müstəqilliyə gedən yolda iqtisadi müstəqilliyin təmin olunması obyektiv zərurətdir. Azərbaycan müstəqillik illərində iqtisadi cəhətdən azad, müstəqil yaşamağı təmin edə bilmişdir.

Iqtisadi müstəqillik: öz daxili imkanları hesabına yaşamağa qadir olmaq deməkdir. Bu vəziyyətdə xalq tarix boyu yaratdığı və təbiətin ona bəxş etdiyi sərvətin sahibi olur və ondan öz mənafeyinə uyğun istifadə edir. Həmçinin sərbəst xarici iqtisadi əlaqələr yarada bilir, sərbəst şəkildə dünya bazarına çıxıb bilər, xarici rəqabətə qarşı davamlı olur.

Müstəqillik illərində Azərbaycan özünün yetkin milli bazarını, bu bazarın tələblərinə cavab verə bilən struktur yarada bilmişdir, öz sosial-iqtisadi dayaqları üzərində inkişaf edir, təkrar istehsal etmək qabiliyyətinə malikdir. İndi respublikanın müstəqil, möhkəm valyutası, maliyyə, kredit, bank sistemi fəaliyyət göstərir, həmçinin formalaşmış istehsal, bazar və digər sosial infrastrukturunu fəaliyyət göstərir.

Müstəqil, milli ənənələrə söykənən iqtisadiyyat hər bir dövlətin, millətin qüdrətinin, gücünün, möhkəmliyinin, dayanıqlığının və gələcəyinin vacib şərtidir.

Tarixi inkişaf təcrübəsi göstərir ki, hər bir xalqın müstəqil dövlətinin möhkəmliyinin, dayanıqlığının maddi əsasını, onun iqtisadiyyatı müəyyən edir.

Siyasi müstəqilliyə nail olan Azərbaycan, həm də iqtisadi müstəqilliyə nail olub sərbəst yaşamaq, inkişaf etmiş bir cəmiyyət qurmaq yolu ilə inamla irəliləməkdədir.

Ulu öndər Heydər Əliyev hələ müstəqilliyin 10 illiyi münasibətilə çıxışında bildirmişdir ki, Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında yeni mərhələnin təməli qoyulmuşdur (1).

Məsələyə bu baxımdan yanaşmaqla Azərbaycanın Müstəqillik illərində sosial-iqtisadi vəziyyətinə və onun inkişaf səviyyəsinə diqqət yetirək.

İlk növbədə qeyd edək ki, bu illər ərzində Azərbaycanda köklü islahatlar aparılmış, sistemli dəyişikliklər həyata keçirilmiş, iqtisadi münasibətlərin yeni əsaslar üzərində qurulması iqtisadiyyatında böyük işlər görülmüşdür. Azərbaycanın yeni inkişaf strategiyası hazırlanıb, beynəlxalq rəqabətə davamlılığı təmin etmək üçün innovativ yollara qədəm qoyulub. Respublika Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası məhz bu çağırışları aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır.

Azərbaycan Dövlət Müstəqilliyinin bərpasının 28-ci ilinə daxil olmuşuq.

Bu illərdə ölkəmiz çox böyük inkişaf yolu keçib. Azərbaycanın qazandığı uğurlar, o cümlədən ölkəmizin sənaye, yanacaq – energetika, informasiya texnologiyaları, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, ekologiya, turizm, tikinti, səhiyyə, elm, təhsil, mədəniyyət və digər sahələrini əhatə edir.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda inkişafın təməli qoyulub, islahatlar başlayıb, sabitlik təmin olunub, atəşkəs əldə edilib. 1994-cü ildə ölkəmizin inkişafı üçün mühüm amil olan neft sahəsində “Əsrin müqaviləsi” imzalanıb, neft strategiyası qəbul edilib. Dünyanın aparıcı şirkətləri ilə əməkdaşlığımız, onların təcrübəsindən yararlanma iqtisadiyyatımızın sürətli inkişafına yol açdı. İndi Azərbaycan çoxlu sayda əhəmiyyətli iqtisadi lahiyələrin təşəbbüskarıdır (2).

Müstəqillik illərində dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin konkret şəraitdə həyata keçirilməsi, qəbul olunan qanun və qərarların iqtisadi inkişafın, o cümlədən aqrar sahənin tənzimlənməsində, istiqamətləndirilməsindəki rolunun hərtərəfli açıqlanması, görülən tədbirlərin nəticələri, bunların əhalinin sosial – maddi həyatının yaxşılaşması böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Milli Məclisdə 3500-dən çox qanun və qərarlar qəbul olunub. Bununla yanaşı hazırda Milli Məclis 75-dən çox ölkənin parlamentləri ilə dostluq əlaqələri yaratmış və səmərəli əməkdaşlıq edilir (3).

Ölkə torpaqlarının 20%-i, işğal altında olsa da, ölkə müharibə şəraitində olsa da müstəqillik illərində Azərbaycan regionda lider, sivil, demokratik və iqtisadi cəhətdən güclü dövlətə çevrilmişdir. Ölkəmiz sürətli iqtisadi inkişaf dövrü 2003 – 2011-ci illərdə ümumi daxili məhsulun orta illik artımı (ÜDM) 14 faiz, o cümlədən qeyri-neft sektorunda 9 faiz olmuş və Ümumi Daxili Məhsulun həcmi 63,4 milyard dollara çatmışdır. Ümumi Daxili məhsulda özəl sektorun payı 81,7 faizə çatmışdır. İqtisadiyyata investisiya qoyuluşu 2,4 dəfə, o cümlədən xarici investisiya qoyuluşu 1,5, daxili investisiya qoyuluşu isə 5,5 dəfədən çox artmışdır (4).

İnsan inkişafı indeksi isə yüksələrək Avropa və Mərkəzi Asiya ölkələri səviyyəsinə qalxmış, müvafiq olaraq məşğulluq səviyyəsində əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bunun nəticəsidir ki, ölkədə yoxsulluğun səviyyəsi 9 faizə enmişdir.

Azərbaycanda son illərdə aparılan iqtisadi islahatlar əhəmiyyətli nəticələr verməkdədir. Həmçinin ticarət, nəqliyyat və enerji məsələlərinə, qeyri-neft sektorunun inkişafına ölkəmizdə çox böyük diqqət yetirilir.

Nazirlər Kabinetinin 2018-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında Respublika Prezidenti İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, Regionların üçüncü sosial-iqtisadi inkişafı Proqramı başa çatmışdır. Bu proqram müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməklə bizə imkan verdi ki, bölgələrdə infrastruktur layihələrinin icrası daha sürətlə getsin, yüz minlərlə yeni iş yerləri, yeni sənaye müəssələri yaradılsın, kənd təsərrüfatı daha sürətlə inkişaf etsin (5).

Azərbaycan iqtisadiyyatı Cənubi Qafqaz ölkələrinin iqtisadiyyatının üçdə

ikisindən çoxunu təşkil edir. Ölkəmizdə əldə edilən sosial-iqtisadi və mədəni quruculuq sahəsindəki nailiyyətlər beynəlxalq reyting agentlikləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Bu onu göstərir ki, bu gün Azərbaycan iqtisadi inkişaf baxımından heç bir xarici ölkədən, beynəlxalq maliyyə qurumundan asılı deyil. Yaratdığımız iqtisadi müstəqillik ölkəmizə imkan verir ki, müstəqil siyasət aparaq, xalqımızın siyasi, sosial-iqtisadi maraqlarını müdafiə edək. Keçən 2018-ci ildə böyük islahatlar həyata keçirilmişdir (6).

Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü və gərgin əməyi və uzaqgörən siyasəti nəticəsində yaradılan Neft strategiyası indi ölkənin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatının inkişafına böyük təsir göstərir. Neft fondu neftdən əldə olunan gəlirlərin ədalətli və düzgün şəkildə istifadə olunmasına əlverişli şərait yaratmışdır. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması, Bakı – Tbilisi – Ceyhan neft kəməri, Oğuz – Qəbələ – Bakı su kəməri və Samur – Abşeron suvarma sistemi üzrə layihələr, Bakı – Tbilisi – Qars dəmir yolu layihəsi və digər mühüm proqramlar fondun vəsaiti hesabına reallaşdırılmışdır.

Azərsu Açıq Səmdar Cəmiyyətinin təmsil olunduğu sərəgiddə müstəqillik illərində ölkənin su təchizatı sektoru ilə bağlı geniş məlumatlar verilir. Qələbə – Bakı su kəməri müstəqillik illərində bu sahədə həyata keçirilən ən böyük layihədir.

Müstəqillik illərində respublikanın şəhər və rayonlarda su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin yaxşılaşdırılması üçün müxtəlif diametrlı borularında 1500 kilometrədən çox su xətti, 59 su anbarı, 200-dən çox subartizan quyusu qazılmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin neft strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində müstəqillik dövrünün 20 ilində respublikada neft hasilatı 6,1 dəfə, qaz hasilatı isə 3,1 dəfə artmış və “Azəri – Çıraq – Günəşli” layihəsi üzrə birinci mərhələnin əvvəlində 247 milyon ton neft, 62,7 milyard kubmetr qaz hasil edilmişdir. Neft Sənayesinə 35,8 milyard dollar, o cümlədən “Azəri – Çıraq – Günəşli” layihəsi üzrə 24,4 milyard dollar xarici sərmayə qoyulmuşdur. Əldə edilən uğurların nəticəsi olaraq Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti Türkiyəyə, Gürcüstana, Ukraynaya, Rumuniyaya, Moldovaya və digər ölkələrə sərmayə yatırmağa imkan vermişdir (7).

Həmçinin Azərbaycanın enerji imkanları da böyükdür. “Azərenerji” Açıq Səmdar Cəmiyyəti regionun ən iri enerji istehsalçısı olmaqla yanaşı, paylayıcı şəbəkələr və elektrik xətlərinin uzunluğuna görə də regionda aparıcı mövqeyə malikdir (8).

Respublikamızın elektrik enerjisi sisteminin tərkibində 13 istilik və 7 su elektrik stansiyası fəaliyyət göstərir ki, onların ümumi gücü 6,4 min meqavatdan çoxdur. Əmlak məsələsi Dövlət Komitəsi müstəqillik dövründə Azərbaycanda həyata keçirilən özəlləşdirmə, daşınmaz əmlak üzərində hüquqların qeydiyyatı və daşınmaz əmlakın kadastrı sahələrində əldə edilən nailiyyətlərə imza atıb. Ulu öndər Heydər Əliyev və Prezident İlham Əliyev tərəfindən

müstəqillik illərində iqtisadi islahatların mühüm tərkib hissəsi kimi dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi istiqamətində tarixi addımlar atılmışdır. 1991 – 2016-cı illərdə 50 minədək müəssisə və obyekt özəlləşdirilmiş, 1600-dən çox dövlət müəssisəsi səhmdar cəmiyyətinə, 500 mindən çox əmək kollektivinin üzvləri və vətəndaşlar əmlak mülkiyyətçisinə və səhmdarlara çevrilmişdir (9).

Əhalinin keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsində kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi var və bu günü-gündən artır. Kənd təsərrüfatında ümumi məhsulun artım dinamikası 1991 – 2011-ci illərdə 3 milyard 877,7 manat təşkil etmişdir. İllik taxıl istehsalı 2 milyon tondan artıq olur ki, bu da ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət etmişdir (2.2).

1991 – 2018-ci illərdə respublikanın sosial-iqtisadi inkişaf dinamikasının təhlili göstərir ki, Azərbaycan sürətlə inkişaf etmiş və böyük uğurlar qazanılmışdır. Bu uğurların, inkişafın ən başlıca səbəbi Azərbaycan xalqının sabitlik və təhlükəsizlik şəraitində yaşaması və fəaliyyət göstərməsidir.

Sabitlik və təhlükəsizlik şəraitində Azərbaycanın iqtisadi inkişafında böyük uğurlar əldə edildi: hər şeydən əvvəl respublika prezidenti 2017-ci ili dərin iqtisadi islahatlar ili adlandırmışdı. Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və inkişaf Bankı Azərbaycanda gedən sosial-iqtisadi prosesləri yüksək qiymətləndirərək hesab edirlər ki, Azərbaycan rəqabətqabiliyyətli ölkədir. Ölkəmiz dünya miqyasında rəqabətqabiliyyətinə görə 35-ci yerə yüksəlmişdir (9.2).

İqtisadi inkişafda əldə edilən nəticələr:

- qeyri-neft sektorunda artım 2,5 faiz;
- sənaye sahəsində qeyri-neft sektorunda artım 3,6 faiz;
- kənd təsərrüfatında artım 4,1 faiz təşkil edib.
- təkcə, 2017-ci ildə valyuta ehtiyatımız 4,5 milyard dollar artmışdır və hazırda 45 milyard dollar təşkil edir.

Həmçinin 2017-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına 14,6 milyard dollar sərmayə qoyulub.

- 2017-ci ildə respublikanın ixrac potensialı 19 faiz, qeyri-neft ixracı isə 24 faiz artmışdır.(9)

2017-ci ildə idxal isə cəmi bir faiz artmışdır. Azərbaycan öz daxili tələbatını daha böyük həcmdə daxili istehsal hesabına təmin edir. Beləliklə, hesab edirik ki, idxalın sabit səviyyədə qalması respublika üçün çox böyük nəticədir.

2003 – 2017-ci illərdə regionların da inkişafı daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Respublika Prezidenti bu problemi daima öz nəzarətində saxlamış, tez-tez rayonlara səfər etmiş, regionların vəziyyəti ilə yerində tanış olur, müvafiq əhəmiyyətli qərarlar qəbul edir.

Bütün bu görülən tədbirlərin nəticəsidir ki, regionların sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı sürətlənmiş, əhalinin maddi rifah halı, alıcılıq qabiliyyəti yüksəlmişdir.

2017-ci ildə 221 min yeni iş yeri açılmışdır ki, onların 177 min daimi iş

yeridir. Onu da qeyd edək ki, son 5 ilin ərzində açılmış iş yerlərinin sayına görə bu, ən yüksək göstəricidir. Paralel olaraq qeyd olunan ildə respublikada 47 min iş yeri bağlanmışdır. Yeni, daha çox iş yerlərinin açılması ölkəmizdə işsizliyin aşağı səviyyədə saxlanılması və azalması üçün yaxşı imkanlar yaradır. Araşdırmalar, təhlillər və xüsusilə Respublika Prezidenti İlham Əliyevin Nazirlər Kabinetinin 2017-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafın yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasındakı giriş nitqində göstərilən faktlara görə Azərbaycanda işsizlik 5 faiz, yoxsulluq isə 5,4 faiz səviyyəsindədir (9.3).

Müstəqillik illərində dövlətin sosial siyasəti əsas problemlərdən biri kimi daima diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Müxtəlif infrastruktur layihələri həyata keçirilmişdir. Ölkədə elektrik təchizatı yaxşılaşdırılmış, bölgələrdə yeni yarımstansiyalar işə salınmışdır. Ölkədə sürətlə artan sənaye və kənd təsərrüfatı potensialı tələb edir ki, elektrik təchizatının inkişafı daim diqqət mərkəzində olsun.

Ötən illərdə respublikanın bölgələrində qazlaşdırma işlərində də əhəmiyyətli işlər görülmüş, dövlət layihələri həyata keçirilmişdir. Hazırda da bu sahədə işlər davam etdirilir. Nəticədə, bu gün regionların 93 faizi qazla təmin edilmişdir. 2017-ci ildə 1300 kilometr avtomobil yolu salınmışdır. Hesablamalara görə qeyd olunan ildə 500-dən çox kəndə yeni yol çəkilmişdir.

Müstəqillik illərində əhalinin içməli su problemlərinin həlli sahəsində də əməli və əhəmiyyətli layihələr həyata keçirilmişdir.

Həmçinin sosial strukturlarla bağlı çoxlu digər ciddi, əhəmiyyət kəsb edən tədbirlər görülmüşdür: 133 yeni məktəb tikilmiş, 14 məktəb isə əsaslı şəkildə təmir edilmişdir, 500-dən çox məktəbdə isə cari təmir işləri aparılmışdır, 30-dan çox tibbi müəssisəsi tikilib və əsaslı təmir edilmişdir. İki Olimpiya İdman Kompleksi istifadəyə verilmişdir.

Müstəqilliyin son 10 ilində ünvalı sosial yardım alan ailələrin sayı 166 minə çatmışdır ki, bu da 400 mindən çox insanı əhatə edir. Orta hesabla 2017-ci ilə hər ailəyə orta hesabla 150 manat sosial yardım düşür.

Müstəqillik illərində məcburi köçkünlərlə iş də dövlətin, ölkə Prezidentin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Təkcə, 2017-ci ildə 2300 ailə yeni evlərə, mənzillərə köçürülmüşdür. Bütünlükdə isə 2018-ci ilə qədər ki, dövrdə 12 mindən çox köçkün yeni evlərlə təmin edilmişdir.

Cocuq Mərcanlı kəndi bərpa olub, indi 150 evdən ibarət gözəl qəsəbə salınıb. Cocuq Mərcanlının bərpası, orada həyata keçirilən quruculuq işləri, sosial tədbirlər bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı heç vaxt işğalla, bu vəziyyətlə barışmayacaq, işğal olmuş torpaqlarımız geri qaytarılacaq, köçkün əhali öz doğma torpaqlarına qayıdacaqlar (6.2).

Daha sonra, 2017-ci ildə Şıxarx qəsəbəsində 1170 ailə üçün yeni şəhərcik salınıb. 2017-ci ildə energetika sahəsində də dövlətin həyata keçirdiyi layihələr öz bəhrəsini verdi. O, cümlədən “Azəri – Çıraq – Günəşli” yatağı üzrə kontraktın müddətinin 2050-ci ilə qədər uzadılması çox əhəmiyyətli bir hadisədir.

Bunun əhəmiyyəti nədir? Hər şeydən əvvəl hasilatın səviyyəsi sabit qalacaq; Azərbaycanın neft sektoruna xarici investorlar tərəfindən bundan sonra da böyük həcmdə sərmayə qoyulmasına şərait yaranacaq; bu investisiyalar iqtisadiyatımızın bütün sahələrinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərəcək; yeni müəssisələrin yaradılmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına müsbət təsir göstərəcək; həmçinin neftdən asılılıq da müəyyən qədər azalacaq.

Hesablamalar göstərir ki, “Azəri – Çıraq – Günəşli” kontraktının müddətinin uzadılması ölkəyə sərmayədən başqa digər önəmli dividendlər gətirir. İlk növbədə, SOCAR-ın payı 11 faizdən 25 faizə artırılır. Həmçinin mənfəət neftinin 75 faizi Azərbaycan tərəfinə qalacaq. Bu isə Azərbaycan üçün xarici investorlarla neft sahəsində əldə edilmiş ən əhəmiyyətli nəticədir.

Həmçinin “Cənub Qaz Dəhlizi” nin Məşvərət Şurasının toplanması Azərbaycanda baş tutmuşdur. “Şahdəniz - 2” layihəsinin icrasının 99 faizə çatdırılması özü də mühüm nəticədir. Azərbaycanı Gürcüstanla birləşdirən Cənubi Qafqaz Kəməri 93 faiz icra edilib və TANAP layihəsinin icrası 90 faizə bərabərdir. Bu da onu göstərir ki, Cənubi Qaz Dəhlizi reallaşdı.

Nəticə onu göstərir ki, energetika sahəsində bu iki önəmli layihə Azərbaycanın bundan sonra da uğurlu inkişafını təmin edəcək. Bakı – Tbilisi – Qars dəmir yolunun açılışı təkcə Azərbaycan üçün, bölgə üçün, dünya üçün çox əhəmiyyətli hadisə olmuşdur. Uzunluğu 850 kilometrə yaxın olan bu dəmir yolunun 504 kilometri Azərbaycan ərazisində tikilib (6.3).

2017-ci ildə Şimal – Cənub nəqliyyat dəhlizinin icrası istiqamətində də əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Azərbaycan tərəfi öz üzərinə düşən hissəni icra edib, İran sərhədinə qədər dəmir yolunun tikintisini təmin edib.

2017-ci ildə Azərbaycanda İslam Həmrəyliyi Oyunları keçirilmişdir. Bu Azərbaycanla bütün islam ölkələri arasında əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynadı.

Maliyyə, xarici ticarət sahəsində də 2017-ci ildə uğurlar az olmamışdır. Statistik məlumatlara əsasən 2017-ci ildə 2016-cı illə müqayisədə xarici ticarət dövriyyəsi 12 faiz artaraq 21,8 milyard ABŞ dolları təşkil etmiş, əmtəə ixracı isə 19 faiz artaraq 14 milyard ABŞ dollarından çox olmuşdur. Həmçinin 2017-ci ildə dövlət büdcəsinin gəliri və xərcləri təsdiq olunmuş proqnoza qarşı 98 faiz səviyyəsində icra olunub (6.4).

Müstəqillik illərində respublikada həyata keçirilən məqsədyönlü sosial-iqtisadi siyasət xalqın milli iqtisadi tərəkürünün, iqtisadi şüurunun formalaşmasında və inkişafında çox böyük, əhəmiyyətli rol oynamışdır. Nəticədə, hər bir Azərbaycan vətəndaşı bazar münasibətləri şəraitində mülkiyyətçi, təsərrüfatçı, fermer, sahibkar olmaq, yeni şəraitdə fəaliyyət göstərmək təcrübəsinə yiyələnmişdir. Bu gün Azərbaycan dövləti respublikanın, xalqın sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə başlıca diqqət yetirir, mövcud olan, qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər görülür. Bütün bunlar Nazirlər Kabinetinin 2017 – 2018-ci illərin sosial-iqtisadi inkişafının yekunları və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclaslarında

Respublika Prezidentinin çıxışlarında, Milli Məclisin Respublikanın sosial-iqtisadi problemləri ilə bağlı açdığı müzakirə və qəbul etdikləri qanun və qərarlardan aydın görünür.

Bu gün respublikada mükəmməl, dünya standartlarına, təcrübəsinə, beynəlxalq bazar iqtisadiyatını özündə ifadə edən iqtisadi biliklər sistemi formalaşmaqdadır, iqtisadi təhsil sistemi yenidən qurulur.

Respublikanın sosial-iqtisadi bölməsində dövlət siyasəti əsasən islahatlar yolu ilə müəyyən edilmişdir. Məhz, müstəqillik illərində islahatlar vasitəsilə istehsalın artırılması, durmadan dinamik inkişaf etdirilməsi, mülkiyyətin özəlləşdirilməsi, özəl bölmənin formalaşdırılması və inkişafına geniş yer verilməsi, bazar iqtisadiyyatı, insanlara iqtisadi fəaliyyətlərində sərbəstlik verilməsi, sahibkarlığa, təşəbbüskarlığa şərait yaradılmış və indi Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişaf sürətinə görə regionda lider dövlət olmaqla, həm də dünya dövlətləri arasında qabaqcıl ölkələrdən hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H.Ə. Müstəqillimiz əbədidir. Bakı: Azərənəşr, 2005, 528 s.
2. Azərbaycan Respublikası 1991 – 2001. Bakı: Azərənəşr, 2001, 360 s.
3. Azərbaycan Respublikası 20 ildə. Bakı: Azərənəşr, 2011, 381 s.
4. Zeynalov İ.X. Azərbaycan Respublikasının inkişafı (2003 – 2011-ci illər). Bakı Universitetinin xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası). 2012, №3, s. 47 – 56.
5. İlham Əliyevin Nazirlər Kabinetinin 2017 sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasda giriş və yekun nitqi. [https:// president.az/ articles/ 26709](https://president.az/articles/26709).
6. İlham Əliyevin Nazirlər Kabinetinin 2018 sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasda giriş və yekun nitqi. [https:// president.az/ articles/ 31515](https://president.az/articles/31515).
7. İlham Əliyevin Nazirlər Kabinetinin 2013 sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasda giriş və yekun nitqi. [https:// nasimi – ih. gov. az/ news/ 279. html](https://nasimi-ih.gov.az/news/279.html).
8. “Azərbaycan” qəzeti, 2012, 17 mart “Respublika” qəzeti, 2012, 17 mart.
9. İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2013 – 2018-ci illərin sosial– iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasın materialları. [http:// nasimi – ih. gov. az/ news/ 279. html](http://nasimi-ih.gov.az/news/279.html); [https:// president.az/ articles/ 14007](https://president.az/articles/14007); [https:// president.az/ articles/ 17433](https://president.az/articles/17433); [https:// president.az/ articles/ 22415](https://president.az/articles/22415); [https:// president.az/ articles/ 26709](https://president.az/articles/26709); [https:// president.az/ articles/ 31515](https://president.az/articles/31515).
10. İlham Əliyevin Nazirlər Kabinetinin 2015 sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasda giriş və yekun nitqi. [https:// president.az/ articles/ 17433](https://president.az/articles/17433).

ЗНАЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНО – ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В УКРЕПЛЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ

И.Х.ЗЕЙНАЛОВ, Х.Р.САФАРОВА

РЕЗЮМЕ

Научная статья посвящена достигнутым успехам и изменений в социально-экономической и культурно-политической жизни Азербайджанской Республики под руководством Ильхама Алиева. В статье рассматривается сегодняшнее положение выполнения государственных программ по вопросам внутренней и внешней политики:

- сегодняшнее положение выполнения государственных программ по вопросам внутренней и внешней политики;
- всестороннее освещение участия Азербайджана в транснациональных проектов, проведенных в регионах;
- параллельное развитие нефтяного сектора с не нефтяными отраслями промышленности и ее влияние на социально – экономическое и культурное развитие страны;
- повышения социального положения и уровня жизни всех слоев населения республики, доведения до минимального уровня нищеты и т.д.

В последние годы, несмотря на мировой финансово-экономический кризис, международные институты рейтинга высоко оценивают темпы социально-экономического развития Азербайджана. Они объясняют это проведением правильной политики руководства республики в финансовой и других сферах экономики.

Ключевые слова: цивилизация, социально-экономическое, модель, финансово – экономический кризис, сбалансированное, не нефтяной сектор, реформы, социальное положение, микроэкономика, девальвация, энергетический сектор, инвестиции, экология, экспорт, Евросоюз, не конструктивный

THE DEVELOPMENT OF SOCIO – ECONOMIC SIGNIFICANCE IN STRENGTHENING NATIONAL INDEPENDENCE

I.Kh.ZEYNALOV, Kh.R.SAFAROVA

SUMMARY

The article deals with the achievements and changes in social=economical, and cultural-political life of the Azerbaijan Republic under Ilham Aliyev's leadership. The article considers the present situation of state programs dealing with the domestic and foreign policy:

- Present state of fulfilling state programs on domestic and foreing policy;
- comprehensive illustration of Azerbaijan's participation in transnational projects carried out in the region
- Parallel development of the oil sector with non – oil sectors and its influence to the social – economical and cultural development of the country;
- Improvement of social condition and welfare of the population, relief of poverty etc.

Recent years, in spite of the world financial – economic crisis, international rating institutes highly assess the social – economic development of Azerbaijan and evaluate this by the correct policy of the government in financial and other spheres of economy.

Key words: civilization, social – economy, model, financial – economic crisis, pre-balanced, nonpetroleum industry, reform, social condition, ecology, export, the European Union, nonconstructive

UOT 94(479.24)

**BATUM KONFRANSINDA ERMƏNİSTANIN TƏŞƏKKÜLÜ
VƏ İRƏVANIN ERMƏNİLƏRƏ VERİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ
(11 may – 4 iyun 1918)****V.QAFAROV****AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu**
vasifqafarov@rambler.ru

Məqalədə Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz Seymi arasında başlanan, daha sonra Osmanlı imperiyası ilə Seymin parçalanmasından sonra yaranan milli respublikalar arasında başa çatdırılan Batum konfransında (11 may – 4 iyun 1918) “Ermənistanın təşəkkülü və İrəvanın ermənilərə verilməsi məsələsi” ilə bağlı gedən müzakirələr araşdırılmışdır. 1918-ci ildə erməni dövləti niyə yaradıldı? Niyə erməni dövləti məhz İrəvan ətrafında yaradıldı? İrəvan və ətraf ərazilər ermənilərə necə verildi? Azərbaycan tərəfinin bu məsələdə mövqeyi nədən ibarət idi? İrəvan və ətraf ərazilərin ermənilərə verilməsi və bu ərazilərdə erməni dövlətinin yaradılması hansı şərtlər daxilində həyata keçirildi? Məqalədə bütün bu suallara ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilən Osmanlı arxiv sənədləri əsasında aydınlıq gətirilir və Ermənistanın təşəkkülü prosesi dolğun şəkildə işıqlandırılır.

Faktlarla sübut olunur ki, Osmanlı imperiyası Cənubi Qafqazda 9 min km²-lik bir ərazidə özünün nəzarətində olacaq bir erməni dövlətini yaratdı və Türkiyə onu de-fakto tanıyan ilk dövlət oldu. Bununla da, Osmanlı hökuməti bir tərəfdən “erməni məsələsi” ilə bağlı beynəlxalq aləmdə ona qarşı olan “qınağ”ı aradan qaldırmış olur, digər tərəfdən də İngiltərə, Fransa və Rusiya kimi dövlətlərin Şərqi Anadoluda yaratmaq istədikləri erməni dövlətini Cənubi Qafqazda yaratmaqla problemi bir növ özündən uzaqlaşdırmış olurdu. Osmanlı hökumətinin erməni dövlətinin yaradılmasına razılıq verməsində Azərbaycan nümayəndələrinin təkidli dirənişi də mühüm rol oynadı.

Açar sözlər: Batum konfransı, Cənubi Qafqaz Seymi, Azərbaycan Cümhuriyyəti, Osmanlı imperiyası, Erməni məsələsi, İrəvan məsələsi, Erməni dövləti, Ermənistan Respublikası.

1917-ci ilin Oktyabr çevrilişi ilə Rusiyada qurulan bolşevik hakimiyyəti “Sülh haqqında dekret” (26 oktyabr / 8 noyabr 1917) qəbul etdikdən az sonra, 1917-ci il 13 (26) noyabr tarixində Almaniya baş komandanlığına barışıq təklifi ilə müraciət etdi. 1917-ci il 2 (15) dekabr tarixində Brest-Litovskda Almaniya, Türkiyə, Avstriya-Macaristan və Bolqarıstanla Sovet Rusiyası arasında 11 maddədən ibarət barışıq sazişi imzalandı. 1917-ci il dekabrın 9-da (22-də) Sovet Rusiyası ilə Almaniya bloku ölkələri arasında başlayan Brest-Litovsk sülh konfransı 1918-ci il martın 3-nə qədər davam etdi. 1918-ci il martın 3-də

tərəflər arasında imzalanan Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə görə, Sovet Rusiyası rus ordularının işğalı altında olan Şərqi Anadolu vilayətlərini müntəzəm bir şəkildə boşaltmalı və Türkiyəyə geri verməli, həmçinin 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsində məğlub olan Osmanlı imperiyasının ödəyə bilmədiyi təminatın qarşılığında Rusiyaya verməyə məcbur olduğu Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərini də rus ordularından dərhal boşaltmalı, bu ərazilərin yeni idarə formasına və hüquqi durumlarına qarışmamalı idi. Bu bölgələrin gələcək idarə forması qonşu dövlətlər və xüsusilə Türkiyə ilə razılaşacaq yerli əhali tərəfindən müəyyən edilməli idi. Bir qədər irəli gedib qeyd edək ki, adı çəkilən ərazilərdə yaşayan əhalinin mütləq əksəriyyətini türk-müsəlmanlar təşkil etdiyindən, keçirilən plebissitdə onlar təbii olaraq Osmanlı imperiyasına ilhaq olunmalarına səs verdilər.

1918-ci il fevralın 23-də bölgənin ali hakimiyyət orqanı kimi Tiflisdə yaranan Cənubi Qafqaz Seymi özünü Rusiyanın bir hissəsi hesab etsə də, bolşevik hakimiyyətini qəbul etmədiyindən Sovet Rusiyasının imzaladığı Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin Qafqaza aid maddələrini yerinə yetirməkdən imtina etdi. Osmanlı hökuməti Brestdə Sovet Rusiyasına qəbul etdirdiyi Qafqazla bağlı müqavilə şərtlərini yeni elan olunan Cənubi Qafqaz Seyminə də qəbul etdirmək məcburiyyətində qaldı. Bu məqsədlə 1918-ci il martın 14-də Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz Seymi arasında Trabzonda sülh konfransı öz işinə başladı. Fevralın 12-dən Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatları bərpa edən Osmanlı qoşunları Şərqi Anadolu ərazilərini rus silahı ilə silahlənmiş ermənilərdən azad edərək martın 14-də Trabzon konfransı açılan gün müharibədən əvvəlki türk-rus sərhədinə çatdılar. Trabzon konfransında Osmanlı hökuməti Cənubi Qafqaz Seymindən Brest-Litovsk sülhünün şərtlərini yerinə yetirməyi (Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərini boşaltmağı) tələb etsə də, bir ay boyunca (14 mart – 14 aprel 1918) davam edən danışıqlar uğursuzluqla nəticələndi. Seym danışıqları dayandırmaq və türk tələbləri qarşısına silahla çıxmaq haqqında qərar qəbul etdi. Lakin tərəflər arasında baş verən 8 günlük (14-21 aprel 1918) müharibədə məğlub olan Cənubi Qafqaz Seymi Osmanlı hökumətinin tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu. 1918-ci il aprelin 22-də Cənubi Qafqazın müstəqilliyi elan edildi və Tiflis hökuməti Brest-Litovsk sülhünün şərtlərini qəbul etdiyini bəyan etdi. Lakin Tiflis hökumətinin türk tələbləri qarşısına silahla çıxması və Osmanlı imperiyasının Brest-Litovsk sülhü ilə əldə etdiyi ərazilərə (Qars, Ərdəhan və Batum) silah gücünə yiyələnməsi tərəflər arasında keçirilən Batum konfransında (11 may – 4 iyun 1918) Türkiyənin mövqeyinin daha da sərtləşməsinə səbəb oldu.

Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz respublikası arasında may ayının 11-də keçirilən Batum konfransının ilk və son ümumi iclasında Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Menteşənin Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin rəhbəri Akaki Çxeneliyə təqdim etdiyi 12 maddəlik müqavilə layihəsində Brest-Litovsk müqaviləsinin müəyyən etdiyi sərhədlərdən əlavə Türkiyə hərbi əməliyyatlar meydanında verdiyi qurbanların əvəzi olaraq bir

sıra yeni ərazilər və imtiyazlar tələb edirdi. Bu tələblərə Tiflis quberniyasının Axıska və Axalkələk qəzaları, İrəvan quberniyasının Aleksandropol və Sürməli qəzaları, Eçmiədzin qəzasının Sərdarabad hissəsi, İrəvan qəzasının cənub və cənub-qərb hissəsini təşkil edən Kəmərli (Gərnibasar), Uluxanlı (Zəngibasar) və Vedibasar bölgələri, Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi və Ordubad istisna olmaqla Naxçıvan qəzası, habelə Aleksandropol-Eçmiədzin-Naxçıvan-Culfa dəmir yolu daxil idi. Bundan əlavə, İngiltərəyə qarşı müharibə davam etdiyi müddətdə Türkiyəyə Cənubi Qafqazın bütün dəmir yol şəbəkəsindən istifadə etmək hüququ verilməli, eyni zamanda Osmanlı imperiyası tələb etdiyi təqdirdə Tiflis hökuməti, Bakı limanındakı müəssisələrlə Xəzər dənizindəki Qafqaz hökumətinə aid nəqliyyat vasitələrini Osmanlı hökumətinin sərəncamına verməli idi [21, v. 1-2; 18, v. 2-4; 17, v. 75; 6; 7; 5].

İrəli sürülən bu türk tələblərinə münasibətdə Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin, eyni zamanda Seymin ümumi fikrə gələ bilməməsi Cənubi Qafqaz federasiyasının dağılmasını labüd etdi. Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin rəhbəri A.Çxenkeli mayın 13-də Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəylə görüşündə açıq şəkildə bildirdi ki, əgər Osmanlı hökuməti güzəştə getməyib irəli sürdüyü ərazi tələblərində israr edərsə, Cənubi Qafqaz hökuməti və Seym dağılacaqdır. Lakin Xəlil bəy qəti şəkildə bəyan etdi ki, Osmanlı hökuməti konfransın ilk iclasında irəli sürdüyü tələblərdə israrlıdır və bu məsələdə hansısa bir güzəştə getməyəcəkdir [20, v. 46; 18, v. 16-17, 22-26]. Bu mövqə qarşısında Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin mövcudluğu sadəcə formal xarakter daşımağa başladı. Heyətin gürcü, azərbaycanlı və erməni nümayəndələri Osmanlı heyəti ilə ayrı-ayrılıqda danışıqlar aparmağa başladılar və təmsil etdikləri xalqların maraqlarını qorumağa çalışdılar.

Trabzon konfransında Osmanlı hökumətinin Brest-Litovsk müqaviləsi ilə bağlı tələblərini qəbul etməyib, türk tələbləri qarşısına silahla çıxmaq mövqeyində israr edən və bununla da müharibəyə rəvac verən gürcü-erməni ittifaqı olsa da, Batum konfransında sərtləşən türk tələbləri qarşısında ən ağır və aciz vəziyyətdə qalan ermənilər oldular. Çünki Osmanlı hökuməti Brest-Litovsk sülhü ilə əldə etdiyi imtiyazlara Cənubi Qafqaz Seymi ilə müharibə aparmaqla nail olduğundan, Batum konfransında artıq Brest müqaviləsinin şərtlərini danışıqlar üçün yeganə əsas kimi görmür, Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərindən əlavə bir sıra yeni ərazi və imtiyazlar tələb edirdi ki, əsasən İrəvan quberniyasına yönələn bu tələblər reallaşdığı təqdirdə Qafqazda ermənilər üçün dövlət yaratmağa ərazi qalmırdı. Üstəgəl, Osmanlı ordusunun Qafqaz istiqamətində apardığı uğurlu hərbi əməliyyatlar Qafqazda 400 mindən çox erməni qaçqınının yığılmasına gətirib çıxarmışdı [20, v. 47; 18, v. 17]. Dünya müharibəsinin əvvəllərindən başlayaraq Şərqi Anadolu ərazilərində türk-müsəlmanlara qarşı soyqırım cinayətləri törədən ermənilər bu ərazilər türk ordusu tərəfindən azad edilən zaman cəzalanacağından qorxaraq Qafqaza sığınmalı olmuşdular. Qeyd edək ki, bu evsiz-eşiksiz, ac-yalavac erməni qaçqınları Azərbaycana da böyük fəlakətlər gətirdilər. Belə ki, daşnaklar İrəvan və

Yelizavetpol quberniyaları ərazisindəki türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım cinayətləri törətməklə və onları öz ev-əşiyindən didərgin salmaqla müsəlmanlardan boşaldılan kəndlərdə Türkiyədən gələn erməni qaçqınlarını yerləşdirirdilər.

Gürcülər türk tələbləri qarşısında Almaniyaya sığındılar. Ermənilər də Almaniyaya sığınmağa çalışırdılar. Lakin almanlar Türkiyənin Qafqaz siyasətini pozmaq üçün gürcülərlə yanaşı, erməniləri də türk tələblərini qəbul etməməyə sövq etsələr də, erməniləri müdafiə etməkdə və himayələrinə götürməkdə maraqlı deyildilər [20, v. 39]. Buna görə də ələcsiz vəziyyətdə qalan erməni nümayəndələri 1918-ci il mayın 13-də Xəlil bəy ilə görüşüb, “İndiyə qədər Rusiya ilə birləşib Türkiyəyə qarşı müharibə aparan və düşmənçilik fəaliyyətləri göstərən daşnak partiyasının mübarizəni uduzduğunu və bundan sonra Türkiyə ilə anlaşıb onun mərhəmətinə sığınmaq haqqında qərar qəbul etdiyini” bəyan edərək, Qafqaza sığınan erməni qaçqınlarının öz yerlərinə geri qaytarılmasını və Aleksandropolla bağlı türk tələbindən imtina edilməsini xahiş etdilər [20, v. 47-48; 18, v. 17-19]. Lakin müsbət cavab ala bilmədilər.

Mayın 16-da Osmanlı sədrəzəmi Tələt paşadan “gürcüləri əldə edərək tezliklə işi bitirmək” təlimatını alan [20, v. 57] Xəlil bəy ertəsi gün Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Məhəmməd Həsən Hacinski ilə görüşüb Azərbaycan nümayəndələrinə təklif etdi ki, gürcüləri məmnun etmək üçün onlara bir qədər ərazi versinlər [20, v. 79; 18, v. 87]. Xəlil bəy sədrəzəm ilə apardığı məsləhətləşmələrdə Osmanlı imperiyasına qarşı erməni-gürcü ittifaqının yaranmasına imkan verməmək üçün gürcülərə Azərbaycan tərəfdən ərazi güzəştləri edilməsi ilə yanaşı, Türkiyənin də Axalkələk qəzasından müəyyən güzəştlər etməsi təklifini irəli sürdü və fikrini də belə əsaslandırdı ki, “bu halda biz gürcüləri tamamilə qazanıb, erməniləri tək qoyub, işimizi asanlıqla görə bilərik” [20, v. 79; 18, v. 87]. “Ermənilərlə gürcüləri ayırmaq” fikri sədrəzəm tərəfindən müsbət qarşılınsa da, Osmanlı hökuməti Axalkələk qəzasından gürcülərə ərazi güzəştləri verilməsi təklifinə müsbət yanaşmayıb, bunun qarşılığında ermənilərin mənimsədikləri ərazilərin müsəlmanlarla gürcülər arasında bölüşdürülməsi təlimatını verdi. Tələt paşa Xəlil bəyə göndərdiyi 1918-ci il 18 may tarixli teleqramında yazırdı: “Ermənilərlə gürcüləri ayırmaq xüsusundakı fikrinizə tamamilə şərikəm. Ermənilərin mənimsədikləri ərazinin müsəlmanlarla gürcülər arasında bölüşdürülməsi müvafiqdir. Sırf türk olan Axalkələk qəzasının gürcülərə zərərli olacağını anlataraq onları bu fikirdən vaz keçirin” [20, v. 80-82].

Bu təlimat üzrə hərəkət edən Xəlil bəy elə həmin gün A.Çxenkeli ilə görüşüb gürcülərin ermənilərin arxasınca sürüklənməməsini tövsiyə etdi və erməni dövlətinin yaradılmasının gürcülər üçün də zərərli olacağını anlatmağa çalışdı [18, v. 84-85]. A.Çxenkeldən sonra M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinski ilə görüşən Xəlil bəy Türkiyəyə qarşı erməni-gürcü ittifaqının yaranmasına imkan verməmək lazım olduğunu bildirdi və bu məsələdə Azərbaycan nümayəndələrinin gürcülərə təsir göstərməsini tövsiyə etdi [18, v. 85; 20, v. 85].

Xəlil bəy mayın 20-də A.Çxenkeli ilə yenidən görüşərək, Cənubi Qafqaz

heyətinə ultimatum vermək haqqında İstanbuldan əmr almağına böyük ehtimal olduğunu onun diqqətinə çatdırdı və qeyd etdi ki, əgər ermənilər ultimatumu qəbul etməyə yanaşmasalar, o halda gürcülər müsəlmanlarla birlikdə konfederasiyanı qoruyub saxlasınlar və ultimatumu qəbul etsinlər [20, v. 89; 18, v. 45]. Lakin A.Çxenkeli erməniləri qeyri-məmnun buraxıb müsəlmanlarla ittihadı qoruyub saxlamağın mümkünsüz olduğunu bildirdi və fikrini də onunla əsaslandırdı ki, ermənilər Cənubi Qafqazın hər tərəfinə yayıldığından böyük problemlər yaradacaqları şübhəsizdir. O, həmçinin qeyd etdi ki, Osmanlı imperiyası böyük bir dövlət olduğu halda illərdir ki, erməni problemi ilə məşğuldur, amma həll edə bilmir, biz hansı qüvvəmizlə qeyri-məmnun olan erməniləri itaətimiz altına ala bilərik? Xəlil bəy hansısa bir ərazidə erməni hökuməti yaradılsa, bu halda erməni komitələrinin əhali arasında böyük nüfuz qazanaçağını, dünyanın dörd tərəfində olan ermənilərin də orada toplaşmağa çalışacağını və bunun gələcəkdə Qafqaz üçün böyük təhlükə olacağını A.Çxenkelinin diqqətinə çatdırdı və ardınca qeyd etdi ki, əgər bunun əksi baş versə, yəni ermənilər dövlət və hökumət sahibi ola bilməsələr, o halda erməni komitələri erməni əhalisi arasında öz nüfuzlarını itirəcəklər və nəticədə ermənilər əvvəldə olduğu kimi, bundan sonra da istər Osmanlı imperiyasında, istərsə də Qafqaz dövlətində qanuna tabe vətəndaş olaraq həyatlarını davam etdirəcəklər [20, v. 89-90; 18, v. 45-47]. Xəlil bəyin bütün bu arqumentləri qarşısında A.Çxenkeli yenə də əvvəlki mövqeyində israr edib, bir tərəfdən gürcü və Qafqaz müsəlmanları, digər tərəfdən də Osmanlı imperiyası ilə əhatə olunmuş bir Ermənistandan təhlükə gəlməyəcəyinə dair geniş şəkildə mülahizələrini irəli sürdü.

Mayın 20-də A.Çxenkelidən sonra Tiflisdən yeni gələn erməni nümayəndələrini qəbul edən Xəlil bəy “Trabzon konfransında türk tələblərini qəbul etməyərək danışıqların kəsilməsinə rəvac verən və müsəlman əhalisini kəndlərdən çıxarmaq üçün davam edən erməni təcavüzünün müzakirələri bu hala gətirdiyini” onların diqqətinə çatdırdı və bütün bunların nəticəsində yaranan məsuliyyəti ermənilərin öz üzərinə götürməli olduğunu bəyan etdi [20, v. 90; 18, v. 47-48]. Erməni nümayəndələri Osmanlı hökumətinin mərhəmətinə ümidlərini itirmədiklərini bəyan edərək və Tiflisdən yeni gəldiklərini əsas gətirərək, ultimatum verilməsinə tələsməməyi və müzakirələr üçün zaman ayrılmasını xahiş etdilər.

Xəlil bəy erməni nümayəndələri qarşısında sərt mövqə ortaya qoysa da, o artıq erməni dövlətinin yaradılmasının vacib olduğu qənaətinə qəlmişdi. Elə həmin gün ermənilərdən sonra M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski ilə görüşən Xəlil bəy bu məsələni Azərbaycan nümayəndələri ilə müzakirə etdi. Azərbaycan nümayəndələri bildirdilər ki, ermənilər ultimatumu qəbul etməyib inad edəcəklər və bu halda Osmanlı ordusunun təzyiqi qarşısında geri çəkiləcək yüz minlərlə əlisilahlı, yurdsuz-yuvasız ermənilər müsəlman kəndlərinə soxulub, türk-müsəlman əhaliyə qarşı qırğın, qətl və bir çox təxribatlar törədəcəklər. Gürcülərdən fərqli olaraq müsəlman əhali silahsız və ordusuz olduğundan xalqı erməni təcavüzündən qorumaq mümkün olmayacaqdır [20, v. 91; 18, v. 48-49].

Xəlil bəy Azərbaycan nümayəndələrinə ermənilərlə sülh şəraitində keçinməyi məsləhət gördü və bu halda Osmanlı ordusunun dərhal müsəlmanların köməyinə gələcəyini, əgər ermənilər mane olarsa, o halda da ordunun bu vəzifəni döyüşərək icra edəcəyini bildirdi və eyni zamanda, Azərbaycanın fədakarlıq edib Osmanlı imperiyasına birləşdiriləcək ərazinin qarşı tərəfində ermənilərə bir qədər ərazi güzəştə getməsini təklif etdi. O qeyd etdi ki: “Böyük məsələ həll edərkən fədakarlıq etmək lazım gəlir. Bizim alacağımız ərazinin qarşı tərəfində ermənilərə bir qədər ərazi ayırsanız əgər, onları müqavimət göstərməkdən çəkəndirmək mümkün olacaqdır” [20, v. 91; 18, v. 49]. Xəlil bəy Azərbaycan nümayəndələrinə etdiyi bu təklif barəsində A.Çxenkeliyə də məlumat verdi [20, v. 91; 18, v. 49].

Gürcü, erməni və Azərbaycan nümayəndələri ilə keçirdiyi bu görüşlər və aparılan müzakirələr barədə elə həmin gün (mayın 20-də) sədrzəmə göndərdiyi teleqramında ətraflı məlumat verən Xəlil bəy bu müzakirələrdən gəldiyi qənaətləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirərək qeyd edirdi ki: “Əgər ermənilər sona qədər müqavimət göstərməyə qərar versələr, o halda gürcülər konfederasiyanın dağıldığını elan edərək özlərini hərəc-mərclikdən qorumaq üçün müstəqilliklərini elan edəcəklər. Bununla yanaşı, heç bir tərəfin hakim olmayacağı bir məmləkətdə daxili anarxiya da baş qaldıra bilər... Bunun üçün də həm konfederasiyanı dağıtmamaq, həm də təkliflərimizi qəbul etdirmək, əks təqdirdə ermənilərlə gürcüləri ayırmaq ilə məşğulam. Keçən zamanın bizim üçün çalışmasından əmin olun” [20, v. 89-91; 18, v. 45-50].

Xəlil bəyin mayın 20-də M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski ilə keçirdiyi görüşdə verdiyi təklif və tövsiyələrə uyğun olaraq, ertəsi gün Azərbaycan nümayəndələri Ovanes Kaçaznuni və Aleksandr Xatisovla görüşüb erməni dövləti yaradılması məsələsi ilə bağlı müzakirələr apardılar. Bu müzakirələrdə Batum konfransındakı Azərbaycan nümayəndələri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Məhəmməd Həsən Hacınski, Aslan bəy Səfikürdski və Əhməd bəy Pepinovdan başqa Tiflisdən yenicə Batuma gəlmiş Seymin müsəlman fraksiyasının üzvləri Fətəli xan Xoyski, Məmməd Yusif Cəfərov, Nəsim bəy Yusifbəyli və Xəlil bəy Xasməmmədov da iştirak etdirdilər. Müzakirələrin yekununda belə bir razılıq əldə edildi ki, ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, konkret olaraq Qarabağa olan iddialarından imtina edirlər, bunun qarşılığında Azərbaycan tərəfi Cənubi Qafqazda “Aleksandropol quberniyası” hüdüdlərində xüsusi erməni kantonunun təşkilinə razılaşırlar [4, v. 47; 25, s. 57].

Göründüyü kimi, mayın 21-də Qarabağa olan iddialardan imtina etmək müqabilində Azərbaycan tərəfi İrəvan şəhərini ermənilərə güzəştə getməyə deyil, “Aleksandropol quberniyası” hüdüdlərində xüsusi erməni kantonunun təşkilinə razılıq vermişdi. Bu zaman erməni dövlətinin Aleksandropol siyasi mərkəz olmaqla yaradılması məsələsi müzakirə mövzusu idi. İrəvan siyasi mərkəz olmaqla erməni dövlətinin yaradılması məsələsi isə, bundan iki gün sonra – mayın 23-də gündəmə gəldi.

Türk ultimatumu qarşısında Cənubi Qafqaz federasiyasının dağılmasına

imkan verməmək üçün Xəlil bəyin ermənilərsiz müsəlman-gürcü federasiyasını yaratmaq üçün göstərdiyi təşəbbüslər gürcülər tərəfindən qəbul edilmədi. Almanların tövsiyələri ilə hərəkət edən gürcülər artıq öz müstəqilliklərini elan etmək barəsində qəti qərara gəlmişdilər. Tələt paşa ilə apardığı məsləhətləşmələrdə sədrzəmin “Osmanlı ordusu Qafqaza girdikdən sonra müsəlmanlarla gürcülərin ittihadını təmin edəcək” [18, v. 69] fikri ilə də razılaşmayan Xəlil bəy gürcülərə haqq verir, gürcü xalqının uzun illər ərzində apardığı istiqlal mübarizəsini və Sereteli, Çxeidze kimi aydınlar yetişdirdiyini önə sürərək bu millətin müstəqil yaşamağa əzm etdiyini və müstəqil yaşayacağını vurğulayırdı [20, v. 103; 18, v. 56].

Tələt və Ənvər paşaların “müstəqil gürcü dövləti yaradıldığı təqdirdə Qafqazın digər qisminə müsəlman dövləti yaratmaq və ermənilərə dövlət yaratmağa imkan verməmək, ermənilərin yaşadığı əraziləri müsəlmanlarla gürcülər arasında bölüşdürmək” təklifi [20, v. 80-82; 9] isə həm gürcülər, həm azərbaycanlılar və həm də Xəlil bəyin özü tərəfindən qəbul edilmədi. Batum konfransında əsas söz sahibi olan Xəlil bəy Cənubi Qafqaz Seyminin dağılacağı halda gürcü və müsəlman dövlətləri ilə yanaşı, erməni dövlətinin də yaradılmasını vacib hesab edir və bu mövqeyini sədrzəmə də qəbul etdirmək üçün təkid edirdi. Amma erməni dövlətinin harada, hansı ərazilərdə yaradılması məsələsi həll edilməmişdi. Qarsın ardınca mayın 15-də Aleksandropol da türklər tərəfindən tutulduqdan sonra erməni dövlətinin İrəvan ətrafında yaradılması məsələsi gündəmə gəldi. İndi türklər erməni dövlətinin yaradılması üçün siyasi mərkəz olaraq ya Aleksandropolu ermənilərə verməli və bu şəhərlə bağlı irəli sürdüyü tələbindən geri çəkilməli, ya da İrəvanı müsəlmanlardan alıb onlara verməli idilər. Bu iki seçim qarşısında Aleksandropoldan imtina etmək fikrini belə, qəbul etməyən Osmanlı hökuməti ikinci variantda üstünlük verdi. Tələt paşa mayın 23-də Xəlil bəyə göndərdiyi teleqramında bu məsələ ilə bağlı aşağıdakı təlimatı verdi: “Ermənilərə gəlincə, onlar da İrəvanın kanton qisminə təşəkkül edə bilərlər” [18, v. 69]. Xəlil bəy təkidli xahişlərindən sonra “İrəvanın kanton qisminə” erməni dövlətinin yaradılması ilə bağlı Tələt paşadan aldığı bu razılığı çox yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, erməni dövlətinin Aleksandropol mərkəz olmaqla yaradılması və Azərbaycan tərəfdən də ermənilərə müəyyən ərazi güzəştləri edilməsi ideyasını irəli sürdü. O, mayın 23-də sədrzəmə göndərdiyi teleqramında yazırdı: “Ermənilərə gəlincə, onlar da İrəvanın kanton qisminə təşəkkül edə bilərlər buyurulur. Bundan sizin Qafqaz konfederasiyası daxilində bir erməni siyasi mövcudiyyətinin əleyhinə olmadığınızı anlayaraq məmnun oldum. Bu bir siyasi zərurətdir. Çünki orada bir milyon yarım erməni vardır. Elə bir millət ki, məfkurəsi yüksək və milli vicdanı güclü və atəşlidir. Bunları tək bir nəfəri qalmaqalcaya qədər məhv etmək mümkün olmayınca, bir qismini tələb etdiyimiz ərazi daxilində bizdə, digər bir qismini Qafqazda saxlamaq şəklində məsələni həll etmək Qafqazı daima gəmirəcək və yıxacaq, təhlükəsizlik və asayişdən məhrum edəcək bir anarxiya ocağı halına gətirəcək deməkdir. Qafqaz şimaldan kazak, cənubdan

erməni təhdidi arasında öz mövcudiyətini davam etdirə bilməyəcəkdir. Qafqazda ermənilərin ən kompakt yaşadığı yerlər bizim tələb etdiyimiz ərazilərdir. Bu ərazilərin xaricində qalan digər yerlərdə ermənilər müsəlmanlar arasında çox dağınıq bir şəkildə yaşayırlar. Alacağımız ərazilərin qarşı tərəfində ermənilərin siyasi birliyinin təşkili üçün bir ərazi ayrılmasının uyğun olub-olmadığını müsəlman nümayəndələrlə geniş müzakirə etdik və nəticədə bunun qeyri-mümkün olduğu məlum oldu” [20, v. 103-104; 18, v. 56]. Xəlil bəy daha sonra qeyd edirdi ki, erməni məsələsinin arzu etdiyimiz halda həllinin doğuracağı vahiməli nəticələrindən Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadə (Ənvər paşa tərəfindən İstanbuldan göndərilmiş bu şəxslər mayın 20-də Batuma gəlmişdilər – V.Q.) də daxil olmaqla bütün Qafqaz müsəlmanları və həmçinin gürcülər də narahatdırlar.

Xəlil bəyin Türkiyənin ərazi tələblərini bir qədər yumşaldıb, Axalkələk qəzasından gürcülərə müəyyən ərazi güzəştləri etmək təklifi Ənvər paşa tərəfindən sərt qarşılandığından, o, Aleksandropolun ermənilərə güzəştə gedilməsi məsələsini hökumət qarşısında birbaşa qaldırmaqdan çəkinir və bu məsələni dolay yolla qabartmağa üstünlük verirdi. O, Tələt paşaya göndərdiyi 23 may 1918-ci il tarixli teleqramında qeyd edirdi ki, Ə.Ağaoğlu və Ə.Hüseynzadə də bu məsələ ilə bağlı öz fikirlərini Ənvər paşaya yazacaqlar [20, v. 104; 18, v. 56]. Teleqramın sonunda Xəlil bəy bir daha erməni dövləti yaradılmasının vacibliyi üzərində duraraq, “hər tərəfdən türk dövlət və millətləri ilə əhatə olunmuş və onların yardımı ilə siyasi məfkurəsinə qovuşmuş bir erməni hökumətindən hər halda çox uzun zaman üçün belə, zərərlər gəlməyəcəyi” qənaətində olduğunu bildirir və sədrəzəmin erməni məsələsində “çıbanı kökündən təmizləmək və erməni dövlətinin yaradılmasına, ümumiyyətlə, imkan verməmək” fikrini qeyri-mümkün və həm Türkiyə, həm də Qafqaz üçün təhlükəli hesab edir, daha sonra yazırdı: “Qənaətlərimizin bu dərəcədə ayrıldığı bir məsələni xatırlamıram. Cismın bu vəzifəni öz üzərimə götürmək üçün mənə məcbur etməsi nə qədər doğru imiş. Arzum xilafında da olsa da, təbii ki, vəzifəmi icra edəcəyəm. Fəqət zərurət ilə qoyacağım bu imza həyatımın ən acı bir səhifəsi olacaqdır. Dövlət işi dövlət əsaslarına uyğun həll edilir. Belə mühüm bir məsələdə hissiyatıma hakim olmasam, bir dövlət adamı sifətiylə üzərimə götürdüyüm vəzifəmə zidd hərəkət etmiş olaram” [20, v. 105; 18, v. 57].

Sənəddən də görüldüyü kimi, Xəlil bəy “Osmanlı imperiyasına birləşdiriləcək ərazilərin qarşı tərəfində, yəni İrəvan ətrafında erməni dövlətinin yaradılması üçün bir ərazi ayrılmasının uyğun olub-olmadığı” məsələsini Azərbaycan nümayəndələri ilə də müzakirə etmiş və nəticədə bunun qeyri-mümkün olduğu məlum olmuşdu. Buna görə də Xəlil bəyin tövsiyəsi ilə Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu mayın 22-də bir surətini də Tələt paşaya göndərməklə, Ənvər paşaya xüsusi müraciət ünvanladılar. Müraciətdə deyilirdi: “Buradakı türk nümayəndələri və Seym üzvləri ilə aparılan müzakirələrdən gəldiyimiz ümumi qənaətləri sizə aşağıdakı xülasə şəklində ərz etməyi özümüzbə borc bilirik. Osmanlı hökuməti tərəfindən ermənilərə aid veriləcək ultimatumun müddəa-

larından agah olan türk (Azərbaycan – V.Q.) nümayəndələri həmin ultimatumu ancaq Dövlət-i Aliyyəyə qarşı çıxılmamaq üçün qəbul etməyə razı olublar. Həqiqətdə isə, ultimatumun diktə ilə meydana gətirəcəyi vəziyyət heç bir tərəfi məmnun edəcək və təqib edilən məqsədi təmin edəcək mahiyyətdə qəbul olunmur. Çünki Osmanlı hökumətinin tələb etdiyi ərazilərin əhalisinin əksəriyyəti erməni olduğu halda, erməniliyin (erməni dövlətinin – V.Q.) təşəkkülü üçün nəzərdə tutulan yerlərin bir çox qəzalarında əhalinin əksəriyyəti müsəlmanlardır. Bu şəkildə erməni dövləti təşəkkül edə bilməz. Bu halda gürcülərin də ayrılaraq ayrıca müstəqil dövlət qurmağa qərar vermiş olduqları təxmin edildiyindən, istər Osmanlı imperiyasının, istərsə də Qafqaz türklərinin mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən dəyəri və böyük əhəmiyyəti məlum olan ümum-Qafqaz konfederasiyası fikri özlüyündə ortadan qalxır. Bundan başqa, gürcülər ermənilərin məskunlaşdığı ərazidən də əldə etdiklərindən, ultimatumun ehtiva etdiyi qəzalar xaricindəki erməni yerlərinin hamısı Azərbaycan hüdudu daxilində qalır. Bununla bərabər, Osmanlı imperiyası tərəfindən işğal olunacaq ərazidə yaşayan ermənilər də orada qalmayaraq ümumən mühacirət etməyə və Azərbaycan ərazisinə doğru axışmağa başlayacaqlar” [19, v. 19]. Daha sonra müraciətdə, bu siyasətin gerçəkləşməsinin Qafqaz müsəlmanları üçün çox təhlükəli və faciəli nəticələrə yol açacağı, ümumi qırğına səbəb olacağı və ictimai-siyasi həyatı uzun müddət zəhərləyəcəyi diqqətə çatdırılır və bundan narahatlıq ifadə edilərək bildirilirdi ki, “Türkiyə və Rusiya kimi güclü dövlətlərin əsrlərcə rahatlığını pozan, düşmənçilik və nifrət hisləri ilə bəslənən ermənilərin hələ təşəkkül etməmiş və hərbi qüvvələri formalaşmamış Qafqaz müsəlmanları üçün böyük bəla ola biləcəyinə diqqəti yönəltmək istəyirik. Bu vəziyyətdə istər Azərbaycan türkləri üçün, istərsə də onları himayə edəcək Osmanlı imperiyası üçün Qafqaz ikinci bir Makedoniyaya çevriləcəkdir” [19, v. 19]. Bütün bu arqumentləri irəli sürən Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu müraciətnamənin sonunda erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verilməməsi və müsəlmanların üstünlüyü şəraitində Qafqaz konfederasiyası yaradılmasının vacibliyini vurğulayır və bunun həm Osmanlı imperiyası, həm də Qafqaz üçün faydalı olacağına qənaət hasil etdiklərini bildirirdilər.

Batum konfransındakı Azərbaycan nümayəndələri Cənubi Qafqaz federasiyasının dağılması halında erməni məsələsinin yaradacağı problemlər, xüsusilə də Osmanlı imperiyasına birləşdiriləcək ərazilərdən Azərbaycana doğru baş verə biləcək erməni köçü ilə bağlı Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu ilə eyni fikirdə olsalar da, erməni dövlətinin yaradılması məsələsində onların mövqeyini bölüşmürdülər. Çünki Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğludan fərqli olaraq M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski bu məsələ ilə bağlı mütəmadi olaraq həm Osmanlı heyəti ilə, həm də erməni nümayəndələri ilə müzakirələr aparmış və sonuncuların federasiyanın dağılması halında azərbaycanlılarla konfederasiyada birləşməyə maraqlı olmadıqları və öz dövlətlərini yaratmağa çalışdıqları məlum olmuşdu. Eyni zamanda, gürcülər də azərbaycanlılarla ermənilərsiz konfederasiya qurmağa razı olmamış və erməni dövlətinin də yaradılmasının

vacibliyi tezisini irəli sürmüşdülər. Buna görə də Azərbaycan nümayəndələri federasiyanın dağılması halında kiçik bir ərazidə də olursa-olsun, erməni dövlətinin yaradılmasının vacibliyi mövqeyindən çıxış edir və bu dövlətin İrəvan deyil, Aleksandropol mərkəz olmaqla yaradılmasına çalışırdılar.

Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlunun Ənvər və Tələt paşalara göndərdiyi müraciətdən bir gün sonra, 1918-ci il mayın 23-də Batum konfransındakı Azərbaycan nümayəndələri erməni dövlətinin yaradılması məsələsi ilə bağlı Ənvər paşaya böyük bir müraciətlə çıxış etdilər [19, v. 12, s. 1-4; 3, v. 4-11]. Müraciətdə, Azərbaycan nümayəndələrinin Trabzon konfransının ilk günlərindən başlayaraq bütün siyasi məsələlərdə Osmanlı hökumətinin yeritdiyi siyasətə uyğun hərəkət etmək haqqında qərar qəbul etdikləri, bu günə qədər də həmin qərarlarını icra etdikləri və bundan sonra da ona sadıq olacaqları vurğulandıqdan sonra qeyd edirdi ki: “Cənubi Qafqaz nümayəndə heyəti Trabzonu tərk etdiyi zaman müsəlman nümayəndələrinin Osmanlı heyət rəhbəri Rauf bəydən və Qafqaz cəbhəsi komandanı Vehib paşadan aldıkları tapşırıqlara görə, Osmanlı hökumətinin Cənubi Qafqaza yönələn ərazi tələbləri Brest-Litovsk müqaviləsinin müəyyən etdiyi sərhəd dairəsində idi. Bu zaman Qafqazın müsəlman əhalisinin Türkiyəyə yönələn ilhaq tələblərinə qarşı Osmanlı hökumət nümayəndələri hər vəchlə sübut etməyə çalışırdılar ki, Osmanlı imperiyasının siyasəti qüvvətli və müstəqil bir Qafqazın mövcudluğunu vacib bilir və buna görə də Qafqaz müsəlmanları konfederasiyada öz daxili müstəqilliklərini təmin etmək surətiylə digər Qafqaz millətlərindən ayrılmamalıdır. Biz də bu formulu qəbul edib, Osmanlı imperiyasına qarşı son ana qədər müqavimət göstərməkdə israr edən gürcü və ermənilərə bir tərəfdən Seymdən çıxmaq təhdidi, digər tərəfdən də Türkiyənin Qafqazın istiqlalına tərəfdar olub, Brest-Litovsk sülhünün müəyyən etdiyi sərhədi keçməyəcəyi ümidi ilə təzyiq edərək, onları Gegeçkori hökumətini süquta, Cənubi Qafqazın istiqlalını elana, Brest müqaviləsinə qəbul etməyə və Türkiyə ilə müqavilə imzalayıb dostluq münasibətləri qurmağa vadar etdik. Mülahizələrimiz də ondan ibarət idi ki, kiçik müharibədən sonra Türkiyə sərhədi bir tərəfdən xristian Gürcüstana dayanacaq, digər tərəfdən Ermənistan istiqamətində də Şərqi Qafqaz müsəlmanları ilə fasiləsiz əlaqəni təmin edərək müəyyən ediləcəkdir. Biz müharibə təzminatı olaraq Brest-Litovsk sülhünün müəyyən etdiyi sərhədlərdən əlavə yalnız Axıska sancağı və Sürməlinin bir qisminin Türkiyəyə keçəcəyini təxmin etmişdik və gürcü və erməniləri də buna hazırlayıb Batuma gəlmişdik” [19, v. 12, s. 1-2; 3, v. 4-6].

Daha sonra müraciətdə Azərbaycan nümayəndələrinin Batuma ilk gəldiyində Osmanlı nümayəndə heyəti ilə görüşən zaman, onların da yuxarıda qeyd edilən mülahizələri dəstəklədiyini gördüyü, fəqət bir qədər sonra ərazi tələbləri ilə bağlı İstanbuldan göndərilən yeni təlimatın Cənubi Qafqaz heyətinə bildirilməsi ilə vəziyyətin kökündən dəyişdiyi və bu tələblərin Qafqaz federasiyası fikrini məhv etdiyi diqqətə çatdırıldıqdan sonra deyilirdi: “Osmanlı hökumətinin ərazi tələbləri haqqındakı təklifi ilə Qafqaz konfederasiyası fikri

məhv olur. Üç – gürcü, müsəlman və erməni – kanton əvəzinə yalnız iki – gürcü və müsəlman kantonları qalır. Çünki Axalkələk, Aleksandropol, Eçmiədzin, Sürməli sancaqları ilə İrəvan sancağının bir qisminin ilhaqı ilə Ermənistan kantonunun böyük bir qismi Türkiyəyə keçir. Adı çəkilən kantonun Cənubi Qafqaz daxilində qalan qismi o qədər məhdud və az bir şeydir ki, bu hüddud daxilində bir kanton təşkilindən qətiyyəən bəhs oluna bilməz. Sayca ermənilər Cənubi Qafqazda çox olsalar da, onlar kiçik hissələr şəklində müsəlman ərazisinə səpilmiş bir halda olub, bu ayrı-ayrı parçalardan bir erməni kantonu biçmək nə coğrafiyaca mümkün, nə də felən təsəvvür olunur, müsəlman əhali belə bir təklifi dinləmək belə istəməz. İki kantonlu birləşmiş Qafqaz hökumətinə gəlincə, buna da gürcülər qətiyyəən razı deyillər. Onlar işin belə müşkül bir şəkklə müncər olacağı ilə hasil olacaq daxili anarxiyanı tam dərk edərək, özlərini sudan çıxarmaq üçün istinad olunacağını təxmin etdikləri yangında iştirak etməmək, ermənilərlə əlaqəni pisləşdirməmək və eyni zamanda ərazilərini bir sel kimi gələcək erməni qaçqınlarına qarşı müdafiə etmək üçün öz istiqlallarını elan etməklə Qafqaz birliyindən çıxıb müstəqil bir siyasət yeritməyə qərar vermişlər. İş bu dərəcəyə gəlincə, təbiidir ki, biz də Şimali Qafqaz ilə birlikdə Qafqaz müsəlmanlarının istiqlalını elan etməliyik. Fəqət indiki halda məsələnin belə bir şəkkl alması müvafiqdirmi?

Bizə elə gəlir ki, Trabzonda ortaya qoyulan, Batumda bir daha bəyan edilən mülahizələrlə çox da müvafiq olmaz. Görəsən, Türkiyə, kiçik qardaşı olan Azərbaycan və ümumiyyətlə, böyük türk siyasətindən ötrü hansı yol daha müvafiqdir? Öz daxilində intiqam hissi ilə yaşayan, daim fürsət axtaran və ilk imkan tapan kimi arxamızdan xəncərlə vurmaq zehniyyətində qalan bədxah erməni milli arzusu və hər zaman türk siyasəti əleyhinə xarici müdaxilələrə çalışıb, intriqalara vasitə olacaq bir milyon yarımliq erməni kütləsi saxlamaq, yoxsa türk toplumları ilə əhatə olunmuş, hərbi-strateji cəhətdən zərərsiz və milli amalı təmin olunmuş kiçik bir erməni kantonu? Milli siyasətimiz nöqtəy-nəzərindən bizcə, ikinci yol daha münasib görünür. Doğrudur ki, Türkiyədə həyata keçirdikləri ocaqsız yangınlar, xaincəsinə qaldırdıqları üsyanlar, indinin özündə də Qafqazda törətdikləri ağır cinayətlər ermənilərdən bəhs edərəkən qeyz və kin hislərindən kənar soyuq bir halda bəhs etmək mümkün deyil. Fəqət bunu da bilir ki, digər böyük dövlətlər kimi Böyük Türkiyə Dövləti də yürütdüyü siyasətini hissiyat üzərində qurmur. Biz də erməni kantonu təsisindən bəhs etdikdə məqsədimiz erməniləri müdafiə etmək deyil, öz siyasətimiz, ümumi türk siyasəti nöqtəy-nəzərindən baxır və məsələni bu siyasət dairəsində həll etmək istəyirik” [19, v. 12, s. 2-3; 3, v. 6-8].

Müraciətin bundan sonrakı qismində gürcü və erməni nümayəndələrinin Batumdakı alman nümayəndələri ilə sığ-sığ görüşməsinə və onlardan əldə edilən məlumatlara görə Almaniyanın Qafqaz birliyi ideyasını müdafiə və Brest-Litovsk müqaviləsində israr etməsinə diqqət yönəldilir, Qafqazın iki hissəyə bölünməsi halında onun istiqlaliyyətinin tanınması məsələsində problemlər yaşanacağı vurğulanır və ardınca qeyd edilirdi ki, mayın 18-də Lossovun

göndərdiyi məlumatdan anlayırıq ki, Almaniya hökuməti Qafqazın istiqlalını bolşevik hökumətindən əvvəl tanımaq istəmir. Digər tərəfdən, ermənilər Almaniyanın vasitəsilə öz ərazilərinin hamısını əldə edərlərsə, bu son dərəcə zərərli bir iş olar deyər narahatıq. Çünki belə olan təqdirdə ermənilərdə təkrar Avropa dövlətlərinə müraciət etmək fikri canlanır və yeni bir ümid hasil olar. İş bu mərhələyə gəlincə, ermənilərə təmin olunacaq nə varsa, müstəqil şəkildə Dövlət-i Aliyyənin öz təşəbbüsü və bizim vasitəmizlə verməsi çox faydalı olacaqdır. Hər halda bu məsələdə Avropanın vasitəçiliyinə qətiyyənlə imkan verilməməlidir [19, v. 12, s. 3; 3, v. 8-9].

Müraciətin sonunda Azərbaycan nümayəndələri bu müraciətin Osmanlı imperiyasının daxili işlərinə qarışmaq kimi deyil, kiçik qardaşın ailə məşvərətində öz rəyini bildirməsi kimi qəbul edilməsini xahiş edir və Osmanlı hökumətinin qəbul etdiyi istənilən qərara sədaqətlə yanaşacaqlarını bildirirdilər. Bunun ardınca “erməni kantonunun bölüşdürülməsi haqqındakı qərar qəti və dəyişməz olduğu təqdirdə” böyük bir xahişlərinin olduğu vurğulanırdı. Cənubi Qafqazda tüğyan edən anarxiya şəraitində Bakı vilayətinin erməni-bolşevik birləşmələrinin, İrəvan vilayətinin isə ermənilərin nəzarətində olduğu, Qafqaz müsəlmanlarının maddi və mənəvi sərvət mərkəzi olan Bakıda bolşeviklərin getdikcə gücləndiyi və şəhəri tamamilə talan etdiyi və belə getsə az sonra bir çəllək də olsa neft tapılmayacağı və bununla da Türkiyənin istifadə etmək istədiyi dəmir yollarının istifadə olunmaz hala gələcəyi diqqətə çatdırılır və bütün bunlara görə də Osmanlı ordusunun təxirə salınmadan Azərbaycana göndərilməsinin vacibliyi vurğulanırdı. İran ərazisindən də olsa belə, təxirə salınmadan Azərbaycana hərbi yardım göndərilməsi xahiş edilir və qeyd edilirdi ki, “bu yardım sülh müzakirələrinin nəticəsini gözləmədən və erməni kantonu məsələsi ilə bağlanmadan gerçəkləşməlidir. Erməni kantonunun yaradılmasına imkan verməmək isə, işi təbii olaraq, daha da çətinləşdirəcək və vəziyyəti son dərəcə ağırlaşdıracaq. Çünki həqiqətən gözlənilir ki, Osmanlı imperiyasına birləşdiriləcək erməni vilayətlərindən çıxacaq erməni əhalisi heç şübhəsiz ki, Gəncə vilayətinə doğru hərəkət edəcək və müsəlman ərazisindən keçərək Bakı vilayətindəki bolşeviklərlə birləşmək istəyəcəkdir. Bu da qarşılıqlı toqquşmalara gətirəcəkdir ki, burada da qüvvələr nisbəti qeyri-bərabərdir. Buna görə də müsəlmanları fəlakətlər gözləyir və Cənubi Qafqazın məzarlığa dönmək ehtimalı vardır. Bunun üçün də ultimatumla bərabər hərbi tədbirlər də dərhal icra edilməlidir ki, ermənilər yerlərindən qalxıb digər tərəfə köç etməsinlər. Bu məqsədlə də ermənilər mühasirəyə alınmalı, müsəlmanlar silahlandırılmalı və onlara yardım çatdırmaq üçün bir koridor açılmasına çalışılmalıdır” [19, v. 12, s. 3-4; 3, v. 9-11].

Müraciəti Batum konfransındakı Azərbaycan nümayəndələri – M.H.Hacınski, M.Ə.Rəsulzadə, Əhməd bəy (Can Baba), A.Səfikürdski və Ə.C.Pepinovdan başqa Müsəlman Milli Şurası və Seym üzvlərindən M.Y.Cəfərov, ədliyyə naziri F.X.Xoyski, maarif naziri N.Yusifbəyli və X.Xasməmmədov imzalamışdılar.

Xəlil bəy mayın 24-də Tələt paşaya göndərdiyi teleqramında gürcü, erməni və Azərbaycan nümayəndələri ilə keçirdiyi görüşlər və apardığı müzakirələr haqqında məlumat verir və qeyd edirdi ki, “əvvəlcə də ərz etdiyim kimi, gürcülər erməniləri qeyri-məmnun buraxmaqdan çəkinirlər və buna görə də ermənilər ultimatumu qəbul etmədiyi təqdirdə belə, müsəlmanlarla birlikdə konfederasiyada qalmamağa qərar veriblər. Əgər ermənilər ultimatumu qəbul etməyib, müqavimət göstərməyə qərar versələr, təxmin edirəm ki, gürcülər bu müqavimətdə iştirak etməyəcəklər. Fəqət, ümumi hökumətdən və Seymdən çıxıb öz hüduqları daxilində öz istiqlaliyyətlərini elan edərək kənara çəkəcəklər. Ermənilər isə onlara edilən təklif dairəsində sülh imzalamamağa qərar veriblər. Müqavimət və ya sülh məsələsində aralarında fikir ayrılıqları vardır. Başlıca komitələri uzlaşma mümkün olmazsa müqavimət tərəfdarıdır. Gürcülər Axıskanı tərk etməyə, ermənilər isə sərhədin Araz və ətrafından çəkilməsinə razı olacaqlar” [18, v. 65-66].

Qeyd etdiyimiz kimi, Osmanlı heyəti İstanbuldan Batuma yola düşərkən Cənubi Qafqaz Respublikasına qarşı qərarlaşdırılan ərazi tələblərinə görə, Brest-Litovsk sülhünün müəyyən etdiyi sərhədlərdən əlavə müharibə təzminatı olaraq yalnız Axıska və Sürməli qəzalarının tələb edilməsi qərarlaşdırılmışdı [19, v. 12, s. 1-2; 18, v. 65-66], lakin sonrakı günlərdə Ənvər paşa Axıska və Sürməli qəzalarından başqa Axalkələk və Aleksandropol qəzaları, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının bir hissəsi və Naxçıvan qəzası (Ordubad istisna olmaqla) ilə bağlı ərazi tələbləri irəli sürüb [21, v. 1-2; 7] bu tələbləri hökumət nəzdində qəbul etdirmişdi [18, v. 6]. Xəlil bəy də 24 may tarixli teleqramında İstanbul hökumətinin Axalkələk qəzası ilə bağlı tələbindən imtina etdiyi və ya bu qəza ilə bağlı müəyyən güzəştlər verdiyi təqdirdə gürcülərlə, Aleksandropol və ermənilər yaşayan digər ərazilərlə bağlı tələblərindən imtina etdiyi təqdirdə də ermənilərlə sülhün mümkün olacağını sədrəzəmin diqqətinə çatdırmaqla, əslində Cənubi Qafqaza qarşı ərazi tələbləri ilə bağlı İstanbulda qərarlaşdırılan variantın qəbul edilməsinə gürcü və ermənilərin razı olduqlarını göstərməyə çalışırdı. O, eyni zamanda, bütün bunları qeyd etdikdən sonra, elə həmin teleqramda Azərbaycan nümayəndələrinin Ənvər paşaya ünvanladığı 23 may 1918-ci il tarixli müraciət haqqında da məlumat verir və həmin müraciətin əsas müddəalarını xülasə şəklində bildirirdi [18, v. 66-68]. Bununla da, Xəlil bəy erməni dövlətinin yaradılmasına Azərbaycan nümayəndələrinin də razı olduqlarını və bu məsələdə ortaya qoyduqları arqumentlərlə, hətta təkid etdiklərini və bunda haqlı olduqlarını göstərmiş olurdu.

Mayın 24-də, demək olar ki, bütün gün boyu Xəlil bəy ilə Tələt paşa arasında teleqramla aparılan məsləhətləşmələrin yekununda sədrəzəm, Cənubi Qafqaz heyətinə 24 saatlıq bir ultimatumun verilməsinə göstəriş verməklə bərabər, erməni dövlətinin yaradılması məsələsi ilə bağlı aşağıdakı qəti mövqeyini ortaya qoydu: “Ermənilərin bir hökumət halında təşəkkül etməsinə qətiyyənlə tərəfdar deyiləm. Kiçik bir erməni muxtariyyəti beş il sonra beş milyon əhalisi olan bir erməni dövləti halına gələcək və bütün Qafqaza hakim

olaraq Şərqi Bolqarıstanına çevriləcəkdir. İran və Amerikada olan bütün ermənilər orada toplanacaq, ingilis və fransızlardan hər cür yardım alaraq, gələcəkdə xristian gürcülərlə və çox asanlıqla əcəmlərlə birlikdə bizim əleyhimizə hərəkət edəcəklər. Bu halda mümkün olsa, çibani kökündən təmizləmək ən xeyirli cəhətdir. Bu mümkün olmadığına görə, (Ermənistanın – V.Q.) çox zəif və yaşamayacaq şəkildə təşəkkül etməsi zəruridir...” [20, v. 113-115; 18, v. 73, s. 1-2]

Sədrəzəmin bu mövqeyi qarşısında Xəlil bəy erməni dövlətinin yaradılması məsələsində “çibani kökündən təmizləməyincə, görüləcək yarımçıq tədbirlərin gələcək üçün çox təhlükəli olacağı” fikrini irəli sürdü. Lakin o, “çibani kökündən təmizləmək” deyəndə heç də Tələt paşa kimi erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verməməyi nəzərdə tutmurdu. Əksinə, Xəlil bəy təkcə İrəvan kantonunun zəif bir Ermənistanın təşkili üçün belə, çox kiçik ərazi olmasına, ermənilərin bir qisminin Qafqazda qalıb dövlətə sahib olduqları halda, digər qisminin Osmanlı hakimiyyəti altında qalmasının gələcəkdə doğuracağı problemlərə diqqəti çəkir və Türkiyənin tələb etdiyi ermənilər yaşayan bölgələrin, xüsusilə də Aleksandropolun da onlara güzəştə gedilməsi fikrini irəli sürür və bununla da Qafqaz və Osmanlı ermənilərinin ümumi dövlətinin yaradılması mövqeyindən çıxış edirdi. O, sədrəzəmə göndərdiyi 24 may 1918-ci il tarixli növbəti teleqramında yazırdı: “Çibani kökündən təmizləməyincə, görəcəyimiz yarımçıq tədbirin hər halda gələcək üçün çox təhlükəli olacağı qənaətindəyəm. Erməniliyin istədiyimiz hüdudun xaricində çox zəif bir halda belə təşkili uyğun olmayacağına qənaətdən sonra Aleksandropoldan imtina etməyi tövsiyə etdim. Səbəblərini də əvvəlcə izah etdiyim üçün təkrar etmək istəmirəm” [20, v. 119; 18, v. 61].

Xəlil bəy bu teleqramında, həmçinin ilk öncə Qafqazın beynəlxalq vəziyyətinin aydınlaşdırılmasının vacibliyi üzərində dayanır və buna görə də Cənubi Qafqaz federasiyasının dağılmasından sonra Cənubi Qafqazda üç hökumətdən ibarət konfederasiya yaradılmasını və bu konfederasiyanın beynəlxalq aləm, xüsusilə də Rusiya tərəfindən tanınmasına nail olmağı ən vacib iş hesab edirdi. O, Osmanlı hökumətinin öz iradəsini düşməyə tamamilə diktə etməsə belə, Qafqazın müstəqilliyinin Rusiya tərəfindən tanınmasına nail olmasının böyük bir siyasi uğur olacağını vurğulayır, Qafqaz hökumətləri ilə Türkiyə arasında qurulacaq əlaqələrin xarakteri məsələsini isə sonraya saxlamağı, həmçinin Qafqazdan Türkiyə üçün daha çox ərazi qoparmağa və ya bölgəni tamamilə Osmanlı imperiyasına ilhaq etməyə tələsməməyi məsləhət bilir, əks halda İstanbul hökumətinin məhrumiyətlərə düçar olacağını diqqətə çatdırırdı [20, v. 119-120; 18, v. 61-63].

Xəlil bəy sədrəzəmə göndərdiyi növbəti teleqramlarında da “Aleksandropol qəzasında ümumilikdə 250 min erməninin yaşadığı və Türkiyəyə ilhaq edildikdən sonra onların idarə edilməsinin çətin olacağı” fikrini irəli sürərək, bu ərazinin ermənilərə güzəştə gedilməsinə təkid edirdi [20, v. 140; 16, v. 89]. Lakin Ənvər paşanın nümayiş etdirdiyi sərt mövqe qarşısında Osmanlı

hökuməti irəli sürdüyü ərazi tələbləri üzərində ısrarla durdu və hansısa bir ərazi güzəştə getmək fikrini qəbul etmədi. Belə olan təqdirdə Xəlil bəy üçüncü bir yol seçdi ki, bu da Türkiyənin ermənilərdən aldığı torpaqların əvəzində azərbaycanlılara məxsus ərazilərin bir qismini onlardan alıb ermənilərə verməkdən ibarət idi. Bu təklif ilk əvvəl ermənilər tərəfindən irəli sürülmüşdü. Trabzon konfransı uğursuzluqla nəticələndikdən sonra Osmanlı hökumətinin tələbləri qarşısına silahla çıxmağın əsas tərəfdarı olan ermənilər indi daha da sərtləşən türk tələbləri qarşısında ələcsiz bir vəziyyətə düşmüşdülər. Erməni nümayəndələri sərt türk tələbləri qarşısında çıxış yolu kimi təklif edirdilər ki, heç olmasa Cənubi Qafqaz müsəlmanlarından müəyyən ərazilər alınıb ermənilərə verilsin. Bunun qarşılığında ermənilərlə müsəlmanlar arasında olan düşmənçilik də aradan qalxacaq və ermənilər Bakıdakı müsəlman əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməyi öz üzərlərinə götürəcəklər [10, f. 3-26]. Xəlil bəy bu təklifi məqbul hesab etdi və “Osmanlı hökumətinin belə bir ərazinin ayrılmasının əleyhinə olmadığını” erməni nümayəndələrinə bəyan etdi. Erməni nümayəndələri də söz verdilər ki, belə bir razılıq əldə edilib gerçəkləşdiyi təqdirdə ermənilər İstanbula bir heyət göndərərək, Osmanlı hökumətinə sədaqətlərini ərz edəcəklər [20, v. 129-130; 16, v. 82-83].

Daha sonra Xəlil bəy bu məsələ ilə əlaqədar M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski ilə danışıqlar apardı və nəticədə Osmanlı yardımına böyük ehtiyac duyan Azərbaycan nümayəndələrinin razılığını ala bildi [10, f. 3-26; 11]. Osmanlı heyət rəhbəri dərhal bu barədə İstanbula məlumat verdi, amma adı keçən təklifin guya Azərbaycan nümayəndələrindən ona gəldiyini önə çəkdi və bunu xüsusi vurğuladı. O, Tələt paşaya göndərdiyi 26 may tarixli teleqramında Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinə veriləcək ultimatumun hazır olduğunu və indi veriləcəyini bildirir, lakin ultimatumun verilmə müddəti ilə bağlı bəzi istəklərinin olduğunu qeyd edərək yazırdı: “...Müsəlman nümayəndələr bu gün səhər yanıma gəldilər. Bakıdakı vəziyyətlə bağlı çox qayğılıdırlar. Çünki bu şəhər ermənilərin əlindədir. Bunun üçün bizə tərک ediləcək ərazinin qarşı tərəfində ermənilərə, onları qismən də olsa, təmin edəcək bir kanton ayırmaq istədilər. Sonra daşnaksütyunların xaricində olan və bu gün Tiflisdə əhəmiyyət kəsb edən digər bir erməni partiyasının rəisi gəldi. O da bu şəkildə yekunun tərəfdarı göründü. Bizə əvvəlcə bildirdiyiniz təlimatlara istinad edərək Osmanlı hökumətinin belə bir kantonun ayrılmasına qarşı olmadığını bildirdim. Bunun üçün bir neçə gün müddət istədi. Və ultimatum veriləcəksə bunun heç olmasa üç gün müddət ilə verilməsini rica etdi. Belə bir razılıq əldə edilib gerçəkləşərsə əgər, adı keçən (erməni nümayəndəsi – V.Q.) İstanbula bir heyət göndərilərək Hökumət-i Səniyyəyə sədaqət ərz ediləcəyini də əlavə edərək, bir az da bizim tərəfə lütf və xoş münasibət göstərilməsini rica etdi. Ermənilər tərəfinə bu şəkildə göstəriləcək təzahürün Avropa və Amerikada yaradacağı təsir çox yaxşı olacaqdır” [20, v. 129-130; 16, 82-83].

Lakin Ənvər paşa çox sərt bir şəkildə bu təklifə qarşı çıxdı. Ənvər paşa da Tələt paşa ilə eyni mövqedən çıxış edərək, Qafqazda erməni dövlətinin

yananmasına imkan verməmək, ermənilərin yaşadığı əraziləri müsəlmanlarla gürcülər arasında bölüşdürmək və hazırda ermənilərin əlində olan, müsəlmanların yaşadığı İrəvan şəhərinin və ətraf ərazilərin müsəlmanlar tərəfindən azad edilərək ermənilərin əlindən alınmasına çalışdığı tövsiyə edirdi. Bu mümkün olmadığı təqdirdə isə, Ənvər paşa erməni dövlətinin yaradılmasının qaçılmaz olacağını vurğulayır və bu halda da yaradılacaq erməni dövlətinin yaşamayacaq dərəcədə olduqca zəif bir şəkildə təşkil edilməsini vacib sayırdı. O, 1918-ci il mayın 27-də Vehib paşaya göndərdiyi teleqramında yazırdı: “Xəlil bəyin teleqramından anlaşıldığına görə, ermənilər bizim onlardan aldığımız ərazilərin qarşılığında Cənubi Qafqaz müsəlmanlarına aid ərazidən bir qisim almaq istəyirlərmiş və müsəlmanlar da buna razılıq verəcəklərmiş. Məncə bu tamamilə yanlışdır. Əgər bu gün Qafqazda beş-altı yüz min əhali olan və kafi miqdarda əraziyə malik kiçik bir Ermənistan təşəkkül edərsə, gələcəkdə əmləri Amerikadan alaraq, o tərəfdən gələn ermənilərlə bu hökumət milyonlarla əhaliyə sahib olacaqdır. Və bizim üçün şərqdə bir Bolqarıstan daha yaranar ki, bu da bizim üçün Rusiyadan daha zərərli bir düşmən olar. Çünki ermənilərin bütün mənafe və əməlləri bizim məmləkətimizdədir. Dolayısıyla, bu təhlükəni indidən ortadan qaldırmaq üçün ermənilərin kiçik bir hökumət halında belə, təşəkkül etməməsini və müsəlmanlarla gürcülər arasında, bizim qüvvələrimizin yardımını və təsirinin ən çox olduğu bu dövrdə bölüşdürülməsini, müsəlmanların ermənilərə heç bir haqq və ərazi verməmələrini təmin etməyi və bununla yanaşı, bu gün ermənilərin əlində olan müsəlmanların yaşadıkları İrəvan kimi məntəqənin belə, müsəlmanlar tərəfindən işğal edilərək, bu surətlə müsəlmanlar yaşayan yerlərin ermənilərin əlindən qurtarılmasına xüsusilə cəhd göstərilməsini üstün tuturam. Mənafeyimizə ən çox uyğun olan bu şəkil gerçəkləşməzsə, onda ermənilərə də bir mövcudiyyət verilməsi qaçılmaz olar. Belə olan təqdirdə, ermənilərin gələcəkdə vücud bularaq yaşamayacaq surətdə olduqca çox zəif bir halda buraxılmalarına çalışmaq lazımdır. Həm hökumətimizin, həm də Qafqazdakı müsəlmanların indiki və gələcəkdəki mənafeləri ancaq bu surətlə təhlükədən qurtarıla bilər...” [11]

Onu da qeyd edək ki, Batum konfransının başlaması ilə türk qoşunlarının Qafqaz istiqamətində irəli hərəkətinə müvəqqəti olaraq fasilə verilsə də, danışıqların dalana dirənməsi, eyni zamanda ermənilərin türk-müsəlmanlara qarşı törətdiyi soyqırım cinayətlərinin sistemli xarakter alması ordunun öz hərəkətinə davam etməsini labüd etdi. Ənvər paşa 1918-ci il 19 may tarixində Vehib paşaya göndərdiyi təlimatında, ordunun irəliləyib Batum konfransındakı türk ərazi tələblərini müəyyən edən sərhədə qədər olan əraziləri tutmasını əmr etdi [8]. Bu əmr üzrə hərəkət edən Vehib paşa türk qoşunlarının irəli hərəkətini İrəvan quberniyası istiqamətində davam etdirdi. Mayın 20-də Sürməlini ələ keçirən türk qoşunları, mayın 24-də Cəlaloğlunu işğal etdilər və Qarakilsə istiqamətinə yönəldilər, həmçinin Sərdarabada girdilər. Osmanlı hərbi komandanlığı strateji cəhətdən çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən Qarakilsənin tutulmasına böyük önəm verirdi. Çünki Aleksandropol-Tiflis dəmir yolunun

üzərində mühüm məntəqə olan Qarakilsənin tutulması ilə bir tərəfdən ermənilər gürcülərdən tamamilə ayrılmış olacaqdılar, digər tərəfdən də, Gəncə müsəlmanları ilə əlaqə yaranacaqdı [21, v. 14]. Lakin ermənilər Qarakilsəni əldə saxlamaq üçün ciddi müqavimət göstərdilər. Bu müqavimətə baxmayaraq, mayın 28-də Qarakilsə türk qoşunları tərəfindən alındı. Qarakilsə uğrunda mayın 26-28-də gedən iki günlük döyüşlərdə türk ordusu 1600 şəhid verdi və bir çox dəyərli zabitlərini itirdi [20, v. 139-140; 16, v. 89].

Xəlil bəy mayın 28-də Tələt paşaya göndərdiyi teleqramında Qarakilsə ətrafında ermənilərin ciddi müqavimət göstərərək, ölüm-dirim mübarizəsi apardıqları ilə bağlı Vehib paşadan aldığı məlumatları sədrəzəmin diqqətinə çatdırdıqdan sonra, əhalisinin böyük əksəriyyəti erməni olan Aleksandropol və Axalkələk qəzalarının Türkiyəyə birləşdirilməsini səhv addım hesab edir, bu ərazilərin ermənilərə verilməsi təklifini yenidən irəli sürür və erməni dövlətinin Bolqarıstanla müqayisə edilməsinin doğru olmadığını bildirirdi. O, yazırdı: "...Vehib paşa həzrətləri, Gümrüdə beş min evdən yalnız iki yüz evin müsəlman olduğunu və Aleksandropol sancağında iki yüz əlli min erməni yaşadığını və bizə ilhaqdan sonra onların necə idarə edilə biləcəyində çaşqın olduğunu söylədi. Yüzdə səksən beşi erməni olan Axalkələk qəzasıyla və digər yerlərlə bərabər olduqca dağlıq və sərb bir məmləkətdə dörd yüz minə yaxın erməni özümüzə birləşdiririk. Allah sonunu xeyirli etsin. Rus ermənilərinin bizimkilərin tərbiyəçisi və müəllimi olduğunu da nəzəri-diqqətə alıram. Hər halda çox xətalı bir yolu təqib etməkdə olduğumuzda israr edirəm. Ermənilərin Bolqarıstana bənzədilməsi fərqli müqayisədir. Bolqarıstan Avropada və İstanbul yolunun üzərindədir. Böyük Slavyan ailəsinin kiçik bir parçası və böyük bir siyasət pişdəridir və bizi İstanbula doğru sıxışdıraraq arxasını böyük xristian dövlətlərinə istinad etdirmişdir. Asiyada və böyük türk dövlət və millətlərin əhatəsində qalacaq olan ermənilərin qonşularına tabe olmaqdan başqa çarəsi yoxdur. Bugünkü yarımçıq tədbir həm bizi, həm də Qafqazı yandıracaqdır və bəlkə məsələni daha da çətinliyə yuvarlayacaqdır" [20, v. 139-140; 16, v. 89-90].

Vehib paşa da Ənvər paşanın mövqeyini ifadə edərək, erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verməmək mövqeyindən çıxış edir, lakin bu mümkün olmadığı təqdirdə, erməni dövlətinin yaradılmasını qaçılmaz hesab edirdi. Lakin o, Xəlil bəyin mayın 26-da erməni və müsəlman nümayəndələri ilə apardığı danışıqlarda "ermənilərlə müsəlmanlar arasında düşmənçiliyin aradan qaldırılması və Bakıdakı müsəlman əhalinin erməni-bolşevik təcavüzündən qorunması" öhdəliyi qarşılığında azərbaycanlıların ermənilərə müəyyən ərazi güzəştləri etməsi ilə bağlı əldə edilən razılaşmaları səhv addım hesab edir və qəti şəkildə bu razılaşmaların əleyhinə çıxırdı. Vehib paşa Azərbaycan nümayəndələrinə də tövsiyə edirdi ki, heç bir halda özlərinə məxsus ərazilərdən ermənilərə bir qarış belə olsun, verməyə razı olmasınlar. O, bu məsələ ilə bağlı Ənvər paşaya göndərdiyi 1918-ci il 29 may tarixli teleqramında yazırdı: "Xəlil bəy Cənubi Qafqaz müsəlmanlarına aid ərazinin kiçik bir qisminin ermənilərə

verilməsi halında ermənilərlə müsəlmanların arasının düzələcəyi və Bakıda olan müsəlmanların oradakı erməni təcavüzünə qarşı təhlükəsizliyini təmin edəcəyi mövqeyində olub, hər iki tərəflə bu zəmində görüşdüyünü müsəlman nümayəndələrin mənə etdiyi müraciətlərindən anladım və bu işin çox yanlış olub, heç bir halda ermənilərə özlərinə aid ərazidən bir qarış belə olsun, verməyə razı olmamalarını onlara tövsiyə etdim və Xəlil bəyə də bu məsələdə onunla həmfikir olmadığımı söylədim” [10, f. 3-26].

Ənvər paşanın verdiyi direktivlər üzrə hərəkət edən Vehib paşa hansısa öhdəliklər qarşılığında Azərbaycan ərazilərindən ermənilərə ərazi güzəştləri edilməsinin əleyhinə çıxsada, ən azından beynəlxalq aləm qarşısında ermənilərə bir mövcudluq və müəyyən güzəştlər verilməsini vacib hesab edirdi. O, “erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verməmək” haqqında Ənvər paşanın 27 may 1918-ci il tarixli teleqramına [11] mayın 29-da verdiyi cavabda “verilən əmlərləri yerinə yetirmək üçün çalışdıqlarını” bildirməklə yanaşı, onu da qeyd edirdi ki, “erməniləri tamamilə qeyri-mövcud edə bilmərik. Hər halda onlara bir vücut vermək zərurət və məcburiyyətindəyik” [10, f. 3-26]. Fikrini də onunla əsaslandırırırdı ki, “əgər ermənilərin hamısının çingizənə bir surətdə məhv edilməsinə qarşı dünya dövlətləri səssiz qalacaqlarsa, o zaman bu ən kəsə və işğal vəziyyəti üçün ən uyğun bir tədbir ola bilər. Yox əgər, dövlət ikinci bir xoşagəlməz vəziyyətə düşməməyi zəruri hesab edərsə, o zaman onlara da istə-istəməz məhdud da olsa, bir şəkil vermək lazım gələcəkdir” [10, f. 3-26]. Vehib paşa erməni dövləti yaradıldığı təqdirdə, bu dövlətin gələcəkdə nə Türkiyə, nə də Qafqaz müsəlmanlarının həyatlarını təhdid etməyəcək bir mahiyyətdə olmasına diqqət ediləcəyini və ən əsas məqsəd kimi buna çalışılacağını da xüsusi olaraq vurğulayırdı.

Batımla İstanbul arasında aparılan yazışmaların yekununda artıq erməni dövlətinin yaradılması məsələsində “çibani kökündən təmizləmək” planının baş tutmayacağını görə Ənvər paşa ermənilərə veriləcək ərazilərin Türkiyə və Azərbaycan əraziləri ilə bir ada kimi əhatəyə alınması təlimatını verdi. O, Batıma göndərdiyi 29 may 1918-ci il tarixli təlimatında Osmanlı imperiyasının mərkəzi Gəncə olan hökumətlə, yəni Azərbaycanla birbaşa sərhədə malik olmasının vacibliyini bildirirdi [12]. Ənvər paşanın mövqeyinə görə, Qarakilsənin şimalından da Osmanlı imperiyasının Azərbaycanla birbaşa sərhədi olmalı idi [13]. Belə olan təqdirdə Osmanlı imperiyasının bir tərəfdən Naxçıvandan, digər tərəfdən də Qarakilsənin şimalından Azərbaycanla birbaşa sərhədi olurdu. Ermənistanın isə Gürcüstanla birbaşa əlaqəsi kəsilirdi və o, Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan arasında bir ada şəklində qalırdı.

Cənubi Qafqaz federasiyasının parçalanması halında erməni dövlətinin yaradılması məsələsi ətrafında Batımla İstanbul arasında intensiv müzakirələrin getdiyi bu günlərdə Tiflisdə çox mühüm hadisələr baş verdi. 1918-ci il mayın 26-da gürcülər Cənubi Qafqaz federasiyasından çıxıb Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdilər. Ertəsi gün müsəlman fraksiyasının nümayəndələri də toplaşaraq özlərini Azərbaycan Milli Şurası elan etdilər və bu şura mayın

28-də Azərbaycanın müstəqilliyini elan etdi. Gürcü və azərbaycanlılar öz-
lərinin istiqlallarını konkret ərazi hüduqlarında elan etdilər. Ermənilər isə
mövcud şərtlər altında belə bir konkret əraziyə malik olmadıqlarından Batum
danışıqlarının nəticələrini gözləməli oldular.

1918-ci il mayın 26-da gürcülər müstəqilliklərini elan etdikdən sonra elə
həmin axşam Seymin erməni nümayəndələri keçirdikləri iclasda gürcüləri
ermənilərə xəyanətdə günahlandırdılar. Eserlər və bitərəflər türk-erməni
cəbhəsində şiddətli döyüşlərin getdiyini və elan edilən müstəqilliyin də türk
təhlükəsinə məruz qalacağını əsas gətirərək, müstəqilliyin elan edilməsinin
əleyhinə çıxdılar. Mövcud vəziyyətdə müstəqilliyin elan edilməsi məsələsində
Daşnaksütyun partiyasında da parçalanma baş verdi. Məclis sədri Avetis
Aharonyan, Ruben Ter-Minasyan və Artəşes Babalyan müstəqillik fikrini qəti
şəkildə rədd etdikləri halda, Simon Vratziyan və Xaçatur Karçikyan onlara əks
mövqedən çıxış etdilər. Buna görə də bu iclas müstəqilliyin elan edilib-
edilməməsi məsələsində qəti bir qərara gələ bilməyib, məsələnin daha sonra
müzakirə edilməsi haqqında qərar qəbul edərək yekunlaşdı [24, s. 190].

Bu ümumi iclasdan sonra Daşnaksütyun partiyasının liderləri Batumdakı
erməni nümayəndələri O.Kaçaznuni və A.Xatisovla əlaqə saxladılar və məlum
oldu ki, Osmanlı hökuməti İrəvan hüduqlarında erməni kantonunun yaradıl-
masına razılıq vermişdir. Bundan sonra daşnak liderləri elə həmin gecə, yəni
mayın 26-da daha bir iclas keçirdilər və burada aparılan müzakirələrin yeku-
nunda erməni Milli Məclisinin hökumət funksiyalarını öz üzərinə götürməsi və
idarəçilik mərkəzinin Tiflisdən İrəvana köçürülməsi haqqında qərar qəbul
edildi. Mayın 27-də Batumdan qayıdan O.Kaçaznuni və A.Xatisov Erməni
Milli Məclisinə Osmanlı hökuməti ilə aparılan danışıqlar haqqında ətraflı
məlumat verdilər və nəyin bahasına olursa-olsun, ermənilərin qurtuluşu üçün
yeganə çarənin müstəqilliyin elan edilməsində və Türkiyə ilə sülhə nail
olunmasında olduğunu xüsusi vurğuladılar.

Mayın 28-də gecə yarısı, Erməni Milli Şurası Ermənistanı müstəqil
respublika, özünü isə respublikanın ən ali hakimiyyət orqanı elan etməyi və
Batuma müstəqil Ermənistan adından bir heyət göndərməyi qərara aldı.
O.Kaçaznuni yazırdı ki, belə səlahiyyəti Erməni Milli Şurası Erməni Milli
Məclisindən almamışdı və buna baxmayaraq, formal maneələr qarşısında
dayanmırdı və nəticədə hakimiyyətin həddini aşmasında onu təqsirləndirmək
heç kəsin ağına gəlmirdi [26, s. 29].

Bununla belə, Erməni Milli Şurası qəbul etdiyi bu qərarı yerinə yetirib,
Ermənistanın müstəqilliyini elan etmədi. Ertəsi gün, mayın 29-da axşam
Daşnaksütyun partiyasının bürosu və partiyanın Tiflis Mərkəzi Komitəsi, sabiq
Seymin daşnak üzvləri və Erməni Milli Məclis üzvlərinin birgə iclası keçirildi
və bu iclasda “hələlik bir koalisiya tərəfindən idarə ediləcək bir Ermənistan
Respublikasının elan edilməsi” haqqında qərar qəbul edildi. Lakin yenə də
müstəqillik elan edilmədi. Çünki ilk öncə erməni dövlətinin hansı ərazi hü-
duqlarında elan edilməsi məsələsi həll edilməli idi. Buna görə də 29 may

iclasından dərhal sonra, gecə A.Xatisov, O.Kaçaznuni və M.Papacanovdan ibarət erməni nümayəndə heyəti Türkiyə ilə danışıqları davam etdirmək üçün tələm-tələsik Batuma yollandılar. A.Xatisovun rəhbərlik etdiyi bu heyətə Türkiyə ilə danışıqları davam etdirib sülhə nail olmaq üçün fəvqəladə səlahiyyətlər verilmişdi [24, s. 191]. Mayın 30-da səhər tezdən saat 4-5 radələrində Batuma yetişən erməni nümayəndələri dərhal Xəlil bəylə danışıqlara başladılar [20, s. 146; 18, v. 94].

Qeyd edək ki, erməni nümayəndələri Tiflisdən Batuma qayıdana qədər Xəlil bəyin Aleksandropolu ermənilərə güzəştə getmək üçün göstərdiyi bütün cəhdlər uğursuz oldu. Ənvər paşanın dirənişi qarşısında Tələt paşa da Aleksandropolu ermənilərə güzəştə getməmək mövqeyində israr etdi. Bununla da, Xəlil bəy siyasi mərkəzi İrəvan şəhəri olmaqla erməni kantonunun yaradılması haqqında qəti qərara gəldi və bu barədə M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinskiyə məlumat verdi. Bundan sonra Batumdakı Azərbaycan nümayəndələrinin tövsiyəsi ilə formal prosedurları tamamlamaq üçün Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 29 may tarixində Həsən bəy Ağayevin sədrliyi və Mustafa Mahmudovun katibliyi ilə keçirilən iclasında İrəvanın Ermənistanla güzəştə gedilməsi məsələsi müzakirə olundu. Baş nazir F.X.Xoyski Ermənistanla Azərbaycan arasında sərəhəd məsələləri barədə Şuranın üzvləri ilə Erməni Milli Şurasının üzvləri arasında aparılmış danışıqlar haqqında məlumat verdi. Fətəli xan öz məruzəsində ermənilərin özlərinin siyasi mərkəzlərini yaratmaq üçün Aleksandropol türklər tərəfindən tutulduqdan sonra İrəvanın Ermənistanla güzəştə gedilməsinin qaçılmaz olduğunu bəyan etdi. Daha sonra bu məsələ ilə bağlı Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov, Əkbər ağa Şeyxülislamov və Məhəmməd Məhərrəmov çıxış edərək İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsinin tarixi zərurət, lakin bizim üçün qaçılmaz acı bir həqiqət olduğunu qeyd etdilər [1, v. 51]. Nəticədə, iclasda iştirak edən 20 nəfər Milli Şura üzvündən 16 nəfəri “İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi” təklifinin lehinə, 1 nəfəri əleyhinə səs verdi, 3 nəfər isə bitərəf qaldı [1, v. 51]. Azərbaycan Milli Şurası İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi ilə bağlı qərar qəbul edən kimi, elə həmin gün F.X.Xoyski Batuma, Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri M.H.Hacinskiyə göndərdiyi teleqramında Milli Şuranın qərarı haqqında məlumat verərək bildirdi ki, “biz ermənilərlə bütün mübahisələri sona çatdırdıq, onlar ultimatumu qəbul edirlər və müharibəyə son qoyurlar. Biz İrəvanı güzəştə getdik” [2, v. 1-2]. Bununla da, İrəvanın Ermənistanla güzəştə gedilməsi məsələsi hüquqi cəhətdən də ermənilərin xeyrinə həll edilmiş oldu.

Erməni nümayəndələri Batuma qayıtdıqdan sonra, mayın 30-da səhər tezdən Osmanlı-erməni ikitərəfli formatında, daha sonra Osmanlı-erməni-Azərbaycan üçtərəfli formatında danışıqlar başladı. Çox qısa və ultimativ şəkildə aparılan bu danışıqlarda Xəlil bəy ermənilərin Aleksandropol şəhəri və Axalkələk qəzası ilə bağlı tələblərini rədd etdi. Lakin erməni nümayəndələrinin dirənişi qarşısında, Xəlil bəy ermənilərin lehinə bəzi ərazi güzəştlərinə getdi. O, Ənvər paşanın bütün xəbərdarlıqlarına baxmayaraq, Aleksandropol qəza-

sının bəzi şərq ərazilərini ermənilərə güzəştə gedəcəyini bildirdi və bunu tərəflər arasında “dostluq münasibətlərinin qurulmasının başlanğıcı olaraq” Türkiyənin ermənilərə bir lütfü kimi qəbul etmələrini vurğuladı. Erməni nümayəndə heyətinin rəhbəri A.Xatisov erməni dövlətinin yaradılması üçün ayrılan ərazilərin erməni xalqının ən zəruri ehtiyaclarını ödəməyə belə, kifayət etməyəcəyini ifadə edərək, bu ərazinin həddindən çox az olmasından şikayətləndi. O, eyni zamanda “erməni məsələsi”nin beynəlxalq bir problem olduğunu önə çəkərək, bu cür davranmaqla bu problemi həll etməyin mümkün olmayacağını vurğuladı və ardınca bildirdi ki, Türkiyənin təklif etdiyi sərhədlər iki xalq arasında daimi bir düşmənçiliyə yol açacaqdır [24, s. 195-196]. A.Xatisova cavab verən Vehib paşa bildirdi ki, ermənilərə daha çox ərazinin qalması üçün Ermənistan daxilindəki bütün müsəlmanları böyük məmnuniyyətlə Türkiyəyə köçürə bilərik [22, s. 133]. O, həmçinin erməni məsələsinin beynəlxalq bir problem olduğunu qəbul etdiyini bildirməklə yanaşı, erməni dövlətinin müstəqilliyinin Osmanlı hökuməti tərəfindən tanınacağını da xüsusi vurğuladı və daha sonra qeyd etdi ki, türk və erməni xalqları arasında daimi düşmənçilikdən bəhs etməyə heç bir ehtiyac yoxdur, çünki bütün millətlər mövcudluqlarına kiçik sahələrlə başlayırlar, daha sonra tədricən inkişaf edirlər. Vehib paşa onu da xüsusi olaraq vurğuladı ki, türk-erməni dostluq münasibətlərinin qurulması üçün bundan uyğun bir zaman olmayacaq. O, erməniləri onlara verilən bu şansdan yararlanmağa çağırırdı [24, s. 196]. Əslində ermənilərin türklərin irəli sürdüyü şərtləri qəbul etməkdən başqa digər bir çıxış yolu yox idi. Çünki türk-erməni cəbhəsindəki vəziyyət, eyni zamanda ermənilərin öz daxili problemləri tezliklə sülhə nail olunmasını diktə edirdi. Nəticədə, Osmanlı heyəti Batum konfransına təqdim etdiyi ərazi tələblərindən Aleksandropol qəzasının Ağbulaq, Hamamlı, Hanvalı və Qarakilsə kimi şərq ərazilərini ermənilərə güzəştə getdi. Aleksandropol qəzasının 3612,9 km² ərazisinin, qəza mərkəzi olan eyniadlı şəhər də daxil olmaqla, 1600 km²-lik qərb hissəsi Türkiyəyə keçir, yerdə qalan ərazisi isə ermənilərdə qalırdı [17, v. 68, 75].

Bundan sonra Osmanlı-erməni-Azərbaycan üçtərəfli formatında aparılan danışıqlarda erməni dövlətinin Azərbaycanla olan sərhədi barədə müzakirələr getdi və nəticədə Ermənistan-Azərbaycan sərhədinin Göyçə gölü olması barədə razılıq əldə edildi. Bununla da, erməni kantonunun Osmanlı imperiyasının yeni sərhədləri ilə Göyçə gölü arasında yaradılması haqqında yekun razılıq əldə edilmiş oldu [20, v. 146, 150-151; 18, v. 94, 96, 98, 100]. Xəlil bəy mayın 30-da səhər saat 5:45-də sədrəzəmə göndərdiyi teleqramda Batumda aparılan bu son Osmanlı-erməni-Azərbaycan danışıqlarında əldə edilən razılışmalarla bağlı yazırdı: “İndi erməni nümayəndələr gəldilər... Bizim iznimizlə ermənilərlə müsəlmanlar ermənilərə ayrılacaq kanton haqqında razılığa gəldilər. Ermənilər Göyçə gölü ilə bizim yeni sərhədimiz arasındakı dar və dağlıq sahə ilə kifayətləndilər” [20, v. 146; 18, v. 94].

Əldə edilən razılığa görə, Ermənistan dövləti Göyçə gölü ilə Osmanlı

imperiyasının yeni sərhədləri arasında cəmi 9 min km² sahəyə malik olur [17, v. 63, 69-71] və aşağıdakı əraziləri əhatə edirdi: Yeni Bəyazid qəzası (Basarkeçər adlanan cənub-şərq qismi istisna olmaqla), İrəvan qəzası (Kəmərli, Ulu-xanlı və Vedibasar bölgələri istisna olmaqla), Eçmiədzin qəzası (Sərdarabad istisna olmaqla) və Aleksandropol qəzasının Ağbulaq, Hamamlı, Hanvalı və Qarakilsə əraziləri [17, v. 68, 69, 75; 15, v. 14-16, 22-25]. İstanbuldakı alman səfiri Bernstorf Osmanlı hökumətinin Batum müqaviləsi ilə Ermənistan üçün müəyyən etdiyi bu kiçik ərazi barəsində ironiya ilə deyirdi: “Türkiyə ermənilərə yalnız Göyçə gölünü saxlamışdır ki, onlar burada çimə bilərlər, lakin oradan çıxmaq və qurulanmaq üçün yer yoxdur” [27]. Ermənilərə verilmiş ərazidə cəmi 321.000 nəfər əhali yaşayırdı ki, bunun da 230 mini erməni, 80 mini türk-müsəlman, 5 mini yezdi, 6 mini isə digər xalqların nümayəndələri idilər [17, v. 63, 69-71]. Bundan başqa, bu ərazilərdə Osmanlı ərazilərindən qaçqın düşən 400 mindən çox erməni də var idi [20, v. 47; 18, v. 17].

Mayın 31-də Tələt paşanın “ermənilərlə müzakirələr nə şəkildə yekunlaşmışdır, gözlənilən cavab nədir” [20, v. 151; 18, v. 101] sualına Xəlil bəy aşağıdakı cavabı verdi: “Müsəlmanlarla ermənilər ultimatumumuza yazılı müsbət cavab vermişlər. Ermənilərlə müsəlmanlar da erməni kantonu xüsusunda razılığa gəlmişlər. Əvvəlcə bu cəhəti izah etmişdim... Ermənilərlə yeni sərhədimizin qarşı tərəfində Göyçə gölü ilə hüduhumuz arasındakı dar və dağlıq ərazidə təşəkkül etmiş bir hökumət sifətiylə müzakirələr yekunlaşmışdır...” [20, v. 151; 18, v. 98]

Mayın 31-də Osmanlı heyəti ilə ermənilər arasında əsas prinsiplial məsələlər üzrə müzakirələr yekunlaşdı [20, v. 150-151; 18, v. 98, 100]. İyunun 1-də axşam Vehib paşa ilə erməni nümayəndələri xəritə üzərində Osmanlı-Ermənistan sərhəd xəttini təsbit etməyə başladılar. Ermənilər sərhəd xəttinin Aleksandropol şəhərinin lap yaxınlığından keçən hissəsində dağın şəhərə hakim olan mövqeyi üzərində israr etdilər. Ermənilərin ciddi israrı qarşısında Vehib paşa bu zaman digər otaqda gürcülərlə müzakirələr aparən Xəlil bəyin yanına gedib, heyət rəhbərinə bildirdi ki, “ermənilər dağın Aleksandropola hakim olan cəbhəsini verməməkdə israr edirlər, nə edək?” Xəlil bəy ona “orasını burax, işini bitir” deyərək bir cavab verdi. Bu zaman Vehib paşa Ənvər paşanı nəzərdə tutaraq, “dəli oğlandan məni qurtara bilərsinizmi” deyərək soruşduqda, Xəlil bəy ona aşağıdakı cavabı verdi: “Qurtararam, bütün məsuliyyəti öz üzərimə götürürəm, istəyirsən yazılı bir əmr də verim” [23, s. 230]. Xəlil bəyin bu qətiyyətli mövqeyi qarşısında Vehib paşa adı çəkilən ərazidə sərhəd xəttini ermənilərin istədiyi şəkildə çəkərək məsələni bitirdi. Bundan başqa, Osmanlı hökumətinin Batum konfransında irəli sürdüyü ərazi tələblərindən Aleksandropol qəzasının cənubunda yerləşən Alagöz dağı, Eçmiədzin qəzasının Əlikoçan ərazisi və İrəvan qəzasının Yuxarı Qarabağlar ərazisi də ermənilərə güzəştə gedildi [17, v. 75]. Artıq gecə yarısı idi, amma müzakirələr gedirdi. Nəhayət, bütün müzakirələr bitdikdən sonra, iyunun 1-dən 2-nə keçən gecə saat 2-də Osmanlı-Ermənistan sərhəd xəttinin dəqiqləşdirilmiş detalları və

Osmanlı imperiyası ilə Ermənistan arasında imzalanacaq müqavilənin layihəsi tərəflərin imzaları ilə təsdiq edildi [18, v. 105; 20, v. 157].

İrəvanın güzəştə gedilməsi və İrəvan bölgəsində erməni dövlətinin yaradılması müqabilində Ermənistan Respublikası Türkiyə və Azərbaycan qarşısında öz üzərinə aşağıdakı öhdəlikləri götürdü: 1) Ermənilər türk-müsəlmanlara qarşı düşmənçiliyi aradan qaldırmalı, erməni hərbi hissələrini Bakıdan çıxartmalı və Şaumyanla əlaqəyə girib Bakıdakı müsəlman əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməli idilər; 2) Azərbaycan qəzalarında erməni silahlı birləşmələri tərəfindən müsəlmanlara qarşı həyata keçirilməkdə olan kütləvi qırğınlar dayandırılmalı idi; 3) Ermənistan hökuməti İrəvanda və yeni yaradılan erməni dövlətinin digər ərazilərində qalan müsəlmanların sərbəst dini ibadət, mədəniyyət, siyasi və ana dilində təhsil almaq hüquqlarını təmin etməli idi; 4) Ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, konkret olaraq Qarabağa olan ərazi iddialarından imtina etməli idilər [10, f. 3-26; 20, v. 129-130; 16, v. 82-83; 15, v. 17, 20, 26, 30; 14, v. 2-6, 8-15; 2, v. 47; 25, s. 57]. Onu da qeyd edək ki, ermənilər məqsədlərinə nail olduqdan sonra bu öhdəliklərin heç birini yerinə yetirmədilər.

Batumdakı son müzakirələr haqqında Xəlil bəydən məlumat alan Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyi 1918-ci il iyunun 4-də Berlin və Vyanadakı Osmanlı səfirləri, müvafiq olaraq İbrahim Hakkı və Hüseyn Hilmi paşalara göndərdiyi şifrləli teleqramda qeyd edirdi ki, “gürcülər, müsəlmanlar və ermənilər ərazi tələbləri ilə bağlı ultimatumumuzu qəbul etdilər. Buna görə də məsələnin ən uyğun şəkildə yekunlaşmasına heç bir maneə qalmamışdır. Ermənilər Azərbaycan Müsəlman Cümhuriyyəti ilə anlaşaraq bizim hüddud ilə göl arasındakı ərazidə kanton təşkil etmək barəsində razılığa gəldilər. Müzakirələrin mətləbə müvafiq şəkildə cərəyan etdiyi bildirilir” [17, v. 4].

Gürcüstan və Azərbaycan tərəfi ilə də müzakirələri başa çatdıran Osmanlı heyəti 4 iyun 1918-ci il tarixində səhər tezdən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan təmsilçiləri ilə Batum müqavilələrini imzaladı. Osmanlı-Ermənistan müqaviləsi 1918-ci il iyunun 4-də imzalanırsa da, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, əsas türk-erməni müzakirələri mayın 30-da aparılmış və burada erməni dövlətinin yaradılması və onun əhatə edəcəyi ərazilər müəyyənləşmişdi. Batumdakı erməni nümayəndələri də bütün bu razılışmalar haqqında mayın 30-da Tiflisə, Erməni Milli Şurasına məlumat verdilər. Bundan sonra, elə həmin gün, yəni 30 may 1918-ci il tarixində Erməni Milli Məclisi xüsusi bir bəyannamə ilə çıxış edərək, Ermənistanın müstəqilliyini elan etdi. Gürcüstan və Azərbaycan milli şuralarının elan etdiyi istiqlal bəyannamələrindən fərqli olaraq, dövlətin əsas fəaliyyət istiqamətləri ilə bağlı detallı müddəaların əks olunmadığı bu bəyannamədə deyilirdi: “Cənubi Qafqaz siyasi birliyinin dağılması və Gürcüstan ilə Azərbaycanın öz müstəqilliklərini elan etmələri ilə yaranan bu yeni siyasi vəziyyətdə Erməni Milli Məclisi, özünü erməni vilayətlərinin və ermənilərin ən böyük səlahiyyətli orqanı elan edir. Bəzi ciddi vəziyyətlər səbəbi ilə erməni milli hökumətinin yaradılması bir neçə günlüyə

təxirə salınmışdır. Bu zaman ərzində Milli Məclis, hökumətin siyasi işlər və erməni vilayətlərinin idarə edilməsi ilə bağlı bütün səlahiyyətlərini öz üzərinə götürür” [24, s. 191].

Bu bəyannamə ilə Ermənistan müstəqil dövlət elan edildi. Lakin burada diqqəti cəlb edən əsas məqamlardan biri odur ki, bu zaman Batumda aparılan Osmanlı-erməni-Azərbaycan danışıqlarında erməni dövlətinin yaradılması və onun əhatə edəcəyi ərazilərlə bağlı yekun razılıq əldə edilsə də, bəyannamədə Erməni Milli Məclisi, özünü “erməni vilayətlərinin və ermənilərin” ən böyük səlahiyyətli orqanı elan edir, lakin konkret olaraq dövlətin əhatə etdiyi ərazilər və onun sərhədləri göstərilmirdi. Bu, Erməni Milli Məclisinin Batumda ermənilər üçün müəyyən edilən ərazilərlə kifayətlənmədiyini və növbəti mərhələdə erməni dövlətinin sərhədlərini genişləndirmək üçün mübarizəyə başlayacağını göstərirdi. Müstəqillik bəyannaməsi elan ediləndən dərhal sonra erməni milli hökumətinin yaradılmaması isə, koalision hökumətin təşkili həvalə olunan O.Kaçaznuninin Batumda olması ilə bağlı idi və bu məsələ onun qayıtmasından sonraya saxlanılmışdı. O.Kaçaznuni Batumdan qayıtdıqdan bir qədər sonra, 30 iyun 1918-ci il tarixində ilk koalision erməni hökumətini qurdu. Erməni hökuməti və Erməni Milli Məclisi 1918-ci il iyulun 17-də Tiflisi tərk etdi, çətin keçən iki günlük yolçuluqdan sonra iyulun 19-da İrəvana gəldi [24, s. 210].

Beləliklə, Xəlil bəyin rəhbərlik etdiyi Batum konfransındakı Osmanlı heyəti Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərin lehinə bir sıra ərazi güzəştlərinə gedərək, İrəvan şəhəri mərkəz olmaqla İrəvan, Eçmiədzin və Aleksandropol qəzalarının Osmanlı imperiyasına keçən əraziləri istisna olmaqla, yerdə qalan bölgələrindən və Yeni Bəyazid qəzasından (Basarkeçər istisna olmaqla) ibarət 9 min km²-lik bir ərazidə Türkiyənin nəzarətində olacaq bir erməni dövlətinin qurulmasını təsdiqlədi və Türkiyə onu de-fakto tanıyan ilk dövlət oldu. Bununla da, Osmanlı hökuməti bir tərəfdən “erməni məsələsi” ilə bağlı beynəlxalq aləmdə ona qarşı olan “qınağ”ı aradan qaldırmış olur, digər tərəfdən də İngiltərə, Fransa və Rusiya kimi dövlətlərin Şərqi Anadoluda yaratmaq istədikləri erməni dövlətini Cənubi Qafqazda yaratmaqla problemi bir növ özündən uzaqlaşdırmış olurdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 970, siy. 1, iş 1.
2. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 4.
3. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 7.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f. 276, siy. 9, iş 1.
5. Türkiyə Cumhuriyyəti Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE), BDH, K. 2917, D. 493, F. 1-136, 1-137.
6. ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-1.
7. ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-2.
8. ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-11.
9. ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-21.

10. ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-26:3-29.
11. ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-31.
12. ATASE, BDH, K. 2919, D. 499, F. 3-32.
13. ATASE, BDH, K. 2930, D. 553, F. 4.
14. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), HR.HMŞ.İŞO, no. 124/19.
15. BOA, HR.HMŞ.İŞO, no. 124/20.
16. BOA, HR.SYS, no. 2371/6.
17. BOA, HR.SYS, no. 2372/1.
18. BOA, HR.SYS, no. 2372/3.
19. BOA, HR.SYS, no. 2398/4.
20. BOA, HR.SYS, no. 2398/5.
21. BOA, HR.SYS, no. 2399/1.
22. Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller. Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü, 1981.
23. Menteşe H. Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları. Hazırlayan: İsmail Arar. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
24. Novannisian R.G. Armenia on the Road to Independence 1918. Los Angeles: Berkeley, 1967.
25. Авалов З. Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. Воспоминания. Очерки. Париж: 1924.
26. Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше ничего делать! Баку: Элм, 1990.
27. Сокращенный перевод с армянского языка монографии Джона Киракосяна "Младотурки перед судом истории". Ереван: Издательство "Айастан", 1986 г. - <http://armenianhouse.org/kirakosyan/youngturks-ru/chapter07.html>

**ОБРАЗОВАНИЕ АРМЕНИИ И ВОПРОС О ПЕРЕДАЧЕ ИРЕВАНА АРМЯНАМ
В БАТУМСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
(11 мая-4 июня 1918 года)**

В.ГАФАРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются дискуссии по «Вопросу об образовании Армении и передаче Иревана армянам» на Батумской конференции (11 мая - 4 июня 1918 г.), которая началась между Османской империей и Закавказским Сеймом, позднее продолжилась между национальными республиками, образовавшимися после распада Османской империи и Сейма. Почему в 1918 году было создано армянское государство? Почему армянское государство было создано именно вокруг Иревана? Как были переданы Иреван и его окрестности армянам? Какова была позиция азербайджанской стороны по этому вопросу? В каких условиях были реализованы передача армянам Иревана и прилегающих территорий, и создание армянского государства на этих территориях? В статье все эти вопросы проясняются на основе документов Османского архива, которые впервые введены в научный оборот, и полностью освещается процесс создания Армении.

На основании фактов доказывається, що Османська імперія створила в Южному Кавказі на території площею 9 тисяч км² армянське державство під своїм контролем, і Турція стала першим державством, признавшим его де-факто. Таким образом, с одной стороны Османское правительство устраняло «осуждение» международного сообщества в связи с «армянским вопросом», а с другой стороны, созданием армянского государства на Южном Кавказе, которого такие государства как Англия, Франция и Рос-

сия хотели создать в Восточной Анатолии, как бы отстраняла эту проблему от себя. В том, что Османское правительство согласилось на образование армянского государства сыграло важную роль настойчивое сопротивление азербайджанских представителей.

Ключевые слова: Батумская конференция, Закавказский Сейм, Азербайджанская Республика, Османская империя, армянский вопрос, Иреванский вопрос, армянское государство, Республика Армения.

**FORMATION OF ARMENIA AND THE ISSUE OF CEDING YEREVAN
TO ARMENIANS IN BATUM CONFERENCE
(May 11- June 4, 1918)**

V.GAFAROV

SUMMARY

The article examines the debate on the issue of “Formation of Armenia and the issue of ceding Yerevan to Armenians in Batum conference” at the Batum Conference (May 11 - June 4, 1918), which began between the Ottoman Empire and the South Caucasus Seyms, then ended with the Ottoman Empire and the national republics formed after the collapse of the Seyms. Why was the Armenian state established in 1918? Why was the Armenian state established just around Yerevan? How were Yerevan and its surrounding territories given to Armenians? What was the position of the Azerbaijani side on this issue? Under what conditions was the transfer of Yerevan and its surrounding territories to Armenians and the establishment of an Armenian state in these territories? All these questions are clarified on the basis of the Ottoman archive documents that have been included in the scientific circulation for the first time, and the process of the establishment of Armenia is fully covered.

Facts prove that the Ottoman Empire created an Armenian state in the area of 9,000 square kilometers in the South Caucasus and Turkey became the first country to recognize it de facto. Thus, the Ottoman government on the one hand eliminates the “condemnation” of the international community with regard to the “Armenian issue”, and on the other hand, by creating the Armenian state in the South Caucasus, which countries such as Britain, France, and Russia wanted to create in Eastern Anatolia, the problem would be avoided from it. The insistent of the representatives of Azerbaijan played an important role in approving the establishment of the Armenian state by the Ottoman government.

Keywords: Batum Conference, South Caucasus Seym, Republic of Azerbaijan, Ottoman Empire, Armenian Issue, Yerevan Issue, Armenian State, Republic of Armenia.

УДК 94(479.24)

**ВКЛАД НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ АЗЕРБАЙДЖАНА
В ПРОЦЕСС СОЗДАНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ
БАКИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Посвящается 100-летию БГУ

Э.Б.МУРАДАЛИЕВА
Бакинский Государственный Университет
elmiramurad1950@gmail.com

БГУ является первым высшим учебным заведением Азербайджана, вступившим в свое 100-летие. Исторический факультет-ровесник Университета. Создание и функционирование университета легло на плечи многих поколений научной элиты Азербайджана.

Ключевые слова: I съезд «Мусават», М.Э.Расулзаде, Закон об учреждении Университета, национализация образования, книга «История Азербайджана», С.Алиярлы, Гянджинское сражение 1804г.

История Университета - первого высшего учебного заведения Азербайджана - создавалась несколькими поколениями научной элиты. Это был сложный путь становления и развития высшего образования в стране. Если в начале XX в. с программой национализации системы народного образования выступил известный педагог Гянджинской Классической мужской гимназии, активный участник национального движения, член партии «Дифаи» и «Мусават», драматург, основатель низамиведения Мирза Мухаммед Ахунзаде, то в конце XX столетия с восстановлением независимости Азербайджана впервые в стенах Университета под научным руководством и редактурством заслуженного деятеля науки, проф. Сулеймана Алиярлы был подготовлен фундаментальный обобщающий труд «История Азербайджана».

Общественно-политические события начала XXв. в России, завершившиеся свержением царизма 2 марта 1917г., вызвали динамичные изменения в общественно-политической жизни и колоний империи. В этот период совершенствуются организационные формы национального движения, создаются его координирующие центры. Летом 1917г. важным политическим событием в Азербайджане явилось слияние партии «Муса-

ват», руководимой Мамед Эмин Расулзаде, с «Тюркской партией федералистов» (ТПФ), руководимой Насиббек Усуббековым. Новая политическая организация получила название «Тюркская партия федералистов «Мусават». В состав объединенного Центрального Комитета партии вошли по четыре представителя от «Мусват»а – М.Э.Расулзаде, М.Г.Гаджинский, М.Векилов, Х.Рафибеков и ТПФ – Н.Усуббеков, М.М.Ахундзаде, Ш.Рустамбеков и д-р. Агазаде (1, 83).

С 26 –по 31 октября 1917г. в Баку проходил первый съезд «Мусават»а, который принял новую программу. Открывая съезд, М.Э.Расулзаде сказал: «Мы идем к своим национальным чаяниям, но наше желание не господство над другими нациями или подавление других наций. Наш идеал заключается в том, чтобы жить спокойно и счастливо совместно с другими нациями, быть равноправным членом мирового сообщества и стремиться быть культурной и прогрессивной нацией» (2, 95).

Главным разделом новой программы был вопрос государственного строительства. Значительное место было уделено и вопросам народного образования. С этим вопросам выступил М.М.Ахундзаде. Он раскрыл концепцию системы образования. Устанавливалась преемственность и связь между 4-мя основными ступенями системы образования – начальной, высшей начальной, средней и высшей. Причем начальное и высшее начальное образование объявлялись всеобщим, бесплатным и обязательным. Как показали последующие события, провозглашенные на съезде принципы образования, в том числе высшего, носили не декларативный характер, а были программой реальных действий. Выдвинутая М.М.Ахундзаде на первом съезде «Мусават»а идея создания Университета (3, 8) с провозглашением независимости Азербайджана стала претворяться в жизнь. Несмотря на все сложности процесса создания государственности, уже 1 сентября 1919 г. парламент Азербайджанской Республики принял «Закон об учреждении в городе Баку Государственного Университета»: 1. Учредить в г. Баку Государственный Университет в составе 4-х факультетов: историко-филологического с восточным отделением, физико-математического, юридического и медицинского..» (4, 101).

Сегодня исторический факультет - ровесник Университета. В эти десятилетия в стенах этого факультета сформировался интеллектуальный потенциал - профессорско-преподавательский коллектив, чьим трудом сделано многое для изучения истории Азербайджана.

Лучшим вкладом к 90- летнему юбилею Университета явилось издание книги «История Азербайджана». Длительный процесс накопления исторических знаний подготовил переход к качественному интеллектуальному уровню, созданию обобщающего труда. Это фундаментальное издание, впервые подготовленное в БГУ коллективом одноименной кафедры под руководством и редакцией профессора, заслуженного деятеля науки Сулеймана Алиярлы. В 1996 г. вышло первое издание на азербай-

джанском языке (5, 870), а в 2008 г. книга вышла на русском языке (первое изд.) (6, 783), в 2009 г., 2-изд. (7, 768). В предисловии к этому изданию книги говорится: «Минуло более 10 лет, как была она написана. Те, кто принимал в ней участие, с чувством удовлетворения могут констатировать, что труд сей в целом оправдал надежды, на него возлагавшиеся. Более десяти лет тому назад мы предваряли основные главы следующими словами: «Книга написана. Вслед за этим начинается её жизнь, не зависящая от авторов. Быстротечна или долговечна окажется она, никто не вправе предсказать. Решающее слово только за временем» (7, 3).

Каждый новый учебный год свидетельствует, что книга востребована. Издание книги на русском языке имеет свою предысторию. При встречах с руководством Университета студенты русского сектора неоднократно поднимали вопрос о переводе этой книги. Так и началась подготовка под руководством проф.С.Алиярлы русского перевода «Истории Азербайджана».

Этот обобщающий с теоретической и научно-методологической точки зрения труд насчитывает более 800 страниц и состоит из 20 глав, охватывающих историю Азербайджана с древнейших времен до 70-х гг. XIX в. Книга, написанная в соответствии с учебной программой, разработанной кафедрой Истории Азербайджана в 70-80-е годы прошлого столетия и ныне действующей, носит нагрузку учебника.

Прежде всего об общих концептуальных позициях книги. Впервые в нашей историографии история Азербайджана рассматривается в контексте тюркско-мусульманской истории и культуры. Причем эта концепция, так же как и др. концептуальные позиции книги, формировалась на протяжении многих лет научно-исследовательской и педагогической-практической деятельности коллектива кафедры. Публикация же книги, написанная вне политической конъюнктуры, на основе научных исторических принципов, стала возможно лишь с обретением государственной независимости Азербайджана. Издание в середине 90-х годов на азербайджанском языке на основе латинской графики также показательно для данной книги.

Отличительной особенностью книги является то, что по всем 20-ти главам обозначены важнейшие группы источников, большинство из которых не были включены в подготовленную в 1989г. кафедрой публикацию «Источники по истории Азербайджана» (8, 322) и впервые привлекаются в научный оборот. Среди них собрание античных текстов, изданное в Париже, в том числе грекоязычных источников о проживании древних тюрков в Передней Азии, в районах Средиземного, Черного и Каспийского морей.

В изучении истории Азербайджана XV-XVII вв. важна роль тюркоязычных источников. В частности, в книге анализируются фирманы Сефевидских шахов и среди них фирман Шаха Исмаила на имя Мусы Дургу-

тоглу, проливающий свет на осmano-сефевидские взаимоотношения. В кругу важнейших источников «Дербентнаме» Мухаммеда Акташи, который в историографии XIX века являлся самым популярным источником. В частности, он использовался в исследованиях выдающихся представителей азербайджанской научной мысли - Мирза Казембека, Аббаскули Ага Бакиханова.

Исследование эпоса «Китаби Дедем Горгуд» с исторической точки зрения выявило новое направление в изучении этногенеза (гл. VII). «Köküing kim?» (какого происхождения?) - вопрос тысячелетней давности, поставленный великим тюркским языковедом XI в. Махмудом Гашгари, являлся пожалуй самым политизированным в советской историографии. В книге раскрывается несостоятельность того направления историографии- «исторического империализма» (этот термин впервые в научный оборот вводится в книге), который десятилетиями практиковал разрушение исторической памяти нашего народа о его настоящих предках: «Словно проблема происхождения азербайджанского народа больше беспокоила учёных Санкт- Петербурга и Москвы, нежели местных учёных. И это вовсе не случайно. Желавший проводить во всем свою великодержавную политику имперский Центр стремился далёкое и близкое прошлое подчинённых себе народов приноровить к своей модели. В конечном итоге каждый азербайджанский юноша должен был поверить в то, что он происходит не от тюркских, а от иранско-кавказских корней» (9, 156).

Как известно, основывалась эта версия на известной реплике Сталина о мидийских предках азербайджанского народа, высказанной в 1938 г. Главный вывод книги по этногенезу сводится к следующему: в этногенетических процессах в Азербайджане (как в этногенезе большинства современных народов), наряду с доминирующим тюркским фактором- корневая основа азербайджанцев - принимали участие и сопутствующие компоненты. Ими являлись племена и этнические группы Южного и Северного Азербайджана.

Источниковедческой новизной книги является и то, что уже апробированные в науке источники анализируются под новым углом зрения. Этот метод особенно широко применен в отношении истории XVIII-XIX столетий, т.к. именно проблемы этого периода на протяжении десятилетий в наибольшей степени были политизированы, а следовательно сфальсифицированы. Так, в разделе «Азербайджан - арена международного соперничества» (гл. XIV) анализируется текст известного в истории Стамбульского договора от 24 июня 1724 г. между Россией и Османской Турцией. Глубокий источниковедческий анализ договора подводит автора к следующему новому выводу в нашей историографии: в отличие от Ирана и России, которые хотели видеть Северный Азербайджан лишь как свою область, Османское правительства желало превратить его в зависимое го-

сударство. Придание Ширвану или же новосозданному «Шемахинскому ханству» особого статуса означало создание первого полунезависимого ханства в истории Азербайджана.

Книга вносит ясность по многим проблемам, которые на протяжении многих десятилетий считались спорными. В начале XIX столетия в истории азербайджанского народа произошло судьбоносное событие - книга начинается с главы (XVI) под названием «Завоевание северных ханств Россией. Конец ханского периода». Пожалуй, эта тема была одной из самых политизированных в советской историографии. Имперская идеология была такова, что это был акт добровольного присоединения к России. В соответствии с этой идеологической концепцией большинство азербайджанских историков советского периода, не отражая исторических реалий, выносили эту установку в названия обобщающих книг (10, 217). Однако, среди историков были исключения.

Борьбу за национальную концепцию этой проблемы взяли на свои плечи Зия Буниятов, Махмуд Исмаилов, Сулейман Алиярлы. В частности, Сулейман Алиярлы в конце 60-х годов по итогам своей первой докторской диссертации пришел к выводу о том, что это было военное завоевание, в результате которого Северный Азербайджан превратился в экономическую колонию российской метрополии.** Автор на этот счет привел неопровержимые факты: только при защите Гянджи число защитников составляло 18.722 чел. (1500 убитых, 17222 пленных). Гянджинское сражение носило всенародный характер, в нем участвовало не только население Гянджи, составлявшее тогда чуть более 3-х тыс., но и окрестных азербайджанских земель. Однако в первом разделе вышеупомянутого сборника «Присоединение Азербайджана к России...» (авторы А.Сумбатзаде и Г.Мехтиев) написано: «Небольшое сопротивление, с которым столкнулось русское войско в этот период, было связано не с местным населением, а непосредственно агентами Ирана и Турции». Полемизируя с этой установкой, в книге «История Азербайджана» ставится вопрос: «Спрашивается: в небольшой Гяндже могло ли быть около 20 тыс. агентов этих стран? Или все местное население было их агентами?» (10, 558).

Признанный руководитель советской исторической школы, директор Института истории АН СССР проф. П.В.Волобуев при ознакомлении с результатом исследования С.Алиярлы отметил, что многие историки негативно отнесутся к данной концепции, но следует открыть научную дискуссию. Однако вместо дискуссии началась кампания гонений и травли как на страницах печати, так и с трибуны высшего партийного руководства. Имена этих историков попали в партийные материалы «по усилению идеологической работы»: «Ряд авторов, освещая прошлое, нарушили принцип партийности... З.Буниятов, М.Исмаилов, С.Алиярлов, оценивая ряд исторических фактов, допустили грубые ошибки» (11, 38). Сегодня - это констатация факта, а для того времени это было серьезным не просто

научным, а политическим обвинением. Научная верность этой концепции доказана временем. Правова историков, осмелившихся четверть века тому назад идти против устоявшейся официальной оценки присоединения Азербайджана к России, была признана на юбилейных торжествах по случаю 75-летия БГУ в 1994 году Президентом Азербайджанской Республики Г.Алиевым: «В 1968г. я был председателем Комитета Государственной безопасности республики. Несколько ученых Университета, исследуя историю Азербайджана, оспорили вопрос о присоединении Азербайджана к России, Азербайджан добровольно вошел в состав России, или насильно... В то время общая установка была такова, что Азербайджан добровольно, по собственной воле вошел в состав России. Однако в то время несколько ученых, подвергнув это сомнению, выразили свое мнение. Это создало большой спор, Стали говорить, что они националисты, далеки от государственных интересов и пр. Из-за этого в то время некоторые люди были незначительно наказаны. Но я знаю, что эти люди и теперь деятельны, работают и после этого также плодотворно работали» (12, 2).

Отмеченное еще раз доказывает, что правдивую историю написать — это тернистый путь.

По истории XIX столетия впечатляет и совершенно новая постановка вопросов в азербайджанской историографии: кровопролитие в Гяндже глазами очевидцев, «общемусульманское восстание» в Северном Азербайджане в период второй русско-иранской войны, почему община кенгерли переселилась на ту сторону Араза и др.

Более 45 лет я преподаю и исследую историю Азербайджана. Думаю, что это дает мне право высказать мнение о том, что книга «История Азербайджана» с учетом развития исторической мысли в республике определяет научные направления как преподавания и обучения студенчества истории, так и современных исторических исследований. Эта книга — цементирующая историю азербайджанского народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Баку: Элм, 1998, s.280
  2. Балаев А. Указ. раб.
  3. Muradeliyeva E. Azərbaycan siyasi hərəkatının öncüllərindən olan Mirzə Məhəmməd Axundzadə. // Nazim Rza İsrəfiloğlu. Mirzə Məhəmməd Axundzadə. Bakı: Mütərcim, 2006, s.257
  4. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. Сборник документов. Баку: Азербайджана, 1998, 423 с.
- * В 1969 году к 50-летию Азгосуниверситета был подготовлен краткий обзор истории Азербайджана (М.Казиев, М.Эфендиев, С.Алияров. История Азербайджана. Краткий обзор. Баку: АГУ, 1969, 71 с.), рассчитанный на студентов заочного и вечернего отделений в качестве вспомогательного учебного пособия. История Азербайджана с древнейших времен до XVIII в. была написана С.Алияровым. В разделе книги о культуре IX-XII вв. С.Алияров о выразителях дум и чаяний народа пишет: «Родина для них-святыня, нельзя бездумно, потребительски брать и брать у нее блага, необерегая ее» (с.19). И далее приведены, увы, малораспространенные сегодня в литературе сло-

- ва великого Хагани Ширвани: «Никогда не хотел даром есть хлеб Ширвана и всегда старался экономно расходовать её воду».
5. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Red.: S.Əliyərli. Bakı: Azərbaycan, 1996, 870 s.
  6. История Азербайджана. С древнейших времен до 70-х гг. XIXв. Ред. С.Алиярлы. Баку: Чыраг, 2008, 783 с.
  7. История Азербайджана. С древнейших времен до 70-х гг. XIX в. Изд. 2- е. Ред. С.Алиярлы. Баку: Чыраг, 2009, 768 с.
  8. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Seminar və təcrübə məşğələləri üçün müntəxabat. Red.: S.Əliyərli, Y.Mahmudov. Bakı, 1989, 322 səh; Yeni nəşr. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2007, 306 s.
  9. История Азербайджана. изд.2
  10. Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры. Баку: Элм, 1955, 217с.
- ** Из-за этого тезиса диссертация С.Алиярлы не была допущена к защите.
11. Материалы о задачах партийных организаций по дальнейшему усилению идеологической работы в свете решений XXIV съезда КПСС. 29-30 октября, 1971. Баку: Коммунист, 1972, с.38
  12. М.Ə.Рəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti H.Əliyevin nitqi. “Azərbaycan” qəz., 1994, 29 noyabr.

AZƏRBAYCANIN ELMİ –PEDAQOJİ ELİTASININ BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN YARADILMASI VƏ FƏALİYYƏTİNƏ VERDİYİ TÖHFƏ

E.B.MURADƏLİYEVƏ

XÜLASƏ

100 ilə qədəm qoymuş BDU Azərbaycanda birinci ali məktəbdir. Tarix fakültəsi onun həmyaşıdır. Universitet Azərbaycanın bir neçə fəsil elmi elitasının hesabına yaranmış və fəaliyyət göstərir.

Açar sözlər: “Müsavat”-ın I qurultayı, M.Ə. Rəsulzadə, Universitetin təsis edilməsi haqqında qanun, təhsilin milliləşdirilməsi, “Azərbaycan tarixi” kitabı, S.Əliyərli, 1804-cü il Gəncə döyüşü.

CONTRIBUTION OF THE SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL ELITE OF AZERBAIJAN TO THE PROCESS OF ESTABLISHMENT AND FUNCTIONING OF BAKU STATE UNIVERSITY

E.B.MURADALIEVA

SUMMARY

BSU is the first higher educational institution in Azerbaijan to enter its 100th anniversary. The Faculty of History is the same age as the University. The establishment and functioning of the university fell on the shoulders of many generations of the scientific elite of Azerbaijan.

Keywords: I Congress "Musavat", M.A.Rasulzade, the Law on the Establishment of the University, the nationalization of education, the book "History of Azerbaijan", S.Aliyarl, the Battle of Ganja

UOT 930

TARIXİ ŞÜUR VƏ MİLLİ MƏNLİK ŞÜURU

Z.C.HACIYEV
Bakı Dövlət Universiteti
Z.Haciyev45@mail.ru

Məqalədə tarixi şüurun, milli mənlük şüurunun formalaşmasına və inkişafına təsiri araşdırılır, qeyd olunur ki, onun yüksək mərhələsində bu proses daha intensiv gedir.

Eyni zamanda göstərilir ki, ictimai şüurun bu iki növünün qovuşuğunda tarixi milli mənlük şüuru adlanan yeni fenomen yaranır.

Müstəqillik dövründə tarixi şüur ilə milli mənlük şüurunun qarşılıqlı əlaqələri və vəhdətinin möhkəmliyi vurğulanır və onu şərtləndirən amilər araşdırılır.

Açar sözlər: tarixi şüur, milli mənlük şüuru, tarixi milli mənlük şüuru, müstəqillik dövrü.

İctimai şüurun özünəməxsus struktur bölgüsü formaları olan tarixi şüur və milli mənlük şüuru bir-birilə sıx əlaqədə, qarşılıqlı təsirdə və ayrılmaz vəhdətdə çıxış edir. Bu prosesdə onların hər birinin məzmununa daxil olan ünsürlərin zənginləşməsi, sistem kimi götürülən bütövlük keyfiyyətinin inkişaf edərək yeni pilləyə yüksəlməsi baş verir. Nəticədə sözügedən şüur formalarının cəmiyyətdə rolu, yerinə yetirdikləri sosial, mədəni və tərbiyəvi funksiyalar durmadan güclənir.

Son dərəcə mürəkkəb və çoxtərəfli sistem kimi çıxış edən tarixi şüurun mahiyyəti, bütövlükdə cəmiyyətin o cümlədən də onun mühüm tərkib hissəsi olan millətin keçmiş varlığının inikası, burada baş vermiş hadisə və proseslər, onların səciyyəvi cəhətləri və qanunauyğunluqları haqqında obyektiv biliklər əldə etməkdir. O, cəmiyyətin özünəməxsus yaddaşı rolunu oynamaqla, öz məzmununda tarixi təcrübəni, əmək vərdişlərini, sosial formaları, xalqın əsrlər boyu zülmə qarşı yönəlmiş azadlıq və müstəqillik uğrunda apardığı mübarizələrinin parlaq səhifələrini, adətləri və ənənələri əhatə edir. Öz növbəsində milli mənlük şüuru millətin keçmiş və müasir varlığını, onun ruhunu və cəmiyyətdə yerini ümumiləşdirilmiş və məqsədyönlü əks etdirən, onun davranışı və fəaliyyətini tənzimləyən hisslər, emosiyalar, biliklər və baxışlar sistemidir. O, millətin tələbatları və mənafeələrini dolğun ifadə etməsi, onun digər etnik birlik formalarına münasibətini nizamlayan normaları və prinsipləri əsaslandırması ilə səciyyələnir (4, 331).

Həm tarixi şüurun, həm də milli mənlük şüurunun məzmununa diqqət

yetirdikdə, onların əlaqələrinin qanunauyğun xarakteri aşkara çıxır. Belə ki, millətin öz varlığını və soykökünü adekvat anlaması və qiymətləndirməsi, öz gündəlik fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrini düzgün müəyyənələşdirməsi, onların millətin bütün subyektlərinə yayılması, sonuncuların milli ruhda tərbiyə olunması və sair məsələlərin uğurla həyata keçirilməsi, tarixi şüuru əhatə edən təsəvvürlərdən kənar qeyri-mümkündür (2, 4). Xüsusilə də söhbət milli mənlilik şüurunun təməlinə duran problemin – millətin keçdiyi tarixi prosesdə öz yerinin obyektiv izahı, tarixi şüurun keyfiyyətindən və göstəricilərindən, burada keçmiş ilə indinin əlaqələrinin başa düşülməsi səviyyəsindən çox asılıdır. Bu belə bir məntiqə arxalanır ki, hər bir nəslin mənlilik şüuru, ondan əvvəlkilərin əldə etmiş olduğu təcrübə, bilik və vərdişlərin üzərində qərarlaşır. Milli şüurun formalaşması və inkişafı uzunmüddətli və mürəkkəb xarakter daşdığından, onu yalnız etnosun fəaliyyət göstərdiyi real cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni, mədəni və psixoloji amillərinin məhsulu hesab etmək doğru olmazdı. Sözügedən prosesdə inkişafın inkarı inkar qanununun tələblərinə uyğun olaraq, əvvəlki tarixi mərhələlərdə yaradılmış və toplanılmış mənlilik şüuru haqqında təsəvvürlər bərtərəf olunur, onların nöqsanları aradan qaldırılır, müsbət tərəfləri götürülür və inkişaf etdirilir, beləliklə də milli mənlilik şüurunun formalaşmasında tarixi şüurun varislik əlaqələri özünü göstərir.

Hər bir millət öz soykökünün, dilinin və mədəniyyətinin haradan və necə yaranması, tarixi prosesdə digər toplumlar ilə münasibətlərinin dinamikası haqqında hərtərəfli və dəqiq məlumatlar əldə etməyə cəhd göstərir. Bu məqsədlə toplanılan informasiyanın adekvatlıq dərəcəsi, bir sıra obyektiv amillər ilə şərtləndiyindən, birmənalı məzmunla malik olmur, yəni burada düzgün və həqiqi təsəvvürlər ilə yanaşı, müəyyən yanlışlıqlar, yalan (keçmiş haqqında qəsdən doğru olmayan məlumatlar yaymaq) xeyli yer tutur. Tarixi şüurun məzmunundakı bu keyfiyyət müxtəlifliyindən asılı olaraq milli mənlilik şüuru müsbət və ya mənfəi istiqamət kəsb edə bilər.

Tarixi şüurun milli mənlilik şüurunun formalaşmasında yeri və rolu onun müxtəlif dövrlərində eyni deyildir. Belə ki, tarixi şüurun ibtidai mərhələsini ifadə edən miflərdə, dastanlarda, nağıllarda və sair də milli mənlilik şüurunun ilkin rüşeymləri (etniki qürur və ləyaqət hissi, milliliyə emosional münasibətin təzahürləri), özünü göstərirdi. Bu dövrə aid dini – mifoloji abidələrdə xeyir ilə şərin mübarizəsi, doğruluq və ədalət, torpağa və vətənə sevgi haqqında təsəvvürlər əsas yer tuturdu. Tarixi şüurun inkişafının sonrakı mərhələsində, yəni elmi tarixi idrak yarandıqdan və tarixçilik ayrıca müstəqil fəaliyyət növü kimi formalaşdıqdan sonra, onun milli mənlilik şüuruna təsiri də yeni pilləyə yüksəlir. Artıq burada tarixi şüur ilə milli mənlilik şüurunun əlaqələri dərinləşir və nəzəri müstəviyə keçir. Sözügedən mərhələdə millətin öz əcdadları və milli kimliyi ilə maraqlananları müntəzəm forma alır və daha çox tarixi əsərlər vasitəsilə baş verir, özünün sistemliliyi və kütləvi xarakter daşması ilə səciyyələnir. Bu mərhələdən etibarən, keçmişə dair informasiya gündəlik

vərdislər, instinktlər, qabiliyyətlər və emosiyalar çərçivəsindən kənara çıxaraq, sözün əsl mənasında götürülən tarixi yaddaş statusu alır.

Sonuncu anlayış milli şüura daha güclü təsir göstərmək imkanlarına malik olması ilə seçilir. Buna görə tarixi yaddaşı zəiflətmək və heçə endirmək cəhdləri milli şüura pozucu təsirlər kompleksində xüsusi yer tutur. Bununla əlaqədar olaraq vurğulanmalıdır ki, erməni faşistlərinin işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında toponimləri, müxtəlif inzibati ərazi vahidlərinin tarixi adlarını dəyişdirərək, süni surətdə erməniləşdirmək cəhdləri, xalqımızın tarixi keçmişinə zərbə vurmaqla yanaşı, həm də onun milli şüurunu zəiflətmək məqsədi güdür.

Keçmiş hadisə və proseslərin anlaşılmasında elmiliyinin və obyektivliyin artması prosesi təkmilləşdikcə, tarixi məlumatların cəmiyyət haqqında biliklər sisteminə fəal qovuşması baş verir. Bununla yanaşı, insanların dünyagörüşü, ictimai şüuru inkişaf edir. Onların sosial-mənəvi keyfiyyətləri daha da zənginləşir. Tarixi idrak keçmişdə baş vermiş prosesləri sadəcə təsvir etmir, onların məkan-zaman göstəricilərini və səbəbiyyət əlaqələrini müəyyənləşdirir, mahiyyətini ifadə edən qanunauyğunluqları aşkara çıxarır. Bu qəbildən olan irəliləyişlər bir tərəfdən, millətin öz keçmişinə diqqət və marağını gücləndirir, digər tərəfdən tarixi əsərlərdə və mənbələrdə, mədəniyyət incilərində millətin bu günü üçün nümunə rolunu oynaya bilən davranış qaydalarının, əxlaq normalarının, digər etnik biliklərə münasibətdə dostluq və humanizm prinsiplərinin əhəmiyyətini daha da artırır.

Tarixi şüurun elmi idrak mərhələsi, keçmiş anlayışlar, kateqoriyalar və qanunlar sistemi formasında inikas etdirdiyindən, dolğun və mükəmməl informasiya verir. Burada tarixi reallıq ilə müasirliyin əlaqələri, onun indi də bir növ davam etməsi, müxtəlif (bilavasitə və bilvasitə) formalardan istifadə etməklə əsaslandırılır. Birinci əmək alətləri qalıqlarının, müxtəlif tikililərin, sarayların, məbədlərin və məişət vasitələrinin dərinədən öyrənilməsi deməkdir. Keçmişin indi də davamının dolayı növləri (maddi istehsalda, mədəniyyətdə, siyasi idarəçilikdə, elmdə, incəsənətdə, dildə, adət və ənənələrdə) nəsillərin varislik əlaqələrini açıb göstərir. Hər iki yol bir-biri ilə vəhdətdə çıxış edərək, müasir insanın dünyagörüşünə, milli şüurunun əhatə dairəsinə müsbət dəyişdirici təsiri ilə səciyyələnir.

Tarixi şüurun milli mənlilik şüuruna güclü təsir imkanları onun dəyərləndirici və qiymətləndirici xarakteri ilə bilavasitə bağlıdır. Bu o deməkdir ki, tarixi keçmişə aid biliklər və təsəvvürlər, sadəcə həvəsin nəticəsini və ehtirassız məlumatları ifadə etmir. Tarixi prosesin istənilən dövrünə aid informasiyaya zərurən idrak subyektinin konkret şəxsi və milli mövqedən dəyərləndirmə və qiymətləndirmə məqamı daxil olur. Yəni tarixçi araşdırdığı hadisə və proseslərə öz dünyagörüşü və mənsub olduğu sinfin və millətin maraqlarından çıxış etməklə yanaşı. Bu isə tarixi idrakın nəticələrində obyektiv həqiqət ilə yanaşı, milli məzmun daşıyan iqtisadi, sosial, mədəni, etik və estetik dəyərlərin əks olunmasını şərtləndirir. Sözügedən aksioloji səpki və qiymət-

ləndirmə öz növbəsində milli mənlük şüurunun formalaşmasının mühüm mənbəyi rolunu oynayır. Bu halda tarixçi şəxsiyyətinin dəyər-qiyət meyarları onun milli mənsubiyyəti göstəricilərinə və milli mənlük şüuruna qovuşur. Nəticədə bir tərəfdən, tarixi prosesə dair biliklərin mənlük şüurunun inkişafına təsiri ifadə olunur, digər tərəfdən, sonuncu anlayış getdikcə daha çox tarixi məzmun kəsb edir, özündə müxtəlif dövrlərin milli şüurundakı əlaqələri qoruyub saxlayır və inkişaf etdirir.

Tarixi idrakın milli mənlük şüuruna təsiri, onun sosial tərbiyə funksiyasında daha aydın üzə çıxır. Bu onda ifadə olunur ki, tarixçi öyrəndiyi dövrün əxlaq və davranış normalarına, adət və ənənələrini dair biliklər və məlumatlar verməklə ümumilikdə həmin dövrün mənəvi mühiti haqqında təsəvvür yaradır və bu yolla milli mənlük şüurunun formalaşmasına qida verir. Bundan əlavə o, tarixi hadisələri, prosesləri və halları mənəvi baxımdan qiymətləndirir. Həmin qiymətlərdəki müsbət tərəflər, bütövlükdə cəmiyyətin və buradakı etnik birliklərin davranış və hərəkətlərinə verilən etalonların yaranmasında mühüm mənbə rolunu oynayır. Sözügedən məqam da tarixi şüurun milli mənlük şüuruna təsirinin mühüm göstəricisi kimi çıxış edir (3, 10).

Nəzərə alınmalıdır ki, tarixi şüurun milli mənlük şüuruna müsbət təsiri, sonuncunun bütün tərəflərində (milli mentalitet və xarakterdə, milli psixologiyada və sair) baş verir. Milli mənlük şüuru sistemində xüsusi yer tutan milli özünüdərk, bu təsiri daha güclü hiss edir. Bu fikrimizcə, onun tarixi keçmişə yüksək həssaslığı ilə izah edilməsidir.

Tarixi şüur ilə milli mənlük şüurunun əlaqələri konseptual səviyyədə daha aydın üzə çıxır. Söhbət nəzəri fikirdə tarixin öyrənilməsi metodologiyasının təkmilləşməsi nəticəsində keçmişdə baş verən hadisə və proseslərin adekvat təhlil edilməsindən, burada tarixilik prinsipinin bütün tələblərinə əməl olunmasından gedir. Tarixi şüurun qeyd olunan rasionallıq səviyyəsi inkişaf etdikcə, onun milli mənlük şüurunun məzmununa təsiri daha da güclənir. Bu prosesdə həm də onların qarşılıqlı əlaqələri və vəhdəti möhkəmlənir. Nəticədə bu iki ictimai şüur növünün inteqrasiyası, qovuşması zəminində prinsipə yeni şüur hadisəsi – “tarixi milli mənlük şüuru”, yəni millətin öz tarixi keçmişini refleksiya edib adekvat mənalandırılması yaranır.

Tarixi şüur ilə milli mənlük şüurunun əlaqəliliyi və qarşılıqlı təsiri mədəniyyət sferasında daha aydın üzə çıxır. Bu baxımdan yanaşdıqda dünyanın ən qədim toplumlarından olan Azərbaycan xalqının malik olduğu qüdrətli elm və mədəniyyət potensialının, zəngin mədəni irsinin böyük rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Mədəniyyət tarixi şifahi və yazılı ədəbiyyatın, milli dilin, elmin və incəsənətin əsrlərdən-əslərə cilalanıb təkmilləşməsi və zənginləşməsi yolunu xatırladır. Buna görə də o yüksək milli şüurlu nəslin yetişdirilməsində misilsiz rol oynayır. Sözügedən vəziyyət həm də onunla izah olunur ki, mədəniyyət sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlər, milli inkişafa daha əyani və inandırıcı təsir göstərir. Tarix boyu dünya mədəniyyəti xəzinəsinə xalqımızın verdiyi sanballı töhfələr, azadlıq, müstəqillik, ədalət, humanizm, vətənpərvərlik və

qəhrəmanlıq kimi milli mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş sovet dövrünün totalitar rejimi müttəfiq respublikalarda milli şüurun inkişafından və onun törədə biləcəyi nəticələrdən açıqca ehtiyat edir, müxtəlif vasitələrlə və yollarla onun qarşısını almağa çalışırdı. Bu məqsədlə həyata keçirilən tədbirlər sırasında tarixi keçmişə ideoloji stereotiplərdən yanaşılması, onun öyrənilməsinə marağın azaldılması və biganəliyin təbliği, burada elmi obyektivliyin kölgə altına salınması başlıca yer tuturdu. Bütün bunlar tarixi şüurun milli mənlik şüuruna təsirini də zəiflətmişdi.

Milli müstəqillik əldə olunduqdan sonra xalqımızın tarixi şüuru ilə mənlik şüurunun əlaqələri prinsipcə yeni sosial zəmin üzərində quruldu. Onların qarşılıqlı təsiri və vəhdətinə real şərait yaradıldı ki, bu aşağıdakı amillərdə özünü göstərir: milli tarixi keçmişə elmi və praktiki marağın artması; onun dərinlən, hərtərəfli və obyektiv tədqiqi, tarixi prosesin və dəyərlərin milli ruhda mənalandırılması və qiymətləndirilməsi; tarixi yaddaşa xalqın bugünkü dünyagörüşünün sosial, mənəvi və əxlaqi tərəqqisinin zəruri tərkib hissəsi kimi yanaşılması; müxtəlif idraki prosedurların köməyiylə keçmişə dair informasiyanın düzgün təsnifatının verilməsi və tarixi həqiqətlərin aşkara çıxarılması; milli keçmişin ideallaşdırılması və milli lovğalıq cəhdlərinin aradan qaldırılması və sair.

Bütün bunlar milli mənlik şüurunu inkişaf etdirməklə yanaşı, onun daxili məzmununda tarixi şüurun xüsusi çəkisi və rolunun artması ilə nəticələndi. Ümummilli Lider H.Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra, qeyd olunan proses daha da intensivləşdi. Onun bu məsələlərə nə qədər böyük önəm verdiyini aşağıdakı fikrindən də görmək olar: “hər xalqın özünə, öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli mənəvi dəyərlərinə bağlılığı böyük amildir” (1, 354).

Müasir dövrdə azərbaycançılıq tarixi şüur ilə milli mənlik şüurunun vəhdətinin təməlinə dayanır. Belə ki, bu ideologiya bir tərəfdən, milli tarixi keçmişimizə obyektiv yanaşmağın, onun öyrənilməmiş səhifələrini elmi araşdırmağın, tarixi irsdən düzgün ibrət dərsi götürməyin zəruriliyini əsaslandırır. Digər tərəfdən o, milli maraqları daha dolğun ifadə etməklə onun inkişafının bütün əsas göstəricilərini ümumiləşdirməklə, millətin öz keçmişini bugünkü varlığını və gələcəyini adekvat anlamağın özülünü təşkil edən milli mənlik şüuruna dinamik yanaşmağı, onu daim dərinləşdirməyi və təkmilləşdirməyi nəzərdə tutur.

Azərbaycan xalqının milli müstəqilliyinin əbədiləşdirilməsi onun milli mənlik şüurunun yeni zirvələrə yüksəldilməsi strateji xətti İlham Əliyevin Prezidentliyi dövründə uğurla davam etdirilməkdədir. Ölkəmizin iqtisadi, siyasi hərbi potensialını və mədəniyyətini durmadan inkişaf etdirmək, milli maraqların qorunması və təkmilləşdirilməsi yolu ilə dünya birliyinə hərtərəfli inteqrasiyası gündən-günə sürətlənir. Milli dəyərlərə və tolerantlığa üstün yer

verməklə yanaşı, milli mənlük şüurunun vətənpərvərlik, milli qürur “identiklik və digər tərkib hissələrinin mütərəqqi tarixi şüur ənənələri ruhunda tərbiyə olunmasına xüsusi diqqət yetirilir. Son illərdə mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına dair ölkəmizdə keçirilən beynəlxalq miqyaslı tədbirlər bu prosesdə mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 35-ci cild. Bakı: Azərneşr, 2011, 672 s.
2. Бабаев М.А. Связь времен: прошлое, настоящее, будущее. Баку: Азербайджан, 1993, 120 с.
3. Ракитов А.И. Историческое познание. М.: Наука, 1983, 287 с.
4. Эьшана Аскер. Азербайджанцы: особенности национального характера. Баку: Му-тарджит, 2010, 352 с.

ИСТОРИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ И НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ

З.Дж.ГАДЖИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется влияние исторического сознания на формирование и развитие национального самосознания, отмечается, что оно интенсифицируется на высоком этапе его развития. Одновременно отмечается, что на стыке этих двух видов общественного сознания формируется новый феномен – «историческое национальное самосознание».

Особое внимание уделяется раскрытию их взаимосвязи и единства в условиях национальной независимости.

Ключевые слова: историческое сознание, национальное самосознание, историческое национальное самосознание, период национальной независимости.

HISTORICAL CONSCIOUSNESS AND NATIONAL SELF-DETERMINATION

Z.J.HAJIYEV

SUMMARY

The influence of historical consciousness on the formation of national self-determination has been analyzed in this article. In the intersection of these two kinds of social consciousness emerges a new phenomenon, the so called historical national self-determination. The interrelationship between historical consciousness and national self-determination, as well as the external factors influencing it have been investigated.

Key words: historical consciousness, national self-determination, historical national self-determination, the period of indigence.

UOT 94 (479.24)**ƏRZİNCAN BARIŞIĞI, TRABZON VƏ BATUM
KONFRANSLARI: AZƏRBAYCANIN MARAQLARI VƏ MÖVQEYİ****İSMAYIL MUSA***Bakı Dövlət Universiteti**Ismayilmusa54@gmail.com*

Məqalədə Birinci Dünya müharibəsinin axırlarında-Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra Qafqazda yaranan siyasi vəziyyət səciyyələndirilir. Araşdırmada başlıca diqqət Ərzincan-Trabzon-Batum danışıqlarındakı diplomatik çəkişmələrin səbəbləri və mahiyyətinin təhlilinə verilir. Habelə Azərbaycanın adıçəkilən diplomatik konfrans-danışıqlardakı maraqları, mövqeyi tədqiq edilir və müəyyən ümumiləşdirilmələr aparılır.

Açar sözlər: Siyasi vəziyyət, Ərzincan barışıqı, Trabzon konfransı, Batum konfransı və müqavilələri, Azərbaycanın maraqları və mövqeyi, diplomatik çəkişmələr və nəticələr.

1917-ci ilin sonu-1918-ci ilin əvvəlində Qafqazın beynəlxalq durumunda ciddi dəyişikliklər baş verməkdə idi. Digər tərəfdən də, Ərzincan barışıqı ərafəsi və dövründə Qafqazın cənubunda siyasi vəziyyət bir çox səbəblərdən mürəkkəb və qeyri-müəyyən səciyyə daşıyırdı. Qərbin böyük dövlətlərinin Transqafqaz Komissarlığına münasibətindəki fərqli yanaşmalar da bir sıra problemlər yaradırdı. Belə ki, Rusiyanın artıq baş tutmaqda olan bölünməsindən qayğılanan ABŞ Transqafqaz hökumətini tanımaqdan, ona yardım göstərməkdən çəkinir və imperiyadakı siyasi proseslərin aydınlaşmasını gözləyirdi. İngiltərə, Fransa və İtaliya isə alman-osmanlı ordularının, Bakı neft rayonunu ələ keçirməklə, Qərb cəbhəsində onların vəziyyətini ağırlaşdırma bilmələri təhlükəsini nəzərə alırdılar. Buna görə də Güney Qafqazdakı milli hərəkatları dəstəkləməyi mümkün sayırdılar.

Transqafqazın gərgin daxili və beynəlxalq vəziyyəti, habelə Qafqazdakı rus ordusunun durumundakı qeyri-müəyyənlik, Lenin Rusiyasının Almaniya ilə barışıqına getməsi Osmanlı ilə hərbi qarşıdurmaya son qoyulmasına imkan verirdi. Bütün bu amillərin diqtəsi və müəyyən müzakirələrin nəticəsində türkrus hərbinə son qoyan Ərzincan barışıqı (5/18.XII.1917) imzalandı (4, 228). Rusiya Qafqaz ordusunun qərargah rəisi general Vışinskinin və Türkiyənin III ordusunun qərargah rəisi albay Ö.Lütvi bəyin başçılıq etdikləri nümayəndə heyətlərinin hazırladıqları bu barışıq 14 maddədən ibarət idi.

Hərbi-siyasi səciyyəli məsələlərin geniş spektrini əhatə edən barışıq:

bütün düşmənçilik hərəkətlərinə qarşılıqlı olaraq son qoyulmasını (2-ci maddə), demarkasiya xəttinin təsbitini (3-cü maddə), qoşun hissələrinin strateji yerdəyişmələrinə yol verilməməsini (4 və 5-ci maddələr), qarşıya çıxma biləcək anlaşılmazlıqların parlamentarilərin müzakirəsi yolu ilə həllini (9-cu maddə) və s. nəzərdə tuturdu. Barışığın 4 və 5-ci maddələri Azərbaycanın maraqları baxımından daha da önəmli idi. Çünki gələcək proses və hadisələrin də təsdiqlədiyi kimi, Osmanlı ordu hissələrinin Qafqazda qalmaqda davam etmələri Rusiya və ermənilər tərəfindən yürüdülmən türk-müsəlman soyqırımı siyasəti ilə üzvləşən Azərbaycan üçün gərəkli sayıla bilər.

Ərzincan barışığından bəhs edərkən bəzi prinsiplial məqamları da vurğulamaq lazım gəlir:

a) tarixi-diplomatik sənədlərdən barışıq təklifinin Sovet Rusiyasına deyil, Osmanlı Türkiyəsinə məxsus olduğu aydınlaşır. Bunu Osmanlı və Rusiya Qafqaz cəbhəsi baş komandanları (Mehmed Vehip Paşa və Prcevalski) arasındakı yazışmalar da təsdiqləyir;

b) barışıq Osmanlı ilə Sovet Rusiyası arasında deyil, Türkiyə və Transqafqaz hökuməti - rus ordusu Qafqaz cəbhəsi komandanlığı arasında razılaşdırılan diplomatik akt kimi səciyyələndirilməlidir. Yenə də tərəflər arasındakı yazışmalardan görüldüyü kimi, Vişinski barışıq danışıqlarını müstəqil Qafqaz hökuməti adından apardığını bildirmişdi. Sovet hökuməti Transqafqaz Komissarlığını əsla tanımasa da barışığa və atəşkəsə, demarkasiya xəttinə əngəl törətmədi. Ancaq Sovet hökuməti müxtəlif “bəhanələrlə” Qafqazla üzvləşmək, qoşunlarını oradan çəkmək istəmirdi. Belə “bəhanələrdən” biri də “Türkiyə Ermənistanı”nın erməni əhalisi özünü müdafiə edə bilənədək Qafqazı tərk etməyin qeyri-mümkünlüyü oldu. Ərzincan barışığının razılaşdırıldığı vaxtlarda Sovet hökuməti S.Şaumyanı Qafqazın Fövqəladə Komissarı təyin etdi (16.XII.1917) və “Türkiyə Ermənistanının muxtariyyəti haqqında” 13 sayılı dekreti (29.XII.1917) elan etdi (5, 754). “Məşhur” Andranik bu dekreti son yüzilin Rusiya tarixində “Böyük Ermənistan”ın bərpasına rəvac verən ilk rəsmi sənəd kimi dəyərləndirmişdi;

c) Ərzincan barışığı Transqafqaz Komissarlığının ilk mühüm müstəqil xarici siyasət addımı sayıla bilər. Və bu barışıqla Osmanlı əslində Transqafqaz Komissarlığını tanımış oldu.

Ərzincan barışığı regionda davamlı sülh yarada bilmədi. Qafqazda əmin-amanlığa və təhlükəsizliyə qənim kəsilən ermənilər daha da fəallaşdılar. Rus ordu hissələrinin tərk etdikləri ərazilərdə erməni silahlı dəstələri türk-müsəlman əhalisinə qarşı vəhşiliklər törətdilər. Osmanlı dövlətinin barışığı möhkəm təminatlı sülh müqaviləsinə yetişdirmək məqsədilə göstərdiyi səylər əməli nəticə vermədi. Hərbi əməliyyatlara başlamaq məcburiyyətində qalan Osmanlı 1918-ci il martın ortalarında 1914-cü il türk-rus sərhədlərinin bərpasına nail oldu.

Lakin Qafqazdakı vəziyyət mürəkkəb və perspektivləri hələ ki tam aydınlaşmayan bir halda qalmaqla idi. Bu və digər amillər Osmanlı – Trans-

qafqaz münasibətlərinə bir aydınlıq gətirilməsini, onların normal axara salınmasını tələb edirdi. Tərəflərin baxış və mövqelərindəki fərqli məqamlar qarşılıqlı anlaşma və uzlaşmaya nail olunmasını çətinləşdirir və ləngidirdi. Osmanlı dövlətinin mövqeyi həm özünün özəl maraqları, həm də Transqafqaz xalqlarının ortaq mənafeləri baxımından, ümumiyyətlə, məqbul sayıla bilər.

Belə ki, Osmanlı bu kimi mülahizələrə dayanaraq Transqafqazın müstəqil dövlət statusu qazanmasına çalışırdı: **a)** Qafqazın Rusiyanın nüfuz dairəsindən xilas və bufer rolunu oynaması üçün əlverişli şəraitin yaranması; **b)** regionda yarana biləcək vakuumin Antanta tərəfindən doldurulma bilməsi təhlükəsi; **c)** Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpasına yol açılması və s. Türkiyə tərəfi bu niyyətlə, hətta bir sıra cəhdlər də göstərdi (5, 757). Transqafqaz hökumətinin Brest-Litovsk sülh danışıqlarında iştirakına, onun həm özü, həm Mərkəz dövlətləri və habelə Rusiya tərəfindən tanınmasına nail olunmasına yönəlik səylər bunu təsdiqləyir.

Transqafqaz hökumətində isə yekdil mövqe yox idi. Bu, hökumətin milli fraksiyalarının həm özəl maraqları, həm də müxtəlif xarici güclərə meyillənmələri ilə də izah olunmalıdır. Buna görə də gürcü və erməni milli fraksiyaları Osmanlı dövləti ilə yaxınlaşmaq istəmirdilər. Bəziləri demokratik burjuva Rusiyanın davam edəcəyinə hələ də ümidli idilər.

Ermənilər də öz xətlərinə sadıq qalaraq “türklərdənsə bolşeviklər yaxşıdır, onlar hər halda rusdurlar” prinsipini rəhbər tuturdular. Müsəlman fraksiyası sülh danışıqlarına başlanılmasını əngəlləyən çeşidli bəhanələri (Müəssislər Məclisi ilə razılaşdırma, Rusiya imperiyasına daxil olan xalqlarla birgə müzakirə və s.) qəbul etmirdi. O yubatmadan Transqafqazın müstəqilliyinin elan edilməsinin və Osmanlı ilə sülh danışıqlarına başlanılmasının tərəfdarı idi.

Ancaq Transqafqazdakı proseslər və regionla bağlı gedən beynəlxalq siyasi oyunlar Osmanlı dövləti ilə dayanıqlı sülhə nail olunmasını qaçılmaz edirdi. Buna görə də Osmanlının sülh danışıqlarının başlanılmasına dair növbəti təklifi (23.II.1918) qəbul olundu. Danışıqların yeri (Tiflis, Batum, İstanbul, Trabzon) ətrafındakı müzakirələrdə sonuncu üzərində dayanıldı. Sülh danışıqları ilə bağlı Trabzon konfransı ərəfəsində Transqafqaz Seymində müxtəlif səpkili müzakirələr (2, v.6, 12) getdi, maraqlı mövqelər üzə çıxdı. Bu müzakirə və mövqelərin əsas məqamlarını ümumiləşdirilmiş formada aşağıdakı kimi formulə etmək olar:

- beynəlxalq şəraitin və regiondakı durumun gerçəkliklərini nəzərə alan, xislət və xarakterlərinə müvafiq çeviklik göstərən ermənilər bu dəfə də fərqləndilər. Belə ki, başı daxili problemlərə qarışan Rusiyadan ümidini üzən (hələlik) ermənilər Türkiyəyə meyl göstərməyə başladılar. Onların Seymdəki təmsilçilərindən biri (A.Xatisyan), hətta Transqafqaz dövlətlərinin ayrılıqda Osmanlı federasiyasına qatılmalarını mümkün sayırdı;

- Azərbaycan fraksiyası ölkəmizin üzləşdiyi bəzi yeni problemlərdən

yana çox qayğılanmışdı. Həmin problemlər arasında bunlar daha da təhlükəli idi: **1)** Qafqaz cəbhəsindən qayıdan erməni hərbi hissələrinin S.Şaumyan güruhu tərəfindən məqsədyönlü olaraq Bakıda saxlanması; **2)** Cənubi Azərbaycana doğru hərəkət edən ingilislərin və Qafqazda fəallaşan almanların Bakını tuta bilmələri qorxusu və s. Seymdaxili ümumi müzakirələrdə (2, v.12) çətin vəziyyətdə qalan milli fraksiyamız aşağıdakı prinsiplial məsələlərdə fərqli mövqə tutdu. Belə ki, o, “Türkiyə Ermənistanı” üçün muxtariyyət tələbini Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə müdaxilə kimi qiymətləndirdi. Fraksiya habelə gürcü tərəfinin almanların bu və ya digər formada danışıqlar prosesi ilə əlaqələndirilməsinə (məsələn, onların məlumatlandırılması və s.) razılaşmadı. Azərbaycan fraksiyasının mövqeyindəki diqqətçəkici məqamlardan biri də onun Transqafqazın hər hansı formada Türkiyə Federasiyasına qoşulmasının əleyhinə çıxması idi. Digər tərəfdən də Osmanlıya qarşı hərbi əməliyyatlara qatılmayacağını bildiren Azərbaycan fraksiyası iki mühüm nəticəyə gəlmişdi: **a)** Transqafqazın müstəqilliyinin elan edilməsi; **b)** Osmanlı ilə tezliklə sülh müqaviləsi bağlamaqla Transqafqazda sabitliyə nail olunması. Fraksiya üzvlərinin qəti qənaətinə görə, danışıqların uğur qazanmasına apan başlıca yol Transqafqazın müstəqilliyinin elanından keçirdi;

- Seymdəki müzakirələrdə (2, v.30) Müttəfiqlərin də Trabzon konfransına dəvət edilməsinə dair qeyri-real təkliflər olmuşdu.

Seymin sülh nümayəndəliyi 43 nəfərdən ibarət tərkibdə təsdiqləndi. A.Çxenkelinin başçılıq etdiyi nümayəndəliyə M.Ə.Rəsulzadə, İ.Heydərov, X.Xasməmmədov, M.H.Hacinski, M.Mehdiyev, Ə.Şeyxülislamov, Ə.Pepinov və b. daxil idilər. Osmanlı-türk sülh təmsilçiliyinə isə Hüseyn Rauf bəy Orbay rəhbərlik edirdi.

Trabzon konfransı (14.III-14.IV.1918) gərgin müzakirələr şəraitində keçdi (5, 765). Tərəflərin qarşılıqlı irad və tələbləri sülh danışıqlarında diplomatik qarşıdurmaya səbəb oldu. Bu da onların uğursuzluğunu elə bəri başdan şərtləndirdi. Belə ki, Osmanlı diplomatiyasının “Qafqaz Cümhuriyyəti”nin rəsmi statusunun elan edilməsinə dair Bəyanatı Seymin sülh nümayəndəliyinin Brest-Litovsk müqaviləsinin Qafqaza aid hissəsini tanımamasına dair Bəyanatı ilə qarşılaşdı (5, 760). Osmanlı nümayəndəliyinin ardıcıl və prinsiplial mövqeyi gürcü və erməni təmsilçilərinin güzəştlər qazanmaq niyyətli separat səylərini də heçə endirdi.

Seymin sülh nümayəndəliyinin tərkibindəki Azərbaycan təmsilçiləri konfransda çox ciddi diplomatik problemlər və çətinliklərlə üzləşdilər. Bütün bunları və nümayəndələrimizin konfransdakı fəaliyyətini xülasə şəklində belə səciyyələndirmək olar:

- Osmanlı-Transqafqaz münasibətlərində Trabzon konfransı ərəfəsi ortaya çıxan dilemma (irimiqyaslı hərbi qarşıdurma, yoxsa möhkəm sülh) danışıqlarboyu da qalmaqda idi. Bu ümumi problemlə yanaşı Azərbaycan nümayəndələri həm də digər (spesifik) çətinliklərlə qarşılaşmışdılar. Onların

diplomatik durumunu ağırlaşdıran və mövqeyini qəlizləşdirən bu məqamlar diqqəti çəkir. Onlar: **1.** Transqafqazın ümumi dövlət maraqlarından çıxış edərək – **a)** gürcülərin incik düşməmələrinə və **b)** ermənilərin qatı antiosmanlı mövqelərindən çəkinmələrinə çalışmalı idilər. **2.** Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən ilhaq tələbləri ilə Osmanlı nümayəndələrinin yanına gələn heyətlərin təzyiqlərinə dözməli və həmçinin əhalimizi kütləvi surətdə qırılmaqdan qorumaq üçün təcili tədbirlər görməli idilər. Həm Azərbaycandakı mürəkkəb siyasi-hərbi şərait, həm də nümayəndələrimizin konfransdakı qibtəolunmaz durumu onların gəldikləri bu nəticələrin kifayət qədər əsaslı olduğunu təsdiqləyirdi: **a)** Qafqazın dövlət müstəqilliyinin dərhal elanına nail olunması və **b)** ləngimədən hərbi toqquşmalara son qoyulması;

• Azərbaycan nümayəndələri gəldikləri nəticələri reallaşdırmaq və yuxarıda sadalanan diplomatik-siyasi səciyyəli konkret vəzifələri həyata keçirmək üçün bir sıra addımlar atdılar. Bu kimi tədbirlərin mərkəzində isə Seymin nümayəndəliyinin gürcü və erməni üzvlərini (Dağıstan təmsilçiləri bizimkilərlə, əsasən, həmrəy idilər) Brest-Litovsk müqaviləsini tanımağın və Qafqazın müstəqilliyinin elanının zəruriliyinə inandırmaq dururdu. Nümayəndələrimiz gürcülərlə ermənilərin birləşərək Qafqazda müsəlmanlara qarşı cəbhə yaratmalarına dair ehtimal olunan planları pozmaq üçün də səylər göstərdilər. Hətta X.Xasməmmədovun Rauf bəy Orbayla, bir az sonra isə M.H.Hacınskinin Ənvər Paşa ilə Trabzondakı görüşlərində Osmanlı tərəfinin Batumu gürcülərə güzəştə getməsi də təklif edildi.

Trabzonda danışıqların getdiyi vaxtlarda, daha dəqiq isə martın sonları-aprelin əvvəllərində Tiflisdə və Bakıda kəskin siyasi proseslər cərəyan edirdi. Belə ki, Tiflisdə-Transqafqaz seymi və hökumətində – müharibə və sülh məsələlərinə dair Trabzonda aparılan danışıqlarla əlaqədar qızğın müzakirələr gedirdi. Bakıda və ətraf ərazilərdə isə erməni-sovet hərbi birləşmələri tərəfindən türk-müsəlman soyqırımı həyata keçirilir, Güney Qafqazın sovetləşdirilməsinə hazırlıq görülürdü. Və bu iki ciddi hadisə, təbii ki, Trabzon konfransındakı onsuz da gərgin olan diplomatik mühitə təsir göstərməyə bilməzdi.

Seymin fraksiyalarının 1918-ci il aprelin birinci yarısında birgə və ayrılıqda keçirilən iclaslarındakı qızğın müzakirələr (2, v.26-27, 30) istər ümumi səciyyəli, istərsə də Azərbaycanın mənafeləri və mövqeyi ilə bağlı məsələlərdə çoxlu maraqlı məqamları üzə çıxardı. Müzakirələrin materiallarının da təsdiqlədiyi kimi, Azərbaycan fraksiyasının aparıcı qüvvələri (müsavətçilər və b.) Transqafqazın müstəqilliyinin elanı və Osmanlı ilə sülh bağlanmasına dair mövqelərində ardıcıl və ısrarlı idilər (Osmanlı ilə müharibə məsələsinə münasibətdə müsəlman fraksiyasının daxilində də birmənalı yanaşmanın olmaması nəzərdən qaçırılmamalıdır). Fraksiya üzvləri Osmanlı-Transqafqaz müharibəsinin başlayacağı təqdirdə müsəlmanların ona qatılmayıb bitərəf qalacaqlarını bildirirdilər.

Erməni və gürcü fraksiyaları tərəfindən Seymdə səsləndirilən fikirlər

(Osmanlı əleyhinə Antantadan yardım alınmasına cəhdlər göstərilməsi) və atılan addımlar (parlamentin fəaliyyətinin iki həftəliyə dondurulması; bu iki millətin nümayəndələrindən ibarət fəvqəladə üçlüyün təşkili) Azərbaycan fraksiyasının təcridi siyasətini açıqlayırdı. Azərbaycan fraksiyasının Qafqazın müstəqilliyinin elan edilməyəcəyi halda onun şərq hissəsinin müstəqilliyinin elanının müzakirəyə çıxarılması tələbi Seymədə ciddi rahatsızlıq doğurdu. Osmanlının Trabzondakı Transqafqaz sülh nümayəndəliyinə ultimatumu (6.IV.1918) Azərbaycan fraksiyasının tələbinin təsirini xeyli gücləndirdi. Ultimatumda – **a)** Brest müqaviləsinin dərhal tanınması və **b)** Osmanlı ilə qəti sülh bağlanması üçün Transqafqazın Rusiyadan ayrılaraq müstəqilliyini elan etməsi tələb olunurdu.

Bu arada (10.IV.1918) Trabzondakı sülh nümayəndəliyi Brest-Litovsk müqaviləsinin tanınması əsasında danışıqları davam etdirməyə razılığını bildirdi. Bunu Osmanlının ultimatumu və Qafqazdakı 1877-ci il sərhədlərini bərpa etmək üzrə olması ilə yanaşı həm də: **a)** Azərbaycan fraksiyasının Seymədəki demarşı və **b)** sovetlərin Transqafqazda hakimiyyəti ələ keçirmələrinin başlanğıcı kimi qiymətləndirilən Bakı hadisələri şərtləndirdi (3, 44).

Lakin Seymin gürcü və erməni fraksiyaları danışıqların davam etdirilməsi işini pozdular. Və daha kəskin mövqe tutaraq: **1)** sülh nümayəndəliyinin geri çağırılması və **2)** ölkədə müharibə vəziyyətinin elan olunması haqqında birgə qərarlar qəbul etdilər. Trabzondakı Azərbaycan nümayəndələrinin (M.Hacinski və b.) söyləri sayəsində sülh heyətinin tam tərkibdə Trabzonu tərk etməsi baş tutmadı. Nümayəndəliyin üzvlərinin bir qismi məsləhətləşmələr üçün Tiflisə qayıtdı. Beləliklə, Trabzon danışıqları kəsildi və sonralar davam etdirilmədi.

Trabzon danışıqları kəsilsə də dövrün beynəlxalq şəraiti və regiondakı proseslərin gedişi Osmanlı ilə Transqafqazın bir araya gələrək müqavilə münasibətləri səviyyəsində uzlaşmalarını qaçılmaz edirdi. Buna görə də 8 gün davam edən Osmanlı-Transqafqaz müharibəsi birincinin Batumu özünə qaytarması və sülh təşəbbüsü ilə sona yetdi.

Osmanlı-Transqafqaz münasibətlərinin aydınlaşdırılmasının yenidən danışıqlar müstəvisinə keçirilməsində Türkiyə diplomatiyası ilə yanaşı Seymin Azərbaycan fraksiyası və sülh heyətinin Trabzonda qalan üzvləri mühüm rol oynadılar. Trabzon danışıqları sonu – Batum konfransı ərəfəsində Qafqazdakı gerçəklikləri düzgün qiymətləndirən Azərbaycan parlamentari-diplomatları Seymədəki digər tərəfləri Transqafqazın müstəqilliyinin artıq reallaşmaq üzrə olmasına inandıra və razı sala bildilər. Trabzonda qalan nümayəndələr, xüsusilə də M.H.Hacinski Osmanlı-Transqafqaz münasibətlərinin perspektivləri və xarakteri barədə Ənvər Paşa ilə fikir mübadiləsi etdilər. İkitərəfli münasibətlərin xarakteri məsələsində Ənvər Paşa federasiya və ya konfederasiyaya üstünlük verdiyini bildirdi. Paşa Güney Qafqazda müstəqil vahid dövlətin qurula bilməyəcəyi halda isə Azərbaycanın Osmanlı ilə Avstriya-Macaristan şəklində sıx ittifaq yaratması imkanına malik olduğunu da söylədi (Seymin müsəlman fraksiyasındakı müzakirələrdə bu variant qeyri-məqbul sayıldı).

Eyni gündə (22.04.1918) baş verən iki hadisə – Osmanlının sülh təklifi və Güney Qafqazın müstəqilliyinin elanı (ZFDR-in təşkili) – ilə danışıqlar prosesinin ikinci mühüm mərhələsi başlandı. Danışıqların Batumda aparılması razılaşıldı. Batum konfransına qatılacaq 45 nəfərlik Transqafqaz nümayəndəliyinin (başçısı A.Çxenkeli idi) 6 həlledici səsə malik üzvü arasında M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski də vardı. Almaniyanın və Dağlıların təmsilçilərinin konfransda iştirakı təklifi bəzi mübahisələrə baxmayaraq Seym tərəfindən qəbul olundu. Ancaq konfransın işinə qatılmaq istəyində bulunan Sovet Rusiyasının əks halda Batum müqaviləsini tanımayacağına dair hədəsi isə təsirsiz qaldı.

Batum konfransı (11.V-4.VI.1918) XX əsrin əvvəllərindəki beynəlxalq münasibətlərdə və Qafqaz diplomatiyasında böyük dəyərə malik olan hadisələrdən sayıla bilər (4, 125). Cəmi bir rəsmi toplantısı keçirilən konfransda Türkiyə nümayəndə heyətinin başçısı Xəlil bəy Menteşe “Osmanlı imperiyası ilə Transqafqaz Konfederasiya Respublikası arasında sülh və dostluq haqqında” müqavilə layihəsini müzakirəyə çıxardı. Osmanlı tərəfinin bir sıra yeni tələb və təkliflərini özündə əks etdirən bu sənədə münasibətdə Transqafqaz nümayəndəliyində fikir ayrılıqları yarandı və mövqelərin məlum qütbləşməsi – xarici güclərə meyillənmənin qüvvətlənməsi baş verdi.

Azərbaycandan olan təmsilçilər Osmanlı layihəsini dəstəklədilər. Çünki onlar ermənilərin də yaşadıkları bəzi ərazilərin (Axalkələk və Axısqa qəzalarının, Sürməli, Aleksandropol, Eçmiədzin qəzalarının isə müəyyən hissələrinin) Osmanlıya güzəştə gedilməsinin Güney Qafqazda Azərbaycanın mövqelərini qüvvətləndirəcəyi qənaətində idilər. Qafqaz türklərinin yaşadıkları müxtəlif ərazilərdən Osmanlı dövləti ilə birləşməyə dair gələn çoxsaylı çağırışlar, azərbaycanlılara qarşı törədilən zorakılıqlar, Bakı Xalq Komissarları Soveti qoşunlarının Gəncəyə yürüşünün önlənməsi zərurəti, nəhayət, Türkiyə oriyentasiyası xətti də Xəlil bəyin mövqeyinin dəstəklənməsində heç də az rol oynamadı.

Bu dövrdə Almaniya-Osmanlı münasibətlərində özünü göstərən müəyyən gərginliyi ümid yeri kimi qiymətləndirən ermənilər və gürcülər Reyx nümayəndəliyinin konfransa daha yaxından cəlb edilməsinə yönəlik diplomatik gedişlərə də əl atdılar. Bu özünü Transqafqaz nümayəndəliyinin Xəlil bəyin layihəsi müqabilində ona ünvanladığı təkliflər paketində də aydın şəkildə büruzə verdi. Transqafqazın müqaviləni yalnız Türkiyə ilə deyil, Dördlər İttifaqının (Mərkəzin) digər dövlətləri ilə də bağlaması və s. təkliflər Almaniyanın maraqları baxımından cəzbedici idi. Çünki o, birincisi, hər vasitə ilə Ənvər Paşanın Şərqi siyasətini əngəlləməyə, ikincisi, Şimali Qafqazı Reyxə qatmağa, üçüncüsü, Gürcüstanda təsirini qüvvətləndirməyə, dördüncüsü, bütün imkanları ilə Osmanlıni ingilislərin Bakıya yolunu bağlamağa istiqamətləndirməyə çalışırdı.

Bir sıra ciddi səbəb və amillər Batum konfransında diplomatik və dolaşması yolla isə Seymdə siyasi qarşıdurmanı sərtləşdirdi:

- Transqafqaz nümayəndəliyinin təkliflərinin Osmanlı sülh heyəti tərəfindən rədd olunması;
- Osmanlı hərbi hissələrinin Ermənistanın içərilərinə doğru irəliləmələri;
- Xəlil bəyin alman vasitəçiliyini əsla yaxın buraxmaması və Reyx nümayəndəliyinin (fon Lossov) Batumu tərk etməsi;
- müsəlman fraksiyasının Transqafqaz hökumətinin bolşeviklərin Bakıdan çıxarılması üçün tədbirlər görməyəcəyi təqdirdə, Seymi tərk edəcəyinə dair bəyanatı;
- Türkiyənin konfransa 1918-ci il 26 may tarixli Memorandumu (ultimatumu).

Bütün bunlar isə Qafqazın ictimai-siyasi həyatında keyfiyyətə yeni mərhələyə keçidin yaxınlaşdığını göstərirdi. Vəziyyətdən çıxış yolları arayan tərəflər vahid dövlət şəklində mövcudluğun imkanlarının tükənməsində həmrəy idilər. Belə bir şəraitdə Azərbaycan nümayəndələrinin gürcülərə ikilikdə dövlət yaratmaq təklifi də qeyri-real görünürdü. Çünki əks tərəf artıq almanların qəyyumluğunda olan ayrıca dövlət qurmaq qənaətinə gəlmişdi.

Dövlətçiliyə və xarici oriyentasiya məsələlərinə fərqli baxışların gerçəkləşməsi Transqafqaz Seymi və hökumətinin dağılması, müstəqil dövlətlərin yaranması ilə yekunlaşdı. Bu yeni siyasi durum Batum konfransının işi üçün qeyri-müəyyənlik yaratdı. Yalnız müsəlman fraksiyasının Batum danışıqlarının davam etdirilməsinə dair qərarına (27.V.1918) digər tərəflərin pragmatik yanaşması konfransı uğursuzluqdan xilas etdi (3, 44).

Yeni yaranmış cümhuriyyətlər Batum danışıqlarının davam etdirilməsi ilə razılaşdılar. Danışıqlar 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Güney Qafqaz respublikaları arasında ayrılıqda müqavilələr (6, v.1-3) bağlanması ilə yekunlaşdı. Batum müqavilələri ilə Osmanlı dövləti, Brest-Litovsk barışıqına zidd olmasına rəğmən, 1828-ci il sərhədlərini bərpa etmiş oldu.

Konfransın Azərbaycan üçün nəticələrinə gəldikdə isə hələlik belə bir mühüm cəhəti vurğulamaq olar: Batum müqaviləsi bərpa edilən Azərbaycan dövlətçiliyinin müdafiəsi üçün etibarlı siyasi-hərbi dəstək idi (1).

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan" qəz. (türkcə), Bakı, 1918, 9 dekabr
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (AR DA), f.970, siy.1, iş 1
3. Musa İ.M. M.Rəsulzadənin "Azərbaycan davası": siyasi-diplomatik yönələri və məqamları. – Azərbaycan Cümhuriyyəti: Tarixi, siyasi və ədəbi-kulturoloji müqavilə. Bakı: Nurlar, 2018, s.35-69
4. Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayımcılık, 2010, 438 s.
5. Şahin E. Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1918-1920). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002, 814 s.
6. AR DA, f.894, siy.2, iş 88

**ЭРЗИНДЖАНСКОЕ ПЕРЕМИРИЕ, ТРАБЗОНСКАЯ И БАТУМСКАЯ
КОНФЕРЕНЦИИ: ИНТЕРЕСЫ И ПОЗИЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА**

И.М.МУСА

РЕЗЮМЕ

В статье характеризуется политическое положение на Кавказе в конце Первой Мировой войны – после распада Российской империи. Основное внимание уделяется раскрытию причин и сущности дипломатических противостояний в указанных конференциях – переговорах. В ней проанализированы и обобщены интересы Азербайджана в данных дипломатических конференциях.

Ключевые слова: политическое положение, Эрзинджанское перемирие, Трабзонская и Батумская конференции, интересы и позиция Азербайджана

**ERZINCAN RECONCILIATION, TRABZON AND BATUMI CONFERENCES:
THE INTERESTS AND POSITION OF AZERBAIJAN**

I.M.MUSA

SUMMARY

The political situation in the Caucasus after the end of the First World War - the collapse of the Russian Empire is described in the article. It pays vital attention to the reasons of the dipomatic controvesies in the negotiations Erzincan – Trabzon – Batumi and analysis of the essence in the study. Also, the interests and position of Azerbaijan in these diplomatic conferences are studied and some generalizations are made.

Key words: political situation, Erzincan reconciliation, Trabzon conference, Batumi conference and contracts, the interests and position of Azerbaijan, diplomatic controveses and outcomes

UOT 656. 11; 902:911

**“AY KULTU” İZLƏRİ
AZƏRBAYCANIN ARXEOLÖJİ ABİDƏLƏRİNDƏ****İ.N.AVŞAROVA****Bakı Dövlət Universiteti
iradaavshar@icloud.com**

Arxeoloji abidələrində təsadüf olunan kosmoqonik elementlərə səma və səma cisimləri ilə bağlı olan semantik işarələr və həmin elementləri özündə əks etdirən mifoloji obrazlar daxildir. Azərbaycanın eneolit və tunc dövrü maddi-mədəniyyətində bəzən forma, işarə və obrazlı şəkildə yer alan bəzi piktoqrafik elementlər öz kökləri ilə daha qədim dövrlərə söykənir. Tədqiq olunan dövrlərdə yaşamış tayfaların dini inanclarının bir parçasına çevrilmiş, fəlsəfi baxışlarının ifadəsi olan “Ay kultu” ilə bağlı obraz və simvollar heç şübhəsiz ki, minilliklər boyu dövrün insanların fəlsəfi duyumlarında formalaşmış və sonunda piktoqrafik simvollarla və miflərə çevrilərək, maddi və mənəvi mədəniyyətlərdə dərin iz buraxmışlar. Elə həmin səbəbdən də eneolit və tunc dövrü maddi-mədəniyyətində müxtəlif formalarda təqdim olunan “Ay kultu” ilə bağlı təsəvvür və elementlərə nəzər saldıqda, tarixi dövrlərdə yaşamış qədim tayfaların düşüncə və dünyaya baxışlarının tərəqqisinin şahidi oluruq.

Açar sözlər: Arxeologiya, abidə, astral, “Ay kultu”, mifologiya, inanc, fəlsəfə

Azərbaycan ərazisində kainatın və insanın yaranışı ilə bağlı olan piktoqrafik simvollar əsasən mövcud cəmiyyətlərdə olan yaşayış məskənlərində, dini baxışlar ilə bağlı olan məbədlərdə, qəbir abidələrində, maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində, kosmoqonik düşüncələrin və fəlsəfi duyumların məhsulu olan əsatir və əfsanələrdə və təbii ki, yazılı mənbələrdə geniş yer almışdı. Həmin kosmik miflər içərisində Ayla bağlı olan fəlsəfi baxışlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Ay kultu” demək olar ki, paleolit dövründən etibarən, bir çox dünya xalqlarının mifoloji baxışlarında aparıcı obrazlardan olmuşdur [28, 78].

Sibir şamanlarının mifoloji baxışlarına görə, Ay dünyanın qaranlıq hissəsi ilə - gecə, qaranlıq, Günəş isə - dünyanın işıqlı hissəsi ilə gündüz və işıqla bağlanır [28, 79]. Avroasiyada ay tanrısının simvolu öküz sayılırdı [28, 79]. Məlumdur ki, qədim dövrlərdə “Ay kultu” əsasən kainatın və insanın yaranışı ilə bağlı olan inanclarda yer almışdı. Elə bu səbəbdən də “Ay kultu” ilə bağlı inanclar qədim Azərbaycan (türk) tayfalarının dini ideoloji və fəlsəfi baxışlarında geniş yayılmış obrazlardan sayılır.

Belə ki, arxeoloqlarımız tərəfindən tədqiq olunmuş müxtəlif tip arxeoloji

abidələrdə “Ay kultu” əlamətlərinə rast gəlmək mümkündür. Bəzən həmin kult ona bağlı olan Günəş və Ulduz kultu ilə bir yerdə maddi-mədəniyyətimizdə və folklor mətnlərində yer alır. Azərbaycan mifologiyasında Ay və Günəş kişi və qadın başlanğıcı, ər və arvad, bəzən isə bacı – qardaş kimi verilir.

Misir mifologiyasında Tefnut - Ay ilahəsi və Şu isə Günəş başlanğıcı kimi verilir və özündə tanrının iki gözünü – sağ və sol gözünü simvollaşdırır [28, 78]. Arxeoloji abidələrin tədqiqi zamanı Ay kultunun Azərbaycan tayfalarının totemist baxışlarına da yol tapdığına şahidi oluruq. Həmin kult müxtəlif təsvir və işarələr vasitəsilə heyvan bədənlərinin - əsasən baş və bel nahiyələrində ifadə olunaraq onların bir əcdad kultu kimi kosmik aləmlə bağlılığını özündə simvollaşdırır.

Ayı əks etdirən simvolik işarələr qədim dövrlərin bir çox təsviri sənət sahələrində tətbiq olunmuşdu. Ay təsvirlərinə Qobustanda (Yazılıtəpə 14 saylı daş) kult xarakterli kompozisiyada [23, 35], Gəmiqaya, Astara (Rəfənuğ) petroqliflərində [11, 28; 12, 14-15; 29, 39], eneolit dövrü keramika məmulatları üzərində [21, 104-151, şəkl. XXXVIII-XXXIX (30, 12, 15)] və s. rast gəlinmişdi. Qobustan və Gəmiqaya petroqliflərində və keramika, tunc məmulatları üzərində aypara təsvirli və dairə şəkilli işarələr qədim Azərbaycan tayfalarının dini - ideoloji baxışlarının məhsulu olmaqla yanaşı, kosmik inanclar haqqında məlumat verən dəyərli mənbələr sayılır. Həmin simvola son tunc və ilk dəmir dövrü döyüş baltaları olan “təbərzin”lərin quruluşunda da rast gəlinir [2, 25].

Ay inancı haqqında məlumatlar mixi yazılı mənbələrdən də məlumdur. Qədim Azərbaycan tayfaları olan lullubilər, kutilər və s. səma cisimlərinə, o cümlədən Ay tanrısına sitayiş etmişlər. Lullubilərin Ay tanrısı Sinin adı “Daş sütun abidəsində” olan mixi yazılı mənbədə çəkilir [3, 72].

Kuti hökmdarlarının qısa mətnli kitabələri mixi yazısı ilə tərtib olunmuşdu. Onlar aya, bərəkət və məhəbbət ilahəsinə sitayiş edir və kitabələrdə yalnız Akkad adları (İştar və Sin) çəkilmişdi. Yəqin ki, bu dövrdə kuti panteonuna İlahə başçılıq etmişdir. Məlumdur ki, sonralar aşşurlar kuti və lullubi allahlarını Aşşur panteonuna daxil etmişlər [3, 75].

Qədim dövrlərə söykənən “Ay kultu”nun mifoloji obrazı Şumer inancılarında da yer almışdı. Şumerlər ayı tanrı hesab edib, insanların ondan törədiyini güman edirdilər. Şumer-Akkadlarda “Sin” - Ay tanrısı sayılırdı. Onun simvolu hilal-ayparadır. Həmin dövrdə ay zamanı təyin etdirdi. Həmin səbəbdən də Ay obrazı “ Cənab Ay kimi şöhrətlənmişdi. O, həm də “Günəş tanrısı” Şamaşın atası hesab olunurdu.

“Avesta” Mehr-Günəş, işıq və təmizlik tanrısı kimi yer alır. Onun simvollarından biri ayparadır [17, 11].

Göründüyü kimi, Lullubilər, Kutilər və Şumerlər Ay tanrısı Sinə sitayiş etmişlər.

Ümumilikdə “Avesta” da Günəş, Ay və Ulduzlar Ahura - Məzdanın müqəddəs vicudunu təmsil edirdi [17, 13].

Altay və cənubi Sibir türklərinin mifologiyasında isə “Ülgen yeri və

göyü, bütün yer təbiətini, hətta Erliklə birlikdə insanı yaratmışdır”. Bəzi miflərdə isə Ülgen nəinki yerin və göyün, həmçinin Günəşin və Ayın, göy gurultusunun, göy qurşağının, hətta odun yaratıcısı kimi təsvir edilir [9, 48].

Türk mifologiyasında yerlə göyü bir-birinə bağlayan Uluqayın adlı “Həyat ağacı” obrazı geniş yer almışdır. İnanclara görə, həmin ağac, dünya ilə birlikdə yaranmışdı. O, dünyanın, yer altının, səmanın tam mərkəzində dayanır. Göyləri deşib naməlum yüksəkliklərə çıxar və onun növlərindən biri Günəşə, biri də Aya uzanar. Təpəsində Ülgen oturur. Ağacın bir tərəfində Günəş, bir tərəfində də Ay tapılar [19, 219].

Göründüyü kimi, türk mifologiyasında “Həyat ağacı” atributları içərisində Ay obrazı da yer alır. Ayla bağlı əsətlər və aypara təsvirli işarələr Azərbaycanın qədim sakinlərinin aya olan inancları haqqında məlumat verən ən qədim və dəyərli maddi mənbələr sayıla bilər.

Şəkinin Kiş kəndində yerləşən Kiş məbədinin daxilində aparılan arxeoloji qazıntılar məbədin e. ə. II - I əsrlərə aid Ay-Selena (qədim dövrlərdə Ay tanrısının adı) məbədinin üzərində tikildiyi müəyyən edilmişdir. Göründüyü kimi, Sin və Sel Ay tanrısı adlarında ümumi bir bağlılıq vardır. Bəlkə də bu iki qədim türk mənşəli Ay adları eyni sözün kökündən götürülmüş və sonradan Selena adı altında, təhrif olunaraq zəmanəmizə gəlmişdir.

Qiyasəddin Qeybullayev Albanlarda Aya sitayişin qədim türk mənşəli olduğunu qeyd edir. Onun “Alban Ay adları barədə” apardığı tədqiqatlar maraqlıdır. O, Alban Ay adlarının sonunda “Nam-ay” adının qədim türk dilində namo “sitayiş”, “təzim”, “diz çökmə” və “ay” sözlərindən olduğunu qeyd edir. Yakutlarda da Aya sitayiş qalıqlarının indiyədək qaldığı, onların dilində Ay “yaradıcı başlanğıc”, “xeyirxaq başlanğıc” mənasında olduğu, Ayın İlahə adının kökünü də “Ay” sözü təşkil etdiyini söyləyir. O, qədim türklərdə də 30 günlük müddəti adı olan “ay” sözünü həm də Ay adı ilə eyniləşdirir. Onun apardığı etnoqrafik tədqiqatlardan birində, göstərilir ki, azərbaycanlıların inanclarına əsasən keçmişdə, pis ruhlara qarşı körpələrin yaxasına aypara və nal formalı metal muncuqlar tikilmişdi. O, həmin inancın da Aya sitayişin qalıqlarından biri olduğunu qeyd edir [4, 12-14].

Araşdırmalardan məlum olduğu kimi, dini ənənənin davamı alban tayfalarının Aya sitayişlə bağlı inanclarında da izlənmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın qədim ibadətgahlarında Ay və ay inancını özündə simvollaşdıran təsvir və formalara az rast gəlinir. Ay təsviri Gəncə-çay vadisində qədim dini etiqad yerində 58 sayılı tikinti qalığının üzərində [26, 100], Sarıtəpə məbədində və digər maddi-mədəniyyət abidələri üzərində qeydə alınmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı Azərbaycan ərazisində Ay məbədlərinin olduğu belə müəyyən olunmuşdu. Belə ki, Sarıtəpə məbədində olan günəş və ay simvolları, ibadətgahın ay və günəş məbədinə aid olduğunu sübut edir [27, 17]. Qara Əhmədova görə Sarıtəpə məbədlərindən birinin üzərində qoyun və qaban təsvirlərinin olması işıq tanrısının iki xarakter daşmasını göstərir.

Arxeoloji tədqiqatlar Azərbaycan ərazisində qədim ənənəyə söykənmiş ilk orta əsrlər dövrü tayfalarının belə Aya etiqad etdiklərini göstərir. Belə ki, Naxçıvan ərazisində IV Plovdağ adlandırılan yerdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aypara formalı tikli qalıqına rast gəlinməsi bunu bir daha sübut edir. Həmin ev mərkəzdə tikilib, ətrafı düzbucaqlı evlərlə əhatə olunmuşdu [8, 27-28]. Çox güman ki, həmin tikili Ay məbədi ilə bağlı olub, ibadət xarakteri daşmışdı.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın tədqiq olunan bir neçə qədim məbədlərində Ay və Günəş müxtəlif atributlar vasitəsilə birləşərək bir bütövlük əmələ gətirmişdir. Belə məbədlərdən İ Maxta, Baba-dərviş, Sarıtəpə və s. göstərmək olar. Həmin məbədlərdə Günəş aparıcı rol oynasa da, onun memarlıq atributlarında Ayın simvolik işarələrinə və obrazları yer almışdır. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycanın mövcud cəmiyyətlərdə öz ifadəsini tapmış Ay və Günəş planetləri ibtidai düşüncələrdə tanrıları ifadə etməklə yanaşı, mifologiya, memarlıq, incəsənət və folklor mətnlərində belə bir-birilərinə bağlılıqlarını itirmədən, hər zaman yanaşı yer almışlar.

Azərbaycan ərazisində “Ay kultu”nun əlamətlərini özündə simvollaşdıran, üzəri və daxili astral elementlə (ay kultu) təmsil olunan qəbir abidələri də mövcuddur. Çinar-təpə, I Böyük Kəsik, I, II Poylu, Qala-yeri, Soyuqbulaq kurqanları çölündə təsadüf olunan kurqanın daş örtüyü [13], Şəkinin Küdürlü kəndi ərazisində tədqiq olunan 2 saylı kurqanın dəfn kamerasının daş örtüyü [22, 43,116, şək.12], Zəyimçay nekropolunun 119 saylı kurqanlarının daş örtüyü, [15, 82-90; 14, 38, 39, 50, tab. III], Daşkəsən rayonunda 1 saylı kurqanın daş örtüyü, Xaçbulaqda bəzi kurqanların daş örtükləri [24,15-16] Şəmkir rayonunda yerləşən Keçili 1 saylı kurqanının daş örtüyü [25, 25], Tovuz rayonunun Qazıqulu kəndində yerləşən Tovuzçay nekropolunda 5, 79 və 80 saylı qəbirlərin daş örtüyü [6, 231; 7], Aypara təsvirlidir. Zəyimçay nekropolunun 9 saylı qəbirin kamera daxilindəki örtüyü [16, 115], Şəki rayonunun Təpəbaşı nekropolunun kamerasının içindəki qabların düzümü aypara formalıdır [10, 114].

Eneolit dövrünə aid Soyuqbulaq 5 saylı kurqanının qəbir kamerasında müxtəlif dərinlikdə çay daşlarının qövsvari, aypara şəkilli düzümü maraqlı doğurmaya bilməz. Aypara düzümündən altda insan skeleti cənub-şərqə doğru sağ böyrü üstə qolları və ayaqları bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuşdu. Qəbir avadanlığı boz rəngli keramika məmulatından və metaldan hazırlanmış xəncərdən ibarət olmuşdu [13, 16-17].

Daş düzümü ilə işlənmiş ay təsvirli qəbir örtükləri (kurqanlarda) və qəbir kameraları daxilində daşların və qabların aypara düzümü Azərbaycanın son tunc, ilk dəmir və antik dövr qəbir abidələri üçün də xarakterik hesab oluna bilər.

Göründüyü kimi, eneolit dövrü qəbir abidələri üçün xarakterik olan həmin kult, öz kökləri ilə daha qədim dövrlərə söykənir. Belə ki, “Ay kultu” Azərbaycanın eneolit, tunc, dəmir və antik dövrləri üçün daha aktual olub,

məzmununu və bəzi hallarda formasını dəyişsə də, sonrakı tarixi dövrdə-islam dini qəbul olunduqdan sonra belə müqəddəs simvollarından sayılır.

Miladdan əvvəl türk tayfalarının qədim dövrlərə söykənən simvollarından birinə çevrilmiş həmin kult arxeoloji qazıntılar zamanı Orta Asiyada tapılmış VI-VII əsrlərə aid Göytürk imperiyasının sikkələri üzərində də yer almışdı. Ay təsvirləri hal-hazırda da türk xalqlarının dini dünyagörüşlərində müqəddəslik rəmzlərindən biri sayılır.

Azərbaycan xalqının mifoloji dünyagörüşlərində ay gecə işığı, kişi başlanğıcının təcəssümü və insanın yaranışı ilə bağlı şərh edilir. Azərbaycanlıların bəzi inanclarında isə Ayın mənfi enerji daşdığı da nəzərə çarpır. Bu inanclardan “Aya baxan - işığa baxar”, “Aya baxan - suya baxar”, “Aya çox baxmaq olmaz, Ay adamı çəkər” kimi baxışları göstərmək olar. Bir çox türk xalqlarının inanclarında, o cümlədən əski uyğurların təfəkküründə “Ay kultu” Oğuz xaqanla bağlanır. Dastanda Oğuzun anası Ay qağan, atası isə öküz obrazında verilir.

Bu dastandakı bağlılıq özünü Azərbaycan ərazisindən əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin üzərində aypara buynuzlu öküz təsvirlərində və fiqurlarında göstərir [1, 90]. Elə həmin səbəbdən də tunc dövrü incəsənət nümunələri üzərində yer alan aypara buynuzlu öküz təsvirlərində, qəbir abidələrində öküz inancı ilə müşayiət olunan dəfn adətlərində türk - Oğuz tayfalarının əcdad kultu-Oğuz kağanın və Umayın alnındakı ay simvolu əlamətində rast gəlirik.

Göründüyü kimi, işıq amilinin ön planda verilməsi maraqlı doğurmaya bilməz. İnsanın qəhrəman obrazında işıqdan doğulması “Oğuz kağan” dastanında da yer almışdır. Oğuzun anası Ay qağan gözünə düşən günəş şüasından hamilə qalır. Həmin hamiləlikdən mifik obraz olan Oğuz dünyaya gəlir [20, 115].

Araşdırmalardan göründüyü kimi, Ay mif baxımından uşaqları, hətta bütün insanları qoruyan Umayla da yaxındır. Aya bir mifik obraz kimi, yaradılışla bağlı mif əfsanələrində də tuş oluruq. Elə həmin səbəbdən çoxanamlı əski türk xalqlarının naturfəlsəfi-təbiət fəlsəfəsi ilə sıx bağlı olan əfsanəni qısa da olsa yad etmək gərəkli olar: Azərbaycanın soy kökündə duran qəbilələrdən biri də Oğuz qəbilə birləşmələrindən olan Qıpçaqlardır. Onların yaranışı ilə bağlı əfsanələrində deyilir “Bir gün gilli, lilli sel gəlir dağdakı mağaraya dolur. Günəş mağaranı qızdırır, külək döyür, bir vaxtdan sonra oradan Ay-Ata adlı kişi-insan, erkək çıxır. Bu hadisə eynən təkrar olunur. Ancaq bu dəfə günəşin istisi az olur, mağaradan Ay-Ba adlı qadın çıxır. Onların izdivacından doğulan uşaqlardan Qıpçaq soyu, qəbiləsi yaranır”. Mirəli Seyidova görə, əfsanədə qədim Qıpçaqların yaranışı haqqında mif öz əksini tapmışdır. Əfsanədə göstərilən Ay - Ata, Ay - Ba mağaranın içərisinə dolan su, lil - gil, istidən (Günəşdən), küləkdən yaranmışdı [5, 94]. Mirəli Seyidovun əfsanədə küləyin başlanğıc kimi iştirak etməsini yad görüşün təsiri ilə bağlayır. Mirəli Seyidovun həmin fikrində yanlışlıq vardır. Bizcə, küləyin özü ilə hava axımının

mağaraya gətirməsi, həyat əlaməti olaraq əfsanədə öz əksini tapmışdır. Külək hava deməkdir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan xalqının mifoloji dünyagörüşündə su, günəş, yel (külək), torpaq həyatın atributları sayılır və onların hamısı bir yerdə olmadan insanın - həyatın olması belə mümkün deyil və bizcə bu əfsanədə heç bir yad görüşlərə təsadüf olunmur.

“Ay qağan”ın istər adına, istərsə də mifik keyfiyyətlərinə görə türk dilli Saqların, Yakutların Ay yaradıcı ilahəsi ilə etnik-soy birliyi vardır. Deməli, Humay ilahəsinin adındakı ay tərkibi Oğuzların ulu anası Ay qağan adı ilə bir anlamdadır və bir kökdəndir, gendəndir. Bir çox türk xalqları bu və başqa Uduğun ilahə, ilahi, tanrı olduğunu bildirmək üçün (yaradıcı, insan yaradan) aydan yararlanmışlar [5, 95]. Başqırd xalq etnosu “Ural Batır”dakı igid qızlardan birinin adı Ayxuludur və o, Ayın qızıdır. Ayxulu ata-anasının kimliyini belə tanıdır:

“...Atam ölkə hakimidir,

Anam göyə məxsus, miladi Aydır”.

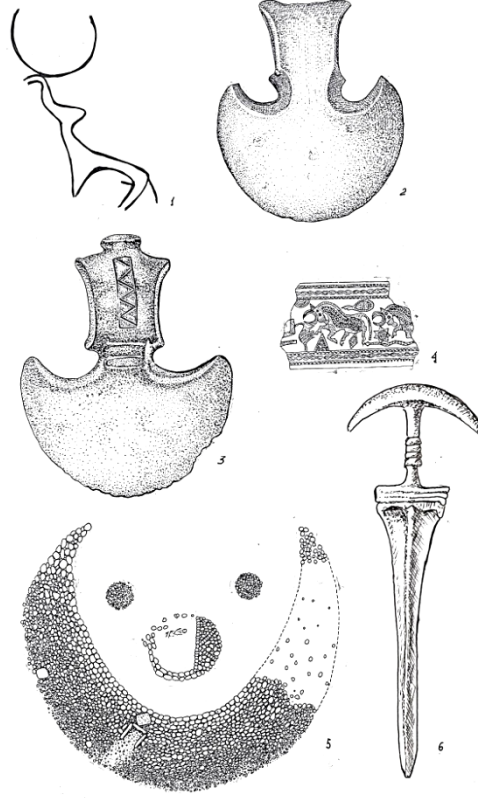
Ay-xulu adındakı “ay” tərkibi qızın soyunun uduqlarla, “Ay” ilahəsi ilə işgəlliyini göstərir [5, 95-96].

Azərbaycan mifologiyasında da kainatın, dünyanın, insanın yaranışında Ayla bağlı inanclar yer alır. Azərbaycan əsətlərindən birində Bulud, Su Günəş və Ay dünyanı - torpağı, odu, ulduzları, fəsilləri, ayları, illəri, insanı yaradır. Digər bir əsətdə isə Ayın kötücəsi insanı yaradır. Göründüyü kimi, Ay əsasən dünyanın və insanın yaradıcılarından biri kimi mifologiyada yer alır.

Əsətin birindən bir parça verməyi məqsədə uyğun görürük: Günəş Bulud oğlu Aya maddım-maddım baxır. Onun gözəlliyinə, boy-buxununa bir könlüdən-min könlə vurulur. Görüş günü Günəşin istisindən Ayın üz-gözü qarşalanır. Günəş aydan boylu qalır. Bu görüşdən Ayla Günəşin əkiz Dan və Dün adlı oğul və qızı olur. Onlar ərsəyə çatanda bir-birilərinə könlü verirlər. Dan və Dündən 4 nəvə, 12 nəticə, 24 kötüyəcə, 30 itiyəcə, 364 ötüycə dünyaya gəlir [18, 186-187].

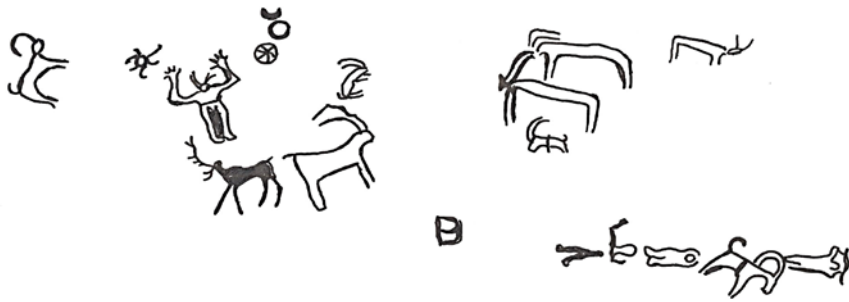
Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, qədim Azərbaycanın, o cümlədən bütün türk dilli xalqların əsətləri və əfsanələrində Ayla bağlı mifoloji düşüncələr bir başa insanın və kainatın yaranışı ilə bağlanır. Bu da ona dəlalət edir ki, Ay qədim Azərbaycan tayfalarının mifoloji düşüncələrində eneolit dövründən etibarən və ondan öncə, sonrakı tarixi dövrlərdə və hətta islam dininin qəbul olunmasından sonra belə xalqın yaddaşında qalmış və bu gün də müqəddəs sayılan planetdir.

Qədim dövrdə həmin planetin yerlə-torpaqla bağlılığı mifoloji dünyagörüşlərdə öz əksini tapmışsa da, sonrakı dövrlərdə elmi dəlillərlə sübuta yetirilmişdi [18, 186-187].

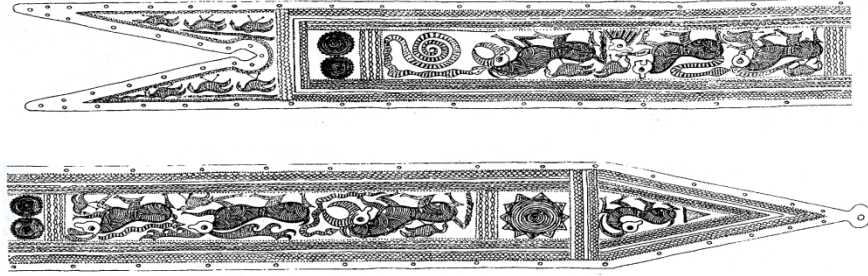

Şək. 1.

1. Astara Sim kəndi – qaya üzərində keçi təsviri; 2-3. Gədəbəy – tunc baltalar; 4. Xocalı – tunc kəmə; 5. Şəki – Küdürlü 2 saylı kurqanı; 6. Lənkəran – tunc xəncər.

Şək. 2. Qobustan Yazılıtpə 14 saylı qaya

Şək. 3.
Abşeron tunc kəmər

Göründüyü kimi, qədim Azərbaycan tayfalarının dini dünyagörüşlərindən doğan Mifoloji kultlar sırasına daxil olan Ay ilə bağlı dəfn adətləri, dini ibadətqahlar, dövrün sənətkarlarının müxtəlif janr və üslublarda yaratdıqları Ay təsvirli sənət əsərləri, Ay inancını özündə bu gün də yaşadan, kökləri ilə qədim dövrlərə söykənən əfsanə, əsəti və dastanlar, Ay inancı ilə bağlı olan dini məbədlər zəngin dünyagörüşlərə malik, həyat həqiqətlərinə, ətrafda baş verən hadisələrə, kainatın sirlərinə fərqli mövqelərdən yanaşan insanların fəlsəfi duyumlarının və yaradıcılıq dünyasının bir parçası olmaqla yanaşı, ulularımızın bizə miras qoyub getdiyi qədim dövr mədəni irsimiz, ümumbəşəri dəyərlərimizdir. Nəzərdən keçirdiyimiz dini inanc obyektləri, o cümlədən sənət əsərləri bir-birindən fərqliliyi, ayrı-ayrılıqda orijinallığı, üslub rəngarəngliyi ilə diqqətimizi cəlb edir, eyni zamanda, ümumbəşəri dəyərlərin tərənnümü kimi məsələlər üzərində düşünməyə imkan verir. Heç şübhəsiz ki, arxeoloji abidələrimizdə təsadüf olunan, tədqiq etdiyimiz inancdan yararlanmış bu maddi-mədəniyyət nümunələrinin hər birinin ayrı-ayrılıqda öz əhəmiyyəti, öz hekayəsi, öz süjet xətti, öz tarixi vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Avşarova İ.N. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının bədii tunc məmulatı (e. ə. XIV-VII əsrlər), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Nurlan, 2007, 190 s.
2. Aslanov Q.Q. Azərbaycanın tunc təbəzsin baltaları. Bakı: Elm, 1982, s. 65
3. Azərbaycan tarixi. I cild. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı: Çıraq, 2011, 719 s.
4. Qeybullayev Q. Albanların Ay adları barədə. Tarix və onun problemləri. 3/4. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, 11-15 s.
5. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı: Gənclik, 1994, 231 s.
6. Hacı Z.C. Tovuz çay nekropolunun bəzi qəbir abidələri haqqında // Elmi axtarışlar, XXII topla. Bakı: Səda, 2006, 231-232 s.
7. Hacı Z.C. Qazıqulu nekropolunun qəbir abidələri və arxeoloji materialları // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı: Nafta-Press, 2012, s. 45-72
8. İbrahimli B.İ., Səfəri F.Y., Xəlilov T.F., İbrahimova C.F., İbrahimov V.M., Həsənova L.N. Xaraba Gilan arxeoloji ekspedisiyasının 2017-ci ildə apardığı arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. "2017-ci ildə Azərbaycanda aparılmış Arxeoloji və Etnoqrafik tədqiqatların yekunları" mövzusunda Elmi Sessiyanın Materialları. Bakı: AFPoliqrAF, 2017-ci il, 27-28 s.

9. Kamil Hüseynoğlu. Mifin mənşəyi, mahiyyəti və tipologiyası. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 179 s.
10. Muxtarov N.M., Bədəlova İ.N., Əmrullah qızı B. Azərbaycanın şimali-qərb rayonlarında arxeoloji tədqiqatlar // AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Azərbaycanda Arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı: Nafta-Press, 2013, 114-121 s.
11. Müseyibli Nəcəf. Gəmiqaya. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Çəşioğlu, 2004, 316 s.
12. Müseyibov Nəcəf Ələsgər oğlu. Azərbaycanın qayaüstü işarə və damğaları (Qobustan və Gəmiqaya abidələrinin materialları əsasında). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın Avtoferatı. Bakı, 1998, 31 s.
13. Müseyibli Nəcəf. Soyuqbulaq kurqanları (Ağstafa rayonu). Azərbaycanın erkən əkinçilik dövrü abidələri // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya institutu. Bakı: AFPoliqrAF, 2011, s. 51-56
14. Müseyibli Nəcəf. Zəyimçay nekropolunun qəbir tipləri. Azərbaycan arxeologiyası №2. Bakı: Xəzər Universiteti, 2009, s.37-57
15. Nəcəfov Ş.N. Zəyimçay hövzəsinin son tunc- ilk dəmir dövrü sakinlərinin bəzi dəfn adətləri haqqında // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, № 1. Bakı: Nafta-Press, 2006, s. 82-92
16. Nəcəfov Ş.N. Zəyimçay nekropolunda astral inanclarla bağlı dəfn adətləri // Elmi axtarışlar, X topla. Bakı: Nurlan, 2004, 2013-2016 s.
17. Rzayev Nəsir. Əcdadların izi ilə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya birliyi, 1992, 70 s.
18. Xalqımızın deyimləri və duyumları. Bakı: Maarif, 1988, 384 s.
19. Deniz Karakurt. Türk söylence sözlüğü. Açıqlamalılı Ansiklopedik mitoloji sözlüğü. 1 Baskı, 2011, 249 s. PDF
20. Ögel B. "Dede Qorqud." Türk mifologiyası. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, 644 s.
21. Археология СССР Энеолит СССР. М.: Наука, 1982, 359 с.
22. Ахундов Т.И. Некоторые результаты исследования Шемкирских курганов. «Великий Октябрь и развитие археологической и Этнографической науки в Азербайджане». Баку: Элм, 1988, 27 с.
23. Джафарзаде И.М. Гобустан (наскальные изображения). Академия Наук Азербайджанской ССР Институт Истории. Баку: Элм, 1973, s.346
24. Кесаманлы Г.П. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. Баку: Элм, 1999, 179 с.
25. Кириченко Д.А., Фарманлы С.Ф. Курганы эпохи средней бронзы вдоль трубопровода SCPX // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. "2017-ci ildə Azərbaycanda aparılmış Arxeoloji və Etnoqrafik tədqiqatların yekunları" mövzusunda Elmi Sessiyanın Materialları. Bakı: AFPoliqrAF, 2017, 25-27 s.
26. Гусейнова М.А. Об интерпретации рисунков в группе сосудов эпохи поздней бронзы Азербайджана // Изв. АН Азерб. ССР, сер. Истории, философии и права. Баку: Элм, 1977, № 2, 84-93 с.
27. Гусейнова М. Предметы культа и символы власти в памятниках эпохи поздней бронзы и раннего железа. Azərbaycan arxeologiyası № 3-4. Bakı: Xəzər Universiteti, 2000, s.14-22
28. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т.II, Советская энциклопедия. М.: 1991, 719 с.
29. Ахундов Т.İ. Astarada 20 gün. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Şərq- Qərb, 2009, 111 s.

**СЛЕДЫ «КУЛЬТА ЛУНЫ»
В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ АЗЕРБАЙДЖАНА**

И.Н.АВШАРОВА

РЕЗЮМЕ

Космогенные элементы, обнаруженные в археологических памятниках, включают в себя семантические знаки, связанные с небом и небесными телами, а также мифологические персонажи, являющиеся отражением этих элементов. В материальной культуре Азербайджана эпохи энеолита и бронзы некоторые пиктографические элементы, имеющиеся на рисунках с символами и образами, уходят своими корнями в более древний период. Изображения и символы, связанные с «культом луны», который стал частью религиозных верований племен, существующих в исследуемый нами период, а также отражением их философских настроений, несомненно, были сформированы в течение тысячелетий из философских ощущений людей той эпохи, и в конечном итоге превратились в пиктографические символы и мифы, оставившие глубокий след в материальной и духовной культуре. Поэтому, если проследить в материальной культуре эпохи энеолита и бронзы за элементами, связанными с «культом луны», представленном в разных формах, мы становимся свидетелями прогресса мысли и взгляда на мир древних племен, проживающих в различные исторические периоды.

Ключевые слова: археология, памятник, астральный, «культ луны», мифология, вера, философия

**THE TRACES OF “MOON CULT”
IN THE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF AZERBAIJAN**

I.N.AVSHAROVA

SUMMARY

The cosmogonist elements found in archaeological monuments include semantic signs associated with heaven and heavenly bodies and mythological characters that contain these elements. In the material culture of the Eneolithic and Bronze Ages of Azerbaijan some pictographic elements, sometimes shaped, symbolized and found figuratively are based on their more ancient roots. The images and symbols related to the Moon cult which was a part of the religious beliefs, philosophical outlooks of the tribes that lived during the studied period, were undoubtedly formed in the views of the people of the period for millennia and eventually turned into pictographic symbols and myths had left deep traces in material and spiritual cultures. For this reason, when we consider the imaginations and elements related to the “Moon cult”, which is presented in different forms in the material culture of the Eneolithic and Bronze Ages, we witness the progress in the ancient tribes’ thoughts and the world outlooks.

Key words: Archaeology, monument, astral, “moon cult”, mythology, belief, philosophy

UOT 94”19/...”; 5-011

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИРАКО-ГЕРМАНСКОГО
СОТРУДНИЧЕСТВА ПОСЛЕ 2003 ГОДА****А.Р.БАГИРОВА***Бакинский Государственный Университет*
aida_bagirova@yahoo.com

Статья посвящена рассмотрению некоторых, наиболее значимых аспектов сотрудничества между Ираком и Германией после войны 2003 г. Особое внимание в статье уделяется германской помощи Ираку в восстановлении экономики, инфраструктуры и других сфер жизнедеятельности.

Ключевые слова: Ирак, Германия, война 2003 г., сотрудничество, гуманитарная помощь.

Как известно, война 2003 г. создала серьезный кризис в международных отношениях, расколов мир надвое – сторонников и противников войны. В поддержку силового решения иракского кризиса выступали США, Великобритания, Италия, Испания и новые члены ЕС, их оппонентами стали Франция, Германия, Россия и ряд других стран.

Наращение напряженности вокруг Ирака, которое пришлось на начало 2000-х гг., совпало по времени с очередными парламентскими выборами в Германии, и коалиционное правительство социал-демократов и «зеленых» оказалось перед непростой дилеммой. С одной стороны, оно было вынуждено учитывать серьезный пацифистский настрой в стране, с другой – стремилось сохранить лояльность к заокеанскому союзнику, взявшему курс на силовое решение проблемы (1, 270). Официальную позицию Германии тогдашний канцлер Г.Шредер выразил следующим образом: «немецкие войска не будут участвовать в войне против Ирака», но «Германия останется верной своим обязательствам по НАТО, в том числе предоставит воздушный коридор для американских ВВС, разрешит использование расположенных на своей территории военных баз и будет участвовать в снабжении коалиции необходимыми средствами» (2). Однако проводимая Германией в ходе иракского кризиса антивоенная тактика не только не способствовала приобретению ею сколь-нибудь значимых политических или экономических дивидендов, напротив, она привела к серьезному подрыву ее позиций в Ираке.

Несмотря на это, в ходе войны германская дипломатия стремилась проявлять активность и акцентировала основное внимание на разработке принципов послевоенного урегулирования ситуации вокруг Ирака. Их основные пункты сводились к созданию «справедливого и демократического порядка в Ираке и во всем регионе», сохранению территориальной целостности страны, восстановлению в полном объеме ее независимости и политического суверенитета; иракскому народу предоставлялось право самому определить свое будущее.

Из-за участия Германии в лагере противников войны после свержения режима С.Хусейна отношения с новыми иракскими властями пришлось строить заново. В этот период на первый план выдвинулись проблемы ликвидации последствий войны и послевоенного переустройства Ирака, что открывало для Германии определенные возможности в операциях по восстановлению мира. Однако только после принятия резолюций СБ ООН № 1483 от 29 мая 2003 г. и № 1551 от 16 октября 2003 г. был открыт путь к международному сотрудничеству в иракских делах; было санкционировано расширение роли международного сообщества в послевоенном восстановлении Ирака (3). На этом этапе Германия готова была внести свой вклад в гуманитарное урегулирование иракского кризиса, для чего предусматривалось использование вертолетов и самолетов бундесвера, а также восстановление разрушенной экономики. Летом 2003 г. в Багдад были направлены немецкие специалисты, которые должны были заниматься восстановлением и реконструкцией городской инфраструктуры и систем жизнеобеспечения (4).

Тяжелым испытанием для нормализации отношений с Ираком стала и нестабильная военно-политическая обстановка в этой стране, что в первую очередь, отразилось на форме двусторонних связей – Германия вынуждена была поддерживать обязательства своих фирм при посредничестве третьих стран. Только в конце 2004 – начале 2005 гг. ситуация в Ираке отчасти стабилизировалась. Было провозглашено официальное восстановление иракского суверенитета, а в январе 2005 г. состоялись общенациональные выборы и сформировано Переходное правительство. Германия выступила с поддержкой новых законно избранных органов власти Ирака и в соответствии с резолюцией СБ ООН №1546 и Законом об управлении Иракским государством в переходный период объявило о готовности взять на себя финансовые обязательства по оказанию помощи молодому правительству Ирака.

После восстановления дипломатических отношений и аккредитации послов в Багдаде и Берлине в конце августа 2004 г. начался процесс постепенной нормализации двусторонних связей (5). На этом этапе основное внимание уделялось поиску путей для возобновления традиционных экономических связей. Отметим, что Берлин на раннем этапе восстановительных работ высказывался за снятие с Ирака определенной части

внешних долгов, чтобы дать ему возможность строить жизнеспособное государство (Германия простила Ираку долг в размере 4,5 млрд долл.) (6). В свою очередь, багдадские власти также стремились наладить и развивать многосторонние партнерские отношения с Германией. В сентябре 2004 г. президент Г. аль-Явар, а в декабре 2004 г. премьер-министр А. Алави посетили Берлин. В ходе переговоров обсуждались вопросы укрепления двусторонних связей, оказания помощи Ираку, а также проблема его внешнего долга. Германская сторона подтвердила намерение содействовать восстановлению некоторых базовых сфер жизнедеятельности Ирака (7).

Значительный импульс развитию двусторонних отношений призваны были придать проходившие с 2004 г. германо-иракские экономические форумы с участием министров и предпринимателей. Они также способствовали определению приоритетных отраслей экономического сотрудничества: торговля, транспорт, сельское хозяйство, что и было оформлено соответствующими соглашениями. Хотя к 2007 г. экспорт Германии в Ирак значительно увеличился и составил 320 млн. евро, однако до уровня 80-х гг. XX в., когда его объем достигал порядка 5 млрд. евро., было еще далеко (8). Так, если в 60-80-е гг. Германия была в числе его важных торговых партнеров, то в списке Немецкой торгово-промышленной палаты послевоенный Ирак занимал уже сотую позицию. Это было связано с тем, что сотрудничество между ними осуществлялось в рамках небольших краткосрочных проектов, заказы и инвестиции касались таких сфер экономики, которые требовали небольших вложений, немецкие фирмы отдавали предпочтение сотрудничеству с теми регионами, в которых власти и силовые структуры обеспечивали общественный порядок и, наконец, для снижения риска сумма контрактов была сравнительно невелика (9).

Берлинские переговоры премьер-министра Ирака Н. аль-Малики с канцлером А. Меркель в конце июля 2008 г. стали значимыми не только для укрепления деловых контактов, но и нормализации политических отношений. В ходе переговоров канцлер А. Меркель подчеркнула, что обе страны имеют реальные возможности начать новую главу во взаимоотношениях, имея в виду, в первую очередь, экономическое сотрудничество, которое станет «возможным благодаря тому, что в Ираке шаг за шагом решается проблема безопасности». Хотя Н. аль-Малики обещал немецким предпринимателям привилегированное положение в Ираке и эксклюзивные договоры в таких сферах, как производство цемента, железнодорожное строительство и возобновляемые источники энергии, немецкие деловые круги предпочитали проявлять осторожность в инвестировании крупных средств в иракскую экономику. Но среди них были и такие, которые вопреки проблемам в сфере безопасности пришли на иракский рынок – пионером прорыва немецких промышленных гигантов в иракскую

экономику можно считать концерн Сименс, который заключил в декабре 2008 г. один из самых крупных контрактов по поставкам в Ирак 16 турбин для новых электростанций в Румейле, Таза, Дибизе, Байи и Саддере общей мощностью 3150 МВт на сумму более 1 млрд. евро (10, 224).

В феврале 2009 г. Багдад с официальным визитом посетил министр иностранных дел Германии Ф.-В.Штайнмайер. Это стало первым посещением Ирака германского представителя такого высокого ранга за истекшие 20 лет. Главу МИД сопровождала группа бизнесменов и представителей деловых кругов, в том числе таких крупных концернов, как Даймлер и Сименс, которые были намерены участвовать в восстановлении Ирака. В Багдаде Ф.-В.Штайнмайер вел переговоры с президентом Дж.Талабани, премьер-министром Н.аль-Малики и главой МИД Х.Зибари. Он предложил идею строительства железнодорожной ветки Басра – Багдад – Сирия – Турция – Европа для поддержки торгового обмена между Ираком и ЕС по суше. Очевидные выгоды этого проекта состояли в его дешевизне и экономии времени (одна неделя против трех, если осуществлять перевозки через Суэцкий канал) (11).

В ходе визита был выработан Меморандум о научном, академическом и культурном сотрудничестве между двумя странами. При технической и финансовой поддержке Германии планировалось создать Немецко-иракский университет. В рамках визита состоялось посещение Курдской Автономии, где Ф.-В.Штайнмайер участвовал в открытии Генерального консульства Германии в Эрбиле, деятельность которого открывала путь к прямым контактам дипломатов и предпринимателей, а также упрощала процедуру возвращения курдов на родину. Северные регионы Ирака с точки зрения уровня безопасности являлись наиболее благополучными, поэтому неслучайно, что к 2008 г. до 20-ти немецких фирм выполняли здесь различные контракты. При финансовой поддержке германского МИД и Института Гете в 14 школах Эрбиля, Дохука и Сулеймании были организованы немецкие классы (12).

Но основные надежды связывались с участием немецких компаний и специалистов в углеводородном секторе Ирака, где они могли помочь в освоении новых и разработке старых месторождения нефти и газа. Однако в тендере по шести первым крупным углеводородным месторождениям, объявленном иракским правительством для иностранного капитала, деловые круги Германии не участвовали. В числе 35 транснациональных корпораций не было ни одной немецкой, хотя Германия являлась крупнейшим потребителем нефтепродуктов (13).

Отметим, что программа по поддержке стабильности и восстановления Ирака, положения которой были оговорены в рамках визита Ф.-В.Штайнмайера, постепенно начала воплощаться в жизнь. 7 марта 2009 г. в Багдаде был подписан контракт о финансировании Германией проекта ООН по содействию в установлении диалога и урегулировании кон-

фликтных ситуаций между этно-конфессиональными группами в стране. Сумма в размере 3 млн. евро из бюджета германского МИД перечислялась на счет миссии ООН в Ираке – ЮНАМИ, действовавшей в соответствии с мандатом СБ ООН (резолюция № 1770), затем передавалась иракскому правительству для решения внутренних проблем страны. В рамках этого проекта предусматривалась подготовка диалога между представителями политических партий и неправительственных организаций (14). Кроме того, МИД Германии, начиная с 2007 г. ежегодно по проекту получения соответствующего современным стандартам специального образования готовила до 10 иракских дипломатов. Германия выделила 5,9 млн. долл. для обеспечения безопасности сотрудников ООН; с начала 2008 г. 70 инструкторов бундсвера на территории ОАЭ начали обучение 250 военнослужащих командного состава иракской армии. По линии МИД выделялись значительные средства для оказания гуманитарной помощи иракским беженцам: в 2007 г. они составляли 4,25 млн. евро, в 2008 г. - 5 млн. евро. В 2007 г. Германия по линии Еврокомиссии выделила 17,8 млн. евро, в 2008 г. 30 млн. евро для оказания гуманитарной помощи иракским беженцам в Сирии, Иордании и Ливане, а также вынужденным переселенцам в самом Ираке (15). Кроме того, в число приоритетных задач входило финансирование Германией гуманитарных и экономических проектов – была создана программа обмена специалистами и стажировок для молодых ученых Багдадского университета, проведение ежегодных германо-иракских конференций по вопросам экономического взаимодействия и контроля за потраченными средствами (16).

Отметим, что уже к 2015 г. Ирак вошел в десятку приоритетных субъектов германской помощи, а Германия, в свою очередь, занимала 3-е место в числе стран-доноров Ирака после США и Японии. Причем она была одной из немногих стран, которая предоставляла помощь Ираку исключительно в виде грантов, главным образом на гуманитарные нужды и развитие социальной инфраструктуры. Начиная с 2014 г. правительство Германии предоставило Ираку гуманитарной помощи на сумму свыше 1 млрд евро, став, таким образом, его крупнейшим международным донором (17). Одним из ключевых факторов, предопределивших политику Германии, стал факт нахождения в стране до 240 тыс. выходцев из Ирака, большая часть которых была принята в качестве беженцев (только в 2015 г. около 122 тыс. человек). В приоритеты Германии входило создание возможностей для возвращения представителей этой группы на родину, в том числе путем предоставления консультативной поддержки по проблемам открытия своего бизнеса и профподготовки (18). Летом 2016 г. министр экономического сотрудничества и развития Германии Г. Мюллер в ходе визита в Ирак открыл консультативный центр для возвращающихся беженцев в Эрбиле и объявил о планах открытия второго такого центра в Багдаде.

В указанный период продолжалась германская помощь Ираку и в военной сфере. 4 декабря 2015 г. Бундестаг одобрил отправку в Ирак до 1200 военнослужащих бундесвера для участия в операциях по борьбе с ИГИЛ. Кроме того, бундесвер проводил подготовку курдских отрядов пешмерга и поставлял им оружие, а с весны 2018 г. оказывал консультативную помощь Министерству обороны Ирака и участвовал в подготовке их военнослужащих.

Несмотря на скромные объемы товарооборота между двумя странами – 1,626 млрд евро по итогам 2017 г. (Ирак занимает лишь 75-е место в числе импортеров товаров и услуг из Германии и 66-е место в числе экспортеров продукции в эту страну), двусторонние отношения развивались достаточно успешно. Германский бизнес продолжал проявлять интерес к иракскому рынку – в 2018 г. в стране находилось до 600-700 немецких компаний, занятых в различных отраслях иракской экономики и инфраструктуры (19). Кроме того, в ходе состоявшегося в апреле 2018 г. визита министра экономического сотрудничества и развития Германии Г. Мюллера в Ирак Берлин обещал выделить еще 431 млн долл. на проекты восстановления систем жизнеобеспечения. Все это указывает на то, что Германия планирует сохранить весьма заметное присутствие в Ираке в среднесрочной и в долгосрочной перспективе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Егоров А.И. Дипломатическое участие Германии в конфликте вокруг Ирака (2001-2003 гг.). Международные отношения. Политология. Регионоведение. Вестник Нижегородского Университета им. Н.И.Лобочевского, 2011, №5 (1), с.268-274.
2. Гусаров Г.А. Германия, НАТО и война в Ираке. http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_2243000/2243669/ 23.08.2018
3. Резолюция 1551 (2004), принятая СБ ООН 16 октября 2004. <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2004/res1551.htm/> 21.08.2018
4. Германия выступает за развитие отношений с Ираком. <http://www.n-mi.de/content/view/40/31/lang.en>. 21.08.2018
5. В Берлине откроется иракское посольство. <http://www.iraqembassy-berlin.de>
6. Внешнеэкономические связи Германии. <http://www.dw-world.de>. 21.08.2018
7. Берг И.С. ФРГ – Ирак: активизация экономических отношений. <http://www.iimes.ru/rus/stat/2008/02-10-08.htm>
8. Spryer J. Europe and Iraq: Test Case for the Common Foreign and Security Policy. //The Middle East Review of International Affairs. <http://meria.idc.ac.il/journal/2007/issue2/jv11no2a7.html>. 23.08.2018
9. Берг И.С. ФРГ – Ирак: активизация экономических отношений. <http://www.iimes.ru/rus/stat/2008/02-10-08.htm>. 21.08.2018
10. Багирова А. Иракский кризис: внутренний и международный аспекты. Баку, 2017, 376 с.
11. Салом С. Германо-иракские переговоры. <http://www.niqash.org/content.php?ContentTypeID=75&id=2396&lang>. 23.08.2018
12. Берг И. Итоги визита главы МИДа ФРГ Ф.-В.Штайнмайера в Ирак. <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/22-02-09.htm>. 20.05.2018
13. Берг И. Немецкие инвестиции и иракская энергетика.

- <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/08-03-09b.htm>. 20.05.2018
14. Берг И. Новые и прежние проекты ФРГ в свете религиозных конфликтов в Ираке. <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/23-03-09.htm>. 20.05.2018
15. Али Осам Абед Али. Отношения Ирака с Европейским союзом после 2003 г. //Журнал международного права и международных отношений. 2011, № 2. http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1836&Itemid=232. 21.08.2018
16. Салом С. Германо-иракские переговоры. <http://www.alsumarianews.com/ar/3/17839/news-details.html>. 21.08.2018
17. Германия поддержит Ирак, если Багдад договорится с курдами. <https://regnum.ru/news/2358688.html>. 23.08.2018
18. German development minister heads to Iraq for reconstruction talks. https://www.dw.com/en/german-development-minister-heads-to-iraq-for-reconstruction-talks/a-43480366?maca=en-newsletter_en_bulletin-2097-html-newsletter. 26.05.2018
19. Бартенев В.И. Восстановление Ирака: перспективы международного участия. // <http://fmp.msu.ru/analiticheskie-zapiski-tspbr/item/2339-vosstanovlenie-iraka-perspektivy-mezhdunarodnogo-uchastiya>. 25.05.2018

2003-cü İLDƏN SONRA İRAQ-ALMANİYA ƏMƏKDAŞLIĞININ BƏZİ ASPEKTLƏRİ

A.R.BAĞIROVA

XÜLASƏ

Məqalə 2003-cü il müharibəsindən sonra İraq və Almaniya arasında əməkdaşlığın bəzi önəm kəsb edən aspektlərinə həsr olunub. Məqalədə İraq iqtisadiyyatının, infrastrukturunun və digər həyati əhəmiyyətli sahələrinin bərpasında Almaniyanın yardımına xüsusi diqqət yetirilib.

Açar sözlər: İraq, Almaniya, 2003-cü il müharibəsi, əməkdaşlıq, humanitar yardım.

SOME ASPECTS OF THE IRAQ-GERMANY COOPERATION AFTER 2003

A.R.BAGHIROVA

SUMMARY

The article is dedicated to the analysis of some of the most important aspects of the Iraq-Germany cooperation post 2003 War. Special attention is paid to German assistance in restoration of economy, infrastructure and other spheres of importance in Iraq.

Keywords: Iraq, Germany, the 2003 War, cooperation, humanitarian assistance.

УДК 94” 19/...”

**ЭМИР САБАХ АЛЬ-ДЖАБЕР АС-САБАХ
И «АРАБСКАЯ ВЕСНА» ПО-КУВЕЙТСКИ****Т.Н.АББАСОВ***Бакинский Государственный Университет*
tariel.abbasov@rabler.ru

Кувейтский Эмират обладает 10% мировых запасов нефти, которые обеспечивают 92% экспорта и 80% доходов государства. Несмотря на это, в феврале 2011 года в столице этого арабского государства состоялись массовые демонстрации бедуинов с требованиями гражданства, которые привели к столкновениям с полицией. С марта того же года началась серия оппозиционных митингов с требованием отставки премьер-министра Насера и внесения кардинальных изменений в Конституцию Кувейта. Дальнейшие действия премьер-министра только способствовали увеличению числа митингующих. Эмир Кувейта решил не доводить ситуацию до точки кипения и 28 ноября 2011 года, накануне «Дня гнева», правительство ушло в отставку.

Ключевые слова: «Арабская весна», политический кризис, военный союз, внешнеполитическая позиция, вооруженный конфликт.

События «Арабской весны» самым серьезным образом отразились на геополитической расстановке ближневосточных региональных сил, повлияв в целом на дальнейшее историческое развитие данного территориального пространства. Начавшееся в декабре 2010 года в Тунисе протестное народное движение (4) очень скоро охватило не только регион Ближнего Востока и Северной Африки, но и создало прямую угрозу другим правящим элитам в случае распространения этой волны за пределы вышеотмеченных государственных границ.

Как показали исторические события тех дней, если в одних случаях протестные акции были своевременно локализованы, а в других – жестоко подавлены, (12) (11) то в третьих, незамедлительное осуществление правящими элитами (монархами) масштабных реформ стабилизировало внутривнутриполитическую ситуацию. (7, 8, 9, 10, 14) Между тем, в трех государствах (Тунис, (3, 29) Египет, (12, 9) Ливия (9, 12)) внутренним протестным движением было свергнуто политическое руководство (конечно же, не без помощи «внешних» сил) и отправлено в отставку правительство. На сегодняшний день сирийский внутривнутриполитический конфликт (1, 159) и гражданская война в Йемене (2, 111) продолжаются до сих пор, со-

храня международную напряженность в этом «бурлящем» и взрывоопасном регионе.

Наряду с этим, в череде происходящих в «протестных» государствах процессов были страны, в которых события «Арабской весны», если можно так сказать, прошли мимо (конечно же, в сравнении с другими странами). В их числе следует упомянуть об Объединенных Арабских Эмиратах (ОАЭ). Анализ ключевых факторов развития политической ситуации с располагающимся по соседству с ОАЭ Кувейте заслуживает сегодня самой пристальной научно-исторической оценки. Что же собой представляет сегодня этот Кувейтский Эмират в целом? Попытаемся сделать небольшой исторический экскурс в историю данного государства.

Сразу нужно отметить, что Кувейт занимает во многом уникальное место среди монархий Персидского залива. Он обладает 10 % мировых запасов нефти (в объеме около 105 млрд. баррелей), которые обеспечивают 92 % экспорта и 80% доходов государства (к 2020 году Кувейт рассчитывает увеличить добычу нефти до 4 млрд. баррелей в день) (13). Подобно другим государствам Залива, Кувейт пытается диверсифицировать экономику, создав мощную банковскую систему и развивая различные инфраструктурные проекты, а также превратившись в крупного экспортера минеральных удобрений. Однако тратиться на это гораздо меньше финансовых ресурсов, чем у его соседей: 800 миллионов долларов прямых инвестиций за десятилетие против 10 миллиардов Бахрейна, 73 миллиардов Объединенных Арабских Эмират (ОАЭ) и 130 миллиардов Королевства Саудовской Аравии (КСА) (5). Что касается нефтяных запасов, то за счет этого природного богатства обеспечивается достаточно высокий уровень жизни подданных Эмирата. Этим Кувейт никого удивить не может. Однако его уникальная особенность заключается также несколько в ином: прежде всего, в сложившейся политической системе.

В Кувейте действует Конституция, принятая в 1962 году, сразу после обретения государством независимости от Великобритании. Согласно ее статьям, Кувейт является конституционной монархией во главе с эмиром из династии ас-Сабах. Эмир назначает премьер-министра, утверждает или возвращает на доработку законы, распускает парламент и в случае необходимости может приостанавливать действие Конституции. Парламент в Кувейте однопалатный и функционирует под названием «Маджлис аль-Умма» («Национальное собрание»), 50 его депутатов избираются на 4-летний срок на выборах по пяти многомандатным округам, а 16 – назначаются эмиром (15). В отличие от прочих заливовских квази-парламентов, кувейтский парламент является полноценным законодательным органом (в том числе он утверждает и наследного принца). В 70-80-е гг. эмир Джабер не раз пытался править без парламента, длительное время не проводя выборы. Нынешний эмир Сабах аль-Джабер ас-Сабах, пользующийся уважением среди подданных, пришел к власти в январе 2006

года в результате династического кризиса, в котором большую роль сыграл и парламент. Политические партии в стране формально запрещены, но фактически действуют беспрепятственно, имея собственные газеты, телевизионные каналы, парламентские фракции и молодежные организации. Наиболее крупные из них: «Национально-демократический альянс» (либералы), «Демократическое объединение» (социал-демократы), «Хадас» (местный филиал «Братьев-мусульман»), «Национальный исламский союз» (а это уже шиитские фундаменталисты) и «Народное действие» (шиитские популисты).

Начиная с 2003 года устойчивое большинство принадлежит блоку «Братьев-мусульман» и независимых кандидатов традиционалистских взглядов, поддерживающих династию. На последних выборах, состоявшихся в мае 2009 года они вместе получили 34 из 50 мест. Тогда же впервые в парламент Кувейта было выбрано 4 женщины. Так что неудивительно, что в рейтинге демократии за 2010 год Кувейт занял третье место среди арабских государств, уступив только Ливану и Ираку. Что касается внешнеполитических приоритетов данной страны, то со времен первой войны в Заливе Кувейт является надежным союзником США, имея статус «основного союзника вне НАТО». Кувейт был плацдармом, с которого началось военное вторжение в Ирак в 2003 году, и был главной базой американцев за весь период оккупации северного соседа. В последние годы резко обострились отношения Кувейта с Ираном, особенно после объявления о раскрытии в конце 2010 года «иранской шпионской сети» в стране, за которым последовали взаимные высылки дипломатов и отзывы послов. 10% кувейтцев составляют шииты, но в отличие от бахрейнских или саудовских, их никто не дискриминирует (за исключением 80-х гг., когда во время ирано-иракской войны Кувейт поддержал Саддама Хусейна против шиитского Ирана). Вместе с тем, существует проблема лиц без гражданства. Имеется в виду не многочисленные гастарбайтеры, а испокон веков кочевавшие по пустыням на границе Ирака с Кувейтом бедуины (для получения гражданства нужно доказать, что ваши предки жили в стране, начиная с 1920 года) (5).

Такова была вкратце политическая предыстория Кувейтского Эмирата накануне событий «Арабской весны». Теперь же вернемся к тем историческим дням. Следует отметить, что спусковым крючком для протестов здесь послужило решение эмира Сабаха сделать своим подданным подарок на 20-летие освобождения от иракской оккупации – по тысячи динаров каждому. Разумеется, про несчастных бедуинов опять все забыли. И в середине февраля 2011 года они устроили в столице Кувейта демонстрации с требованиями гражданства, которые привели к столкновениям с полицией. После этих протестов, в марте 2011 года процесс натурализации бедуинов все же сдвинулся с «мертвой точки». По информации МВД эмирата 34.000 из 105.000 бедуинов обрели права на получение

гражданства Кувейта в течение 5 лет. Вместе с тем, нерешенность дальнейшей судьбы остальной части бедуинов государства (71.000 человек) вызвала в январе 2012 года новую протестную волну. Необходимо также отметить, что для смягчения накала политического противостояния в эмирате еще в феврале 2011 года, подобно другим монархам Залива, эмир Кувейта предпринял широкомасштабную попытку «подкупа» населения – было объявлено о 4-летней социальной программе на 30 миллиардов динаров. В начале марта того же года в столице прошел оппозиционный митинг с требованием отставки премьер-министра Насера и внесения изменений в Конституцию. Выступления улицы подхлестнули активность народных избранников, решивших провести парламентские слушания министра экономики, подозреваемого в израсходовании государственных фондов. Чтобы избежать этого, в конце марта шейх Насер ас-Сабах подал в отставку в шестой раз. Затем он вновь был назначен премьер-министром, сформировав так называемое «новое старое правительство». В июне-сентябре 2011 года представители оппозиции провели новый митинг в отставку правительства. На этот раз начал раскручиваться коррупционный скандал вокруг обвинений премьер-министра Насера в переводе денег из государственных продовольственных фондов на свои личные счета за границей. К требованиям отставки правительства добавилось требование роспуска парламента, когда вскрылись факты массивного подкупа избирателей на государственные финансовые средства 14 проправительственными депутатами Маджлиса. Оппозиция также требовала конституционной реформы, перехода к полноценной конституционной монархии и выборному правительству. Примечательно, что за весь протестный период «Кувейтской весны» властями был арестован всего лишь один политзаключенный – шиит Насир Абула, которого обвинили в резких высказываниях в социальных сетях в адрес короля Бахрейна. Спустя несколько месяцев и после шумной кампании возмущения местных СМИ и иностранных правозащитников он был освобожден (5).

С середины октября 2011 года в столице и других городах Кувейта регулярно проходили массовые демонстрации, в которых участвовала вся оппозиция – от либералов до исламистов. Митинги собирали от 3 до 70 тысяч человек. Действия премьер-министра только способствовали увеличению числа митингующих, когда в конце октября на открытии сессии парламента он заявил, что оппозиция «зашла слишком далеко», пригрозив иловыми мерами для борьбы «с угрозой безопасности государства». 15 ноября парламента страны в очередной раз проголосовал против предложения оппозиции заслушать премьер-министра на предмет того, куда были потрачены 19 миллиардов бюджетных динаров. Именно после этого возмущенные демонстранты во главе с оппозиционными депутатами в ночь на 16 ноября ворвались в здание парламента. Столкновения с полицией продолжались и на следующий день. Реакция эмира Сабаха не за-

ставила себя долго ждать. Он распорядился расследовать данный инцидент и наказать всех виновных, «положив конец подобным позорным вызывающим действиям». Одновременно, в столице были организованы демонстрации в поддержку правительства, проправительственные депутаты стали обвинять оппозицию в «попытке переворота» и «самоубийстве демократии». Однако протестная волна только нарастала, оппозиция же стала призывать всех граждан выйти на улицы и «защитить демократию». К удивлению многих, эмир в очередной раз проявил присущую ему мудрость, решив не доводить ситуацию до точки кипения. 28 ноября, накануне «Дня гнева», правительство ушло в отставку. На следующий день более 50 тысяч кувейтцев вышли на улицы столицы. 3 декабря эмир поручил министру обороны Джаберу ас-Сабаху сформировать новое правительство, а 6 декабря распустил парламент и назначил новые выборы на 2 февраля 2012 года. В ответ на это оппозиция перестала митинговать и занялась подготовкой к новым выборам. 13 декабря 2011 года было сформировано новое кувейтское правительство. Большинство в нем должностей, как и прежде, заняли представители правящей династии (5).

На внешнеполитической арене в 2011 году Кувейт участвовал в известной заливовской операции «Щит Полуострова» в Бахрейне и тем самым следовал в русле общей политики государств Персидского залива в отношении указанных событий в других арабских странах (следует заметить, что «Силы быстрого реагирования» представленные шестью монархиями Персидского залива насчитывают в своих рядах 22 тысячи военнослужащих). (6) Его действия в регионе однозначно являлись наглядным свидетельством того, что он особо и не стремился проявлять интерес «ловить рыбу в мутной воде арабских революций», подобно Саудовской Аравии и Катару. Исходя из того можно заключить, что итоги «Кувейтской весны», в отличие от других государств, оказались не столь плачевными. Так завершилась эпоха новых революционных преобразований, имевших место в отдельно взятом арабском государстве на примере Кувейтского Эмирата.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аббасов Т. «Внутриполитический кризис в Сирии: ожидания и разочарования», журнал «Тарих ве онун проблемлери», Баку, № 2, 2017, с.158-167
2. Аббасов Т.Н. «Муаммар Каддафи: свержение диктатора или размышления о будущем Ливии сквозь призму событий «Арабской весны», журнал «Тарих ве онун проблемлери», Баку, № 4, 2017, с. 100-113
3. Назимоглу Н. «Мультипликативный эффект. Дыхание тунисской революции охватило и соседние страны», «Регион плюс», Баку, № 3 (119), 1 февраля 2011, с. 28-33
4. «Антиправительственные волнения в Тунисе («жасминовая революция»)», <https://ria.ru/spravka/20151217/1342402778.html> (Дата обращения: 12.06.2017)
5. «Арабская весна» по-кувейтски», <https://antinormanist.livejournal.com/111156.html> (Дата обращения: 10.06.2018)
6. «Бахрейн накрылся «Щитом полуострова», <http://www.mn.ru/world/67451> (Дата обращения: 11.06.2018)

- 7.«В Кувейте не все спокойно», poistine.org/v-kuveyte-ne-vcyo-spokoyno (Дата обращения: 11.01.2017)
- 8.«Волнения в Алжире (2010-2011)», <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1453933> (Дата обращения: 17.01.2017)
- 9.«Волнения в Иордании (2011)», [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Волнения_в_Иордании_\(2011\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Волнения_в_Иордании_(2011)) (Дата обращения: 12.01.2017)
- 10.«Волнения в Омане (2011)», <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1453945> (Дата обращения: 14.01.2017)
- 11.«Волнения в Саудовской Аравии» (2011-2012), [https://ru.wikipedia.org/wiki/Волнения_в_Саудовской_Аравии_\(2011-2012\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Волнения_в_Саудовской_Аравии_(2011-2012)) (Дата обращения: 20.01.2017)
- 12.«Восстание в Бахрейне (2011)», <https://po-arabski.ru/arabskiy-yazik/perevody-tekstov/84-doklad-na-temu-vosstanie-v-bakhrejne-2011-na-arabskom-i-russkom-yazykakh/> (Дата обращения: 19.01.2017)
- 13.«Государство Кувейт», <http://arafnews.ru/kuwait> (Дата обращения: 06.06.2018)
- 14.«Маленький гигант большой геополитики», <http://www.asiakz.com/malenkiy-gigant-bolshoy-geopolitiki> (Дата обращения: 18.01.2017)
- 15.«Национальный день Кувейта. Справка», <https://ria.ru/spravka/20110225/337369092.html> (Дата обращения: 10.06.2018)

ƏMİR SABAX AL-CABER AS-SABAX VƏ KÜVEYT SAYAĞI “ƏRƏB BAHARI”

T.N.ABBASOV

XÜLASƏ

Küveyt dünya miqyasında neft ehtiyatlarının 10 faizinin sahibidir, bu da ixracatın 92%-ni və dövlət gəlirlərinin 80%-ni təmin edir. Buna baxmayaraq, 2011-ci ilin fevral ayında ölkənin paytaxtında polislərlə toqquşması ilə nəticələnən köçəri ərəblərin vətəndaşlığının tələb edilməsi ilə bağlı kütləvi nümayişlər keçirilmişdir. Həmin ilin mart ayından başlayaraq, baş nazir Naserin istefası və Küveyt konstitusiyasına əlavə dəyişikliklərin edilməsi tələbi ilə bağlı bir sıra müxalifətçi mitinqləri başlamışdır. Baş nazirin sonrakı əməlləri mitinq edənlərin sayının artırılmasına səbəb olmuşdur. Küveytin əmiri vəziyyətin ağırlaşdırılmasına yol verməmək üçün “Qəzəb Günü” ərəfəsində 28 noyabr 2011-ci il tarixdə hökuməti istefaya göndərmişdir.

Açar sözlər: «Ərəb baharı», siyasi böhran, hərbi ittifaq, xarici siyasət mövqeyi, silahlı münaqişə.

EMIR SABAKH AL-DZHABER AS-SABAKH AND THE «ARAB SPRING» EVENTS IN THE KUWAIT MANNER

T.N.ABBASOV

SUMMARY

The state of Kuwait owns the 10% (per cent) of the world oil reserves that provide 92% (per cent) of export and 80% (per cent) of state income. Despite, in February 2011, there were mass demonstrations of Bedouins claiming for citizenship which resulted in collision with the police. The series of meetings of opposition with demands for dismissal of prime minister Naser and making of alterations into constitution of Kuwait started at the beginning of the March of the same year. The further activity of the prime minister Naser only promoted the increase in the number of the meeting participants. The emir of Kuwait decided not to aggravate the situation and on the day before «Anger Day», on November 28, 2011 the government resigned.

Key words: «The Arab Spring», political crisis, military alliance, foreign-policy, armed conflict.

UOT 94 (479.24)**СУТЬ СОВЕТСКОГО ОККУПАЦИОННОГО РЕЖИМА
УСТАНОВЛЕННОГО В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
ПОСЛЕ АПРЕЛЬСКОГО ПЕРЕВОРОТА 1920 ГОДА****К.Т.НАДЖАФОВА***Бакинский Государственный Университет**knajafova69@mail.ru*

В научной статье на основе документов и научных материалов дается характеристика советского оккупационного режима в Азербайджане, установленного после открытого военного вмешательства Советской России. В статье также дается информация о судьбе разных политических сил после апрельского переворота 1920 года, рассматривается красный террор против мирного азербайджанского населения.

Ключевые слова: апрельский переворот 1920 года, оккупация, диктатура, красный террор, советский режим.

С первых дней власти большевиков в Азербайджане утвердился диктаторский режим. Традиционно выступая от имени народа, большевики свое государство, неизменно называли государством диктатуры пролетариата. Но за «народным» фасадом с самого начала скрывались открытая неограниченная диктатура одной партии. Большевистский вождь Советской России В.И.Ленин, идейный наставник азербайджанских коммунистов, в одном из своих выступлений, заявил: «Когда нас упрекают в диктатуре одной партии, мы говорим: Да, диктатура одной партии! Мы на ней стоим и с этой почвы сойти не можем». Противопоставляя парламентаризму, как форме демократии буржуазной, высшую «пролетарскую, или советскую демократию», он теоретически обосновал её суть – диктатуру пролетариата – как диктатуру большинства над меньшинством. В этом и усматривался характер пролетарской демократии. Но, когда речь шла о политической практике, Ленин решительно отвергал понятие «воля большинства», как буржуазное. Главным он считал, в решающий момент, в решающе месте быть сильнее, победить. Но «быть сильнее и победить» для большевиков должно было означать не политическое противоборство в демократических формах, а диктатуру партии. «Научное понятие диктатуры, - писал Ленин, - означает не что иное, как ничем не ограниченную, никакими законами, никакими абсолютно правилами, не стесненную, не-

посредственно на насилие опирающуюся власть» (15, 130). Такое понимание места и предназначения одной партии в высшей форме демократии; метода осуществления её власти и политики объективно определяло отношение не только к оппозиционным, но и альтернативным политическим силам.

Под давлением азербайджанских коммунистов сразу же после апрельского (1920 года) переворота заявила о своем роспуске, вторая по численности после «Мусавата» политическая партия «Иттихад» (8, 38). Однако вскоре ее члены перешли на нелегальную деятельность и установили связь с созданным в Тифлисе «Комитетом спасения Азербайджана». Под лозунгом «Родина или смерть» иттихадисты развернули антисоветскую деятельность, свергнуть которую они предлагали вооруженным путем. О таком стечении обстоятельств свидетельствует заявление одного из видных коммунистов, товарища Ломинадзе, которые он высказал на первом заседании II Съезда АКП(б), 16 октября 1920 года: «... У нас здесь, советский переворот был встречен общими симпатиями, не только бакинских рабочих, но в значительной степени и мелкой буржуазией, мусульманской интеллигенцией, которая надеялась, что большевики сменят свой ярко-красный цвет на розовый, а даже ярко-буржуазных групп в лице партии «Иттихад». Нам приходилось, первое время, отбояриваться от этих чуждых нам партий, которые обещали нам свою поддержку, быть может, искренне, пока мы не показали нашей настоящей пролетарской физиономии... не прошел и месяц после переворота – Иттихад, эта кучка буржуазии и духовенства в нас разочаровалась. И хорошо сделали, нам с ними не по пути» (2). Политбюро ЦК АКП(б), обсудившее 31 октября 1920 года вопрос о заговорщической деятельности партии «Иттихад», отмечая обнаружения у иттихадистов нескольких вагонов оружия, предназначенных для поднятия восстания на Зыхе (Бакинский уезд), в Ленкорани, Закаталах, указало, что они за последнее время особенно развернули свою контрреволюционную деятельность (4). Вопрос о партии «Иттихад» обсуждался на заседании Политбюро от 23 января 1921 года. По этому вопросу сделал доклад Панкратов. После доклада постановили: «Считать, что в данных условиях Азербайджана, необходима открытая борьба с партией Иттихад. Методы борьбы: наблюдение, раскрытие и обезглавление организации. Кроме репрессий принять меры раскола партии и откола от нее лучших интеллигентских сил» (3). Интерес вызывает точное указание деятельности против членов данной организации. В частности, здесь говорится: «Согласно с вышеуказанной линией, в деле данного заговора, как массовую террористическую меру, расстрелов не применять. Карабека Карабекова, Гасан Гасанова и Али бека Ашурбекова, по списку, который просмотрели т. Панкратов т. Нариманов отправить в концентрационный лагерь. Всех остальных выпустить под подписку с обязательством не принимать участие в партии Иттихад» (3).

Но вскоре 155 наиболее активных членов партии «Иттихад» во главе с её председателем К. Карабековым были арестованы и сосланы в Сибирь (13, 58).

Близкая к «Иттихад» партия «Ислам» в начале 1921 года активизировала свою деятельность в стране. Вскоре произошло объединение обеих партий в единую партию «Иттихади Ислам». Членами новой партии стали, в основном, беднейшее и среднее крестьянство. На состоявшемся в мае 1921 года конференции в Баку, произошло объединение «Иттихади Ислам» с партией «Ислам – Эл Гуран», вновь образовавшаяся партия стала называться «Миллети - Ислам». Партия предлагала вести свою деятельность под лозунгами «Будь готов к смерти ради религии», «Смерть или Родина» (9, 61).

О своем самороспуске также заявила партия «Эхрар». В течение последующих одного-двух лет ее члены вошли в «Мусават» (13, 59). Что касается партии «народных социалистов», то она заявила о поддержке большевистской власти. В благодарность за этот поступок многие бывшие члены этой партии были назначены на высокие должности в государственном аппарате большевистского правительства Азербайджана. Однако их деятельность на «благо» советской власти в Азербайджане оказалась не долгой. В конце 1922 года было сфабриковано «дело Эсеровской партии в Закавказье». И по приговору Высшего Революционного Трибунала Азербайджанской ССР ряд видных социалистов А. Сафи-курдский, Рза Гарашарлы, Д. Шабанов, К. Фейзуллаев и 26 рядовых членов были осуждены на различные сроки.

В начале 1921 года в Гяндже начала свою деятельность партия «Гюнеш - Гафгаз» (Солнце Кавказа), в основном состоявшая из турецких офицеров. Её руководителями были Ч. Гашгаров, Аббас бек Усубеков и Сеид Али Исрафилбеков. Состоявшаяся 3 июня 1921 года в Гяндже совместное заседание партий «Миллети Ислам» и «Гюнеш - Гафгаз», вынесло решение об объединении под названием «Азырбайъан Милли Мцдафия фиргяси».

Председателем партии был избран Ч. Гашгаров, его заместителем стал А. Самедов. Поскольку большинство членов отмеченной партии были турецкими офицерами, то её вполне можно считать военной организацией. Спустя месяц, 30 членов партии, включая её руководство, были арестованы. 23 из них были расстреляны, остальные были осуждены большевистским судом на различные сроки (12).

Решающей силой сопротивления власти большевиков была партия Мусават. На состоявшемся 27 апреля 1920 года заседании, было принято решение о переходе партии на нелегальную работу. По рекомендации М.Э. Расулзаде руководителем партии стал М.Б. Мамедзаде. Руководителем Бакинского отделения партии был избран Абдул Вахид Юрдсевер. Мамед Садых Гулузаде было поручено руководство деятельностью отде-

лений партии в других районах и городах Азербайджана. Секретариат Центрального Комитета партии был поручен Джафару Джаббарлы. Были созданы ряд комиссий: по политическим делам, организации и пропаганды, а также по финансовым делам (14). Следует отметить, что по сей день многие данные, связанные с деятельностью партии Мусават в 1920-1923 годах весьма противоречивы, и неполны. В одних случаях, руководители большевистской партии начистую отвергают её наличие, в других случаях говорят о её большом авторитете в регионах страны, и в частности в Карабахе, здесь их деятельность свела на нет деятельность коммунистов.

В первые месяцы прихода советской власти (апрель-май-июнь) многие политические партии, в том числе и Мусават, продолжали свою деятельность легально. Было подписано соглашение с СНК Азербайджанской ССР о легальной деятельности партии Мусават. Члены мусаватистской партии, подписавшие это соглашение, объявили себя «левыми» и заявили о своем выходе из партии.

Вскоре азербайджанские чекисты начали сбор материалов в отношении ряда партий, в том числе и про Мусават. Была поставлена цель, выявить сильные и слабые стороны их деятельности, потенциальные возможности, чтобы в ближайшем будущем приступить к их полной ликвидации и арестам их членов.

Руководители большевиков понимали, что нужно выждать время для начала широкомасштабных репрессий. Именно поэтому, по предложению И.В.Сталина М.Э.Расулзаде был приглашен на работу в Народный Комиссариат по делам национальностей; ряд членов мусаватистской партии были назначены на различные должности в ряде ведомств и народных комиссариатов республики. Одновременно, по линии АзЧК в период с конца 1920 – 1923 года были арестованы такие видные деятели партии Мусават как Кербалаи Вели Микаилов, Г.Амиров, С.М.Рагимов и другие; в общей сложности 30 человек (1, 40). Деятельность партии Мусават во многом способствовала сохранению идеи национальной государственности, и подготавливала людей на борьбу с советской властью в последующие годы.

Для укрепления своего режима, большевики сознательно намеревались использовать психологический фактор. Страх, как средство, с помощью которого можно поколебать психологию народа, устранять саму возможность людей к сопротивлению, являлся испытанным методом большевиков. Большевики обосновывали введение террора необходимостью защиты завоеваний революции. После покушения на Ленина 5 сентября 1918 года Совнарком принял декрет о Красном терроре. Данное постановление придавало законодательную основу фактически проводимому большевиками террору, что превращало террор в государственную политику. Согласно Декрету расстрелу подлежали лица, причастные или прикосновенные к мятежам и террору, что давало широкие полномочия карательным органам. Азербайджанские большевики могли, многому научить-

ся у своих учителей – российских большевиков, узаконивших применение террора к инакомыслию, ко всякому сопротивлению в годы Гражданской войны. Применение террора на уровне государственной политики стало основным средством закрепления страха в массовом сознании населения. На первых порах, в условиях отсутствия серьезного сопротивления, использование террора во многом носило откровенно циничный профилактический характер. В первых актах и решениях Азревкома налицо было стремление новой власти распространить атмосферу страха. В одном из первых декретов Азревкома отмечалось: «Все кто будет противиться новой власти, будут уничтожены». В декрете «о земле» говорилось, что тот, кто препятствует осуществлению декрета, будет рассматриваться как враг народа (5, 485).

Подобные угрозы содержались, практически, во всех декретах и законодательных актах Азревкома. «Узаконение» репрессий на практике открывало простор повсеместному произволу и насилию. Террор стал главным инструментом в деятельности АзЧК. Сотрудники этого ведомства сразу же приступили в Баку и уездах республики к массовым арестам лиц, в той или иной мере внушающие политические подозрения. Понятий «подозрительные элементы» применялось, в первую очередь, к бывшим членам правительства АДР, лидерам политических партий, к бывшим собственникам (купцам, бекам), а также к интеллигенции. Часто основанием для взятия под стражу служили не проверенные доносы. Аресты и быстротечное следствие чаще всего завершались расстрелами. Так при загадочных обстоятельствах был убит второй премьер-министр правительства АДР – Н. Юсифбейли.

А.Гараев, комиссар по военным и морским делам обманул азербайджанский народ, сказав, что Н. Юсифбейли был задержан на железнодорожном вокзале, когда пытался бежать из Баку, прихватив с собой 98 миллионов рублей. Однако, на деле, он был жестоко убит в Кюрдамире сотрудниками местного ЧК. Свидетель этих событий, русский шофер премьер – министра сумел бежать в Турцию. Затем он об этом чудовищном событии рассказал жене Насиб бека, Шафиге ханум. Без ведома правительства, население Гянджи перенесло его прах в Гянджу. Бывший военный атташе АДР в Тифлисе, военный представитель Азербайджанский ССР в Грузии, А. Аскеров-Кенгерлинский в своих мемуарах, озаглавленных «трагедия Азербайджана», писал: «Согласно проверенным мною спискам до 1921 года только среди военных было расстреляно: генералов – 12, полковников и подполковников – 27, капитанов и штабс-капитанов, поручиков – 46, прапорщиков – 148, остального – 266 (все мусульмане)». Из вышеуказанных лиц, занимавших высшие командные посты в Азербайджанской армии, А. Аскеров-Кенгерлинский называет такие имена как Сулькевич, И. Уссубеков, Гашымбеков, принц Эманулла Габиб бек Каджар, принц Кязим Мирза Каджар, Гамид бек Гайтабаши, Габиб бек Сали-

мов, С. Гирей-Тилехас, Рустам бек Шыхлинский, Алиев, Искендер бек Сейфулин и другие (13, 32).

Красная армия с легкостью дошла до станции Пойлу. Здесь произошел бой с грузинскими военными формированиями, в результате которого грузины вынуждены были отступить к своей границе до прибытия основных сил, взорвав предварительно железнодорожный мост у станции Пойлу. Однако дальнейшему наступлению большевиков помешали тревожные события внутри Азербайджана, – а именно, восстание азербайджанских войсковых частей в Карабахе, Гяндже и других местах.

Численность войск XI Красной армии в Баку росла с каждым днем. Дело дошло до того, что начальник штаба кавказской армии С.А.Пугачев предложил властям приостановить присылку войск, «какими бы событиями в Азербайджане не были значимыми, для начала количество имеющихся здесь войск более, чем достаточно» (17, 14). Пройдет не много времени и И.В.Сталин получит добро у Ленина на присылку в Баку ещё 6 дивизий красной армии. Вступившие в конце апреля 1920 года в Баку части XI Красной армии представляли собой сброд оборванцев, их внешний вид был весьма удручающим. Находившийся в Баку осенью 1920 года один француз писал, что «большевики в течение шести месяцев, можно сказать уничтожили Баку, который в свое время был самым цветущим городом Востока» (1, 317).

Первое куда они устремились, - отмечает в своих мемуарах А.Аскеров-Кенгерлинский,- это были вещевые и продовольственные склады. Также попали в руки большевиков полученное из Италии военное обмундирование для армии АДР, в количестве 35 000 комплектов. И скоро, от штаба Азербайджанской армии, как и от самой армии, осталось лишь одно название. Народный Комиссар по военным и морским делам Ч. Ильдрым распорядился снять обмундирование с аскеров АДР и передать его воинам «доблестной Красной армии». Нариман Нариманов, который возглавлял и законодательную и исполнительную власти, был бессилён перед террором и грабежом. Солдаты и офицеры XI Красной армии врываются в дома местных жителей, присваивали их имущества, расстреливали, задерживали, кого придется, а разграбленное имущество азербайджанцев отправляли в Россию как «подарок Советского Азербайджана России».

После непродолжительного отдыха в Баку, войска XI Красной армии двинулись в сторону Грузии – её целью был захват не только Бакинской губернии, но и всего Азербайджана (об это подробно говорилось в приказе Командующего Кавказским фронтом и члена РВС С. Орджоникидзе) (5, 479).

Вновь прибывшие части XI Красной армии жестоко обращались с местным населением. Постоянный представитель Азербайджанской ССР в Москве Б. Шахтахтинский в сентябре 1920 года писал Ленину следующее: «Вначале Красная армия вела себя хорошо. Сейчас же она ведет себя как

диктатор, притесняет девушек, женщин. Азербайджанские крестьяне просят об одном: все, что у нас есть возьмите один раз – и избавьте наши семьи и дома от незаконных поборов, не оскорбляйте семейный очаг... Всегда обеспечивающий себя хлебом Азербайджан остался теперь без хлеба. Всегда нуждающиеся Армения и Грузия теперь хорошо обеспечены хлебом» (17, 14; 10, 319).

Большевистское правительство Азербайджана предоставило широкие полномочия особым отделам XI Красной армии. Следует отметить, что они имели большой опыт практической борьбы с инакомыслием и контрреволюцией в Советской России и теперь получили возможность применить его в Азербайджане. Сотрудники указанных ведомств после вступления частей XI Красной армии в тот или иной уезд Азербайджана в категорической форме требовали от руководства местных ревкомов предоставить им списки нелояльных лиц к Советской власти, так называемых «подозрительных элементов». По этим спискам и производились аресты, причем большую часть арестованных ожидала одна участь – расстрел. Так, например, особый отдел 7-й кавалерийской дивизии после занятия Нухи, подверг аресту главу городской управы, пристава, нескольких владельцев предприятий и купцов, членов их семей, в том числе женщин и детей. Им инкриминировалось участие в подготовке восстания против советской власти, и все они в спешном порядке, без суда и следствия были расстреляны.

Итак, в течении сравнительно короткого времени особые отделы XI Красной армии, превратились в полновластных хозяев «независимого» Советского Азербайджана. С 28 апреля – по 1921 год жертвами «красного террора» в Азербайджане стали в общей сложности 48 тысяч человек (1, 318). Конечно, в АКП(б) были и здравомыслящие люди, которые предпринимали действия, направленные на смягчения террора. Председатель Азревкома Н. Нариманов старался спасти население республики от необоснованных репрессий. 27 мая 1920 года за его подписью был издан декрет Азревкома об освобождении лиц, необоснованно подвергшихся арестам. Однако, это не могло спасти положение. Аресты и репрессии продолжались.

Таким образом, в апреле 1920 года в результате открытого военного вмешательства в пределы суверенного государства был решен самый важный вопрос в захватнической политике Советской России – вопрос завоевания Азербайджана. В течение месяца были созданы все карательные органы советского оккупационного режима здесь – Чрезвычайная Комиссия и Высший Революционный Трибунал, которые не уступали в беспределе Особому Отделу Красной Армии и Панкратову – истинному диктатору Азербайджана, по словам М.Э.Расулзаде (18, 69). В результате бесчинства этих органов, в рядах которых было много армян, в течение шести месяцев были сожжены 30 мусульманских деревень. А в июле 1920 года больше-

вики открыто объявили «неделю грабежа» в Баку. Произвол воинов XI Красной армии, убийство ни в чем не повинных людей повлекло за собой взрыв негодования со стороны азербайджанского населения, который встал на путь вооруженного сопротивления. Первым конкретным её проявлением стало Гянджинское восстание.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəlli. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 2010, 544 s.
2. Архив Политических документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПДУДПАР) фонд 1, опись 1, дело 8, л. 81.
3. АПДУДПАР, фонд 1, опись 1, дело 16, л. 6.
4. АПДУДПАР, фонд 1, опись 1, дело 22, л. 7.
5. Борьба за победу Советской власти в Азербайджане 1918-1920 гг. Документы и материалы. Баку: Издательство АНА Аз.ССР, 1967, 579 с.
6. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı: Azərnəşr, 1993, 331 s.
7. Гулиев Дж. К истории образования второй республики Азербайджана. Баку: Элм, 1997, 164 с.
8. Göyüşev A. Azərbaycanca ittihadçılıq. Bakı: "İrşad" mərkəzi, 1997, 132 s.
9. Naciyeva A. 20-ci illərin siyasi tarixinin bəzi məsələləri. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 1997, 112 s.
10. История Азербайджана. Баку: "Zərdabi LTD" MMC, 2015, 452 s.
11. İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial-aiyasi proseslər. (1920-1930). Bakı: Mütərcim, 2001, 168 s.
12. İbrahimli X. Azərbaycanca sovet işğalına qarşı üsyanlar və köylü qərəh // Azərbaycan, 1996-cı il, №310, s.20.
13. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti 1920-1991. Bakı: Elm, 1996, 308 s.
14. Yirdsevər Ə. Gizli Müsavat təşkilatının xarakterik vəzifələri // Azərbaycan türk kultür jurnalı, № 282, 1991-ci il, s.41-42.
15. Наше отечество (опыт политической истории). М.: Терра, 1991, 339 с.
16. Отечественная история. Учебное пособие. М.: ИЦК «MapT», 2004, 528 с.
17. Rəfiyev B. Aysberqin sualtı hissəsi. Bakı: Azərnəşr, 1995, 56 s.
18. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.

1920-ci İL APREL ÇEVRİLİŞİNDƏN SONRA AZƏRBAYCANDA QURULMUŞ SOVET İŞĞAL REJİMİNİN MAHİYYƏTİ HAQQINDA

K.T.NƏCƏFOVA

XÜLASƏ

Elmi məqalədə sənədlər və materiallar əsasında sovet rusiyasının suveren dövlətin ərazisinə qanunsuz hərbi müdaxiləsindən sonra Azərbaycanda qurulmuş sovet işğal rejiminin terrorçu və qarətçi xarakteri təhlil olunur. Eyni zamanda 1920-ci il aprel çevrilişindən sonra Azərbaycandakı müxtəlif siyasi partiya və təşkilatların aqibəti haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: 1920-ci il aprel çevrilişi, işğal, diktatura, qırmızı terror, sovet rejimi.

**THE ESSENCE OF THE SOVIET OCCUPATION REGIME ESTABLISHED
IN AZERBAIJAN AFTER THE APRIL REVOLUTION OF 1920**

K.T.NAJAFOVA

SUMMARY

The scientific article, on the basis of documents and scientific materials, describes the Soviet occupation regime in Azerbaijan, established after the open military intervention of Soviet Russia. The article also provides information about the fate of various political forces after the April revolution of 1920, and considers the red terror against the peaceful Azerbaijani population.

Key words: April revolt in the 1920 year, dictatorship, red terror, the Soviet regime

UOT 94 (479. 24)**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CƏNUB-ŞƏRQ BÖLGƏSİNDƏ
İDMANIN İNKİŞAFI (2003-2018)**

E.N.MƏLİKOV
AMEA Tarix İnstitutu
eminmelikov79@gmail.com

Məqalədə 2003-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq bölgəsində idmanın inkişafı öyrənilməyə çalışılmışdır. Bu illər ərzində bölgədə mühüm idman strukturu yaradılmışdır. Bölgə idmançıları respublika və beynəlxalq səviyyəli idman yarışlarında uğurla çıxış edərək, qələbə qazanmışlar. Tədqiqat işində idmançılar tərəfindən əldə edilən nailiyyətlər sadalanmışdır.

Açar sözlər: Olimpiya İdman Kompleksi, turnir, futbol, atletika, yarış

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin idmana və idmançılara göstərdiyi qayğı nəticəsində bu sahə sürətlə inkişaf edir. Azərbaycan bu gün dünyada idman dövləti kimi tanınır. Həm Avropa, həm dünya çempionatında, həm də olimpiya oyunlarında idmançılarımızın uğurları bunu sübut edir. İdman sahəsinin inkişafı ilə yanaşı, infrastruktur yenidən qurulmuş, müasir idman kompleksləri inşa edilmişdir. Respublikamızın cənub-şərq bölgəsində yaradılan idman kompleksləri və qurğuları, idman məktəbləri bu sahənin bölgələrdə də inkişafını göstərir.

2003-cü il oktyabrın 9-da Lənkəran Olimpiya idman kompleksi istifadəyə verilmişdir. Kompleksin ərazisində tirbunaya malik böyük futbol meydançası, təbii örtüklü kiçik futbol meydançası, süni örtüklü tennis kortu, voleybol meydançası, idman oyunları üçün nəzərdə tutulan zal, trenajor zalı, tekvando zalı fəaliyyət göstərir. Kompleksin açılışında iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: «2001-ci ilin oktyabrında mən Lənkəranda olarkən, camaatla görüşərkən, müəyyən məsələləri müzakirə edərkən eyni zamanda çıxışında bəyan etmişdim ki, Milli Olimpiya komitəsi qərar qəbul edib ki, Lənkəranda müasir Olimpiya İdman kompleksi tikilsin. Mən çox şadam ki, biz buna nail ola bilmişik və bu gün sizinlə birlikdə bu gözəl kompleksin açılışında iştirak edirik, ona öz xeyir duamızı veririk» [2, 156]. İdman sahəsində həyata keçirilən səmərəli tədbirlərin nəticəsi kimi Azərbaycan Olimpiya yarışlarında hər dəfə daha uğurlu nəticələrə imza atır. Müqayisə üçün bildirik ki, 2004-cü ildə Afinada keçirililmiş XXVIII Yay

Olimpiya Oyunlarında 1 qızıl, 4 bürünc medal qazanaraq 202 ölkə arasında 50-ci yeri tutan Azərbaycan 2008-ci ildə Pekində keçirilmiş XXIX Yay Olimpiya Oyunlarında daha uğurlu nəticələr göstərdi. Dövlət başçısı, MOK prezidenti İlham Əliyevin 2007-ci il iyulun 24-də imzaladığı sərəncamla Azərbaycanın bütün idman resursları səfərbər edilərək, Pekin Olimpiya oyunlarına hazırlığın mütəşəkkil qaydada, planlı və elmi əsaslarla qurulmasına yönəldildi. Nəticədə Çin Xalq Respublikasında keçirilmiş XXIX Yay Olimpiya Oyunları idman hərəkətinin geniş vüsət aldığı Azərbaycan üçün də əlamətdar oldu. Pekindən 7 medalla geri dönmən Azərbaycan idmançıları qazanılmış qızıl medalların sayına görə dünyada 39-cu, ümumi medalların sayına görə isə 27-ci yeri tutdular [3, 149].

Afinada keçirilən XXVIII Yay Olimpiya Oyunlarında Lənkəran idmanının yetirmələri ağırlıq qaldıran Turan Mirzəyev və boksçu Cavid Tağıyev uğurlu nəticələr əldə etmişdilər. 2004-cü ildə respublika yarışlarında iştirak edən Lənkəran idmançılarından 13 nəfəri birinci, 28 nəfəri ikinci, 32 nəfəri üçüncü yerə layiq görülmüşdür. Boks üzrə beynəlxalq turnirdə rayonu təmsil edən Elnur Əliyev qızıl medala, kinq-boks üzrə yarışlarda Emil Cəfərov isə gümüş medala layiq görülmüşdür. Lənkəran idman məktəbinin yetirməsi Rövşən Fətullayev Azərbaycan yığma komandasının tərkibində Avropa çempionatında gümüş medal qazanmışdır. Tekvando idman növü üzrə Lənkəran idmançısı Ramin Əzizov Londonda keçiriləcək Olimpiya oyunlarında iştirak etmək hüququ qazanmışdır [18].

Yardımlı rayonu idmançıları respublika karate birinciliyində iştirak etmiş, altı idmançıdan 2-si respublika çempionu olmuş, digər 4 idmançı öz çəki dərəcələrində 2-ci və 3-cü yerləri tutmuşdur. Rayon şahmat məktəbinin yetirmələri Rzayev Bəhrüz Türkiyədə keçirilən dünya çempionatında iştirak etmiş, Sabirzadə Ramin isə respublika birinciliyinin seçmə yarışlarında ikinci yerə çıxmışdır. İl ərzində idman sahəsində 21 müxtəlif yarış və tədbir keçirilmişdir. Respublika idman yarışlarında rayonun 63 idmançısı iştirak etmiş və nəticədə 7 gümüş, 1 bürünc medal qazanılmışdır [26]. Rayonda futbolun inkişaf etdirilməsi məqsədilə 2005-ci il sentyabrın 9-da yeni stadion tikilib istifadəyə verilmişdir. Stadionun ümumi uzunluğu 140 m, eni isə 70 m, yaşıl örtüklü futbol meydançasının ölçüləri 90x50 m.-dir. Stadionu müasir standartlara uyğun 2200 nəfər üçün plastik oturacaqlar quraşdırılmışdır [27]. Bölgədə idman sahəsi üzrə müxtəlif tədbirlər də keçirilmişdir. 2006-cı ilin dekabrın 31-dən başlayaraq Lənkəran şəhərində güləş idman növü üzrə rayon turniri keçirilmişdir. 52 idmançının qatıldığı turnirdə 4 yaş qrupu üzrə idmançılar mübarizə aparmışlar. Turnirin yekun nəticələrinə görə Pərvin Fətullayev, Alim Məmmədov, Tərlan Cənabov birinci yeri, Samir Süleymanov, Çingiz Zülfüqarov, Elçin Fərəcov, Sərxan Fərəcov ikinci yeri, Vüsal Babayev, Elnur Səmədzadə, Fərhad İsmayılov, Fizuli Tağızadə üçüncü yeri tutmuşlar. Lənkəran Olimpiya İdman Mərkəzində Gənclər və İdman Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə sərbəst güləş növü üzrə V Respublika oyunlarının zona birinciliyi keçiril-

mişdir [4]. Yarışlarda Lənkəran, Lerik, Astara, Masallı, Cəlilabad, Yardımlı rayonlarından olan 110 güləşçi iştirak etmişdir. Oyunların əsasnaməsinə uyğun olaraq hər çəki dərəcəsində birinci yeri tutan idmançı respublika final mərhələsinə vəsiqə qazanmışdır. Bölgə idmançıları arasında «Şahin» Respublika hərbi-idman oyunlarının keçirilməsi ilbəl təkmilləşdirilir. Daha çox idmançı yarışlara cəlb edilir. 2006-cı il aprelin 15-də Lənkəran şəhərində keçirilən Respublika «Şahin» hərbi-idman oyunlarında 8 komanda üzrə 136 nəfər idmançı iştirak etmişdir. Yarışlarda Cəlilabad rayonunun komandası birinci yeri, Lerik rayonunun komandası ikinci yeri, Astara rayonunun komandası üçüncü yeri tutmuşdur [4]. 2006-cı ilin 20-22 may tarixlərində Lənkəran Olimpiya İdman mərkəzində Azərbaycan Karate-Do Assosiasiyası ilə birgə WKS idman növləri üzrə Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 83-cü ildönümünə həsr olunmuş Respublika turniri keçirilmişdir. Turnir həm komanda, həm də fərdi xarakter daşıyırdı. Turnirdə 25 komandadan ibarət 223 nəfər idmançı iştirak etmişdir. İdman yarışının nəticələrinə görə Bakı-I komandası birinci yeri, Lənkəran komandası ikinci yeri, Bakı-II komandası üçüncü yeri tutmuşdur. Lənkəran Olimpiya İdman Mərkəzində AFFA-nın Cənub Regional Futbol Federasiyası ilə birgə məktəblilər arasında futbol idman növü üzrə yarışlar verilmişdir. Yarışlarda 80 komanda üzrə 1120 nəfər futbolçu iştirak etmişdir. İdman yarışlarının ardıcıl şəkildə keçirilməsi ilə əlaqədar bölgə idmançıları burada fəal iştirak edir, qələbə uğrunda mübarizə aparmışlar. Vaxtaşırı keçirilən idman seminarlarında bölgə idmançıları fəal iştirak etmişdir. 2006-cı il noyabrın 28-də Azərbaycan Tekvando Federasiyası ilə birgə Lənkəran Olimpiya İdman Mərkəzində tekvando idman növü üzrə cənub zona seminarı keçirilmişdir. Seminarda Dünya Tekvando Federasiyasının nümayəndəsi On Kvon Çoul iştirak etmiş, 12 nəfər bölgə idmançısına qara kəmərlə təqdim olunmuşdur [4].

2007-ci il aprelin 10-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Masallı şəhərində Olimpiya İdman Kompleksinin açılışında iştirak etmişdir. Açılış mərasimində Avropa Olimpiya Komitəsinin prezidenti Patrik Hikeyin də dəvət olunmuşdur. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramına uyğun olaraq inşa edilmiş kompleksdə idman oyunları, güləş, boks, ağır atletika, gimnastika salonları iki örtüklü üzgüçülük hovuzu, süni örtüklü voleybol, basketbol meydançaları, iki tennis kortu, mini-futbol meydançaları mövcuddur. Azərbaycan Milli Olimpiya Komitəsi tərəfindən kompleksin tikintisinə 1,5 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Kompleksin 700-dən çox tamaşaçısı olan böyük salonunda bütün əl oyunları, mini futbol, güləş və digər idman növləri üzrə beynəlxalq səviyyəli yarışları keçirmək mümkündür [24, 38]. Eni 17,5 m, uzunluğu 25 m olan üzgüçülük hovuzu Avropa standartlarına uyğun hazırlanmışdır. Kompleksin 6,3 min m² sahəsi olan örtüklü xakey stadionunda 210 nəfər tamaşaçı tutan tribuna müasir avadanlıqlarla təhciz olunmuşdur. Açılış mərasimində iştirak edən Avropa Olimpiya Komitəsinin prezidenti Patrik Hikeyin demişdir: «Avropa Olimpiya Komitəsinin prezidenti

kimi bu gün burada, Masallıda belə möhtəşəm yeni kompleksin rəsmi açılış mərasimində olmaqdan son dərəcə məmnunam. 2001-ci ildə Avropa Olimpiya Komitəsinin baş katibi kimi mənə Azərbaycana səfər etmək şərəfi nəsib olmuşdur. Həmin il Avropa Olimpiya Komitəsinin İcraiyyə Komitəsi özünün ilk toplantısını keçirdi. Həmin vaxt biz Azərbaycandan dinamik inkişaf edən Milli Olimpiya Komitəsi, gözəl xalqınız və onun səmimi qonaqpərvərliyi haqqında xoş xatirələrlə qayıtdıq» [22]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Masallı şəhərində Patrik Hikeyi ilə görüş keçirmişdir. Görüşdə Azərbaycanda idman və bədən tərbiyəsinin inkişafı, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində dövlət səviyyəsində yüksək qayğının göstərilməsi Patrik Hikeyi tərəfindən xüsusi olaraq vurğulanmışdır. Pekin şəhərində keçirilən Olimpiyada idmançılarımıza uğurlar arzulanmışdır. Dövlət başçısının təşəbbüsü ilə bölgədə yaradılan idman mərkəzləri gənclərin asudə vaxtlarının səmərəli şəkildə keçirilməsinə şərait yaradır. Olimpiya oyunlarında idmançılarımızın parlaq qələbələri, bu qələbələrin dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsi, yeni olimpiya komplekslərinin dalbadal tikilib idmançıların istifadəsinə verilməsi, Avropa Olimpiya Komitəsinin tədbirlərinin, beynəlxalq səviyyəli yarışların respublikamızda keçirilməsi, Olimpiya hərəkatı və idmanın kütləvi informasiya vasitələrində geniş şəkildə işıqlandırılması ölkədə uşaqlar və yeniyetmələrin idmana güclü axınına səbəb olmuşdur [1, 37].

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 10 oktyabr 2005-ci il tarixli, 1038 sayılı Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında 2005-2015-ci illərdə Futbolun inkişafına dair Dövlət Proqramı»nın icrası ilə əlaqədar bölgədə müxtəlif işlər görülmüşdür. Bölgədə fəaliyyət göstərən Uşaq-Gənclər İdman Məktəbi və «Təhsil» Respublika İdman Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə ümumtəhsil məktəbinin yığma komandaları arasında futbol yarışları keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyinin 30 mart 2007-ci il tarixli kollegiya qərarına uyğun olaraq, futbol üzrə yeni tədris qrupları yaradılmış, yarışların miqyası genişləndirilmişdir [4]. Futbola marağı artırmaq məqsədilə müxtəlif yaş qrupları arasında «Sevinc» kuboku, «Futbol həftəsi», «İdman festivalı», «Açıq əyləncəli futbol məktəbi», «Bədən tərbiyəsi və idman dini» münasibəti ilə zona və respublika yarışları keçirilmişdir.

Bölgədə fəaliyyət göstərən yeganə futbol klubu «Xəzər-Lənkəran FK»-dir. 2006-cı ilin avqustun 11-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev «Xəzər-Lənkəran FK» yeni stadionun istifadəyə verilməsində iştirak etmişdir. Yarandığı gündən etibarən futbol klubu azarkeşlərin rəğbətini qazanmış, qələbələri ilə mühüm uğura imza atmışdır. 2006-2007-ci il mövsümündə öz evində məğlub olmayan yeganə klub «Xəzər-Lənkəran FK» olmuşdur [10]. 2007-ci ildə Azərbaycan çempionu adını qazanmış «Xəzər-Lənkəran FK» Rusiyada Müstəqil Dövlətlər Birliyi və Baltıqyanı ölkələrin futbol üzrə çempion klublar arasında keçirilən «Birlik Kubokunda» iştirak etmək hüququ qazandı. Turnirdə uğurla iştirak edərək rəqiblərini məğlub edərək «Birlik Kuboku»nun çempionu oldu. «Birlik Kuboku»nda qazanılan

tarixi qələbədən sonra 2008-ci il fevralın 15-də cənab İlham Əliyev Prezident sarayında futbol klubunun üzvlərini qəbul edərək təbrik etmiş və demişdir: «...Siz Azərbaycanın Dövlət bayrağını qaldırmısınız, qalib gəlmisiniz, hamımızı sevindirmisiniz. Bundan sonra sizə yeni uğurlar arzulamaq istəyirəm. Əminəm ki, siz bundan sonra Azərbaycan azarkeşlərini sevindirəcəksiniz. Bu fürsətdən istifadə edib, kamera qarşısında bütün Lənkəran sakinlərini bu gözəl qələbə münasibətilə təbrik etmək istəyirəm. Mən bilirəm və əlbəttə, siz də bilirsiniz ki, Lənkərandə sizi necə dəstəkləyirlər, alqışlayırlar. Hətta Bakıda keçirilən klub oyunlarına sizi dəstəkləmək üçün Lənkərandan minlərlə insanlar gəlir. Bu, mənə çox sevindirir. Mən çox sevinirəm ki, məhz bölgədən olan komanda həm Azərbaycan çempionatında yüksək nəticələr göstərir, həm də beynəlxalq müstəvidə qələbə qazanır...» [5]. Ölkə başçısının idmana göstərdiyi qayğı nəticəsində bölgə idmançıları respublika, həm də beynəlxalq səviyyəli yarışlarda mühüm uğurlar qazanmışlar.

2007-ci il aprelin 7-də Bakı şəhərində Azərbaycan Karate Do Federasiyası WKC idman növləri üzrə yeniyetmə və gənclər arasında Azərbaycan birinciliyi keçirilmişdir. Yarışlarda bölgə üzrə 5 idmançı, 1 məşqçi iştirak etmişdir. Bölgə idmançıları Cavid Səmədzadə (25 kq), Zaur Məmmədli (30 kq), Orxan Zülfüzadə (41 kq) çəki dərəcələrində ikinci yeri tutmuşdular. Bakı şəhərində keçirilən Boks idman növü üzrə yeniyetmələrin Azərbaycan birinciliyində Lənkəran rayonu üzrə 6 idmançı, 2 məşqçi-müəllim, 1 hakim iştirak etmişdir. İdmançılardan İlkin Ağayev 52 kq çəki dərəcəsində rəqiblərini məğlub edərək qızıl medal qazanmışdır. Göyçay şəhərində keçirilən yunan-roma güləşi üzrə yeniyetmələrin respublika birinciliyinin zona yarışlarında bölgədən 6 idmançı və 1 məşqçi iştirak etmişdir. İdmançılarımızdan Rəyol Axundzadə (32 kq), Ələkbər İsayadə (32 kq), Ülvi Ağazadə (35 kq), Şadiman Hübətov (59 kq) çəki dərəcələrində respublika birinciliyinin final mərhələsinə vəsiqə qazanmışlar [4].

2008-ci ildə Azərbaycan idmançıları Avropa və Dünya Kuboku yarışlarında 550 medal qazanmışdır. Onlardan 205-i qızıl, 141-i gümüş, 204-ü isə bürüncdür. Bu medalların 137-si olimpiya, 423-ü isə qeyri-olimpiya növlərindən əldə edilmişdir. Azərbaycan idmançıları 51 dünya, 73 Avropa və 120 beynəlxalq turnirlərdə iştirak etmişlər. Bütün bunlar ölkədə idmanın sürətlə inkişafının göstəricisi kimi diqqəti cəlb edir. Bu uğurların qazanılmasında bölgə idmançıları inadla mübarizə aparmış, rəqiblərini məğlub edərək, qələbə qazanmışlar [17, 131].

2003-cü ildə Cəlilabad şəhərində 1750 nəfər tamaşaçı tutan stadion, 2009-cu ildə boks idmanı zalı, 2010-cu ildə isə «Əl oyunları» stadionu əsaslı təmir olunaraq idmançıların istifadəsinə verilmişdir. Rayon idmançılarından Zaur Paşayev Səudiyyə Ərəbistan Krallığında keçirilən birinci İslam Həmrəyliyi oyunlarında qızıl medal qazanmışdır. Albaniyanın Tirana şəhərində keçirilən sərbəst güləş üzrə Avropa birinciliyində Ceyhun Ağamalıyev gümüş, Araz Həşimov və Elçin Babayev bürünc medal qazanmışdır. Bakı şəhərində

keçirilən sərbəst güləş üzrə respublika çempionatında Kənan Qasımlı və Məhəmməd Həsənzadə qalib gələrək qızıl medal qazanmışlar [12].

2010-cu il aprelin 29-da cənab İlham Əliyev Cəlilabad şəhərində şahmat məktəbinin açılışında iştirak etmişdir. «2009-2014-cü illərdə Azərbaycanda şahmatın inkişaf etdirilməsi Dövlət Proqramı»na uyğun olaraq tikilən şahmat məktəblərində beynəlxalq yarışların keçirilməsinə tam şərait vardır. Məktəb Şahmat fiquru olan top şəkilində tikilmiş, ümumi sahəsi 550 m²-dir. Altı mərtəbəli olan məktəbin bütün mərtəbələrində müasir tipli elektron və maqnit şahmat lövhələri quraşdırılmışdır. Müasir maddi-texniki bazaya malik olan mənbədə şahmat üzrə müxtəlif səviyyəli yarışların keçirilməsi üçün hər cür şərait yaradılmışdır [25].

2010-cu il iyunun 25-də Lənkəran rayonunun liman şəhəri ərazisində Regional Boks Təlim Mərkəzinin açılışı olmuşdur. Mərkəzdə eyni vaxtda 60 idmançının məşq edə biləcəyi 2 boks zalı, trenajor zalı idman qurğuları ilə təmin edilmişdir. Respublikamızda 153 idman məktəbləri fəaliyyət göstərir. Onlardan 81-i UĞİM, 10-u ixtisaslaşdırılmış Olimpiya Ehtiyatları UĞİM, 59-u şahmat məktəbi, 3-ü İxtisaslaşdırılmış Olimpiya Ehtiyatları uşaq-gənclər şahmat məktəbləridir [16, 74].

2012-ci il iyulun 31-də Cəlilabad şəhərində Olimpiya İdman Kompleksi istifadəyə verilmişdir. Kompleksdə 712 nəfərlik minifutbol meydançası, basketbol, voleybol, güləş, cüdo kimi idman zalları müasir qurğularla təmin edilmişdir. Burada Almaniyanın «Hörinq» şirkətinin texnologiyası əsasında atıcılıq idmanı üzrə təlimlərin keçirilməsi üçün tam şərait yaradılmışdır. Ümumi sahəsi 1168 m² olan kompleksdə uzunluğu 25, eni 12,5 m olan üzgüçülük hovuzu idmançılara xidmət göstərir [13]. 2012-ci ildə «Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və İdmanın hərtərəfli inkişafı üçün 2009-2020-ci illəri əhatə edən Milli Strategiyaya» uyğun olaraq Masallı şəhərində Regional Tekvando Mərkəzi fəaliyyətə başlamışdır. Ərazisi 5613 m² olan idman kompleksində 120 nəfərlik trenajor zalında müasir standartlara uyğun idman qurğuları quraşdırılmışdır [23, 38].

Astara rayonu üzrə idman sahəsində il boyu 64 tədbir keçirilmiş, respublika və zona final mərhələlərində idmançılar 58 qızıl, 43 gümüş və 79 bürünc medal qazanmışlar. «Şahin», «Cəsurlar», «Sərhədçi» ənənəvi hərbi idman oyunlarında 1800 nəfər, o cümlədən rayon birinciliyində 830 nəfər məktəbli iştirak etmiş, qaliblər mükafatlandırılmışdır. «Şahin» hərbi-idman oyunlarının rayon birinciliyinin final mərhələsində 6 qalib komanda mübarizə aparmış, birinci yerə Şiyənəran kənd 2 sayılı, ikinci yerə Astara şəhər 3 sayılı, üçüncü yerə Kijəbə qəsəbə tam orta məktəb komandaları layiq görülmüşlər [8].

2013-cü ildə Tekvando idman növü üzrə yeniyetmə və gənclər arasında Ümummilli lider Heydər Əliyevin xatirəsinə həsr olunmuş Ümumrespublika turnirində Lerik idman məktəbinin yetirməsi Elnur Şərifov ikinci yeri tutmuşdur. Rayonda yeni açılmış ağır atletika idman növü üzrə də uğura imza atılmışdır. Belə ki, Piran kənd orta məktəbinin şagirdi Zülfiyə Mirzəyeva

Yeniyyətlər arasında keçirilən respublika çempionatında öz çəki dərəcəsinə birinci yerə layiq görülmüşdür. Həmin yarışda oğlanlar arasında rayon idmançısı Elsevər Mirzəyev ikinci yeri tutmuşdur. Respublika idman məktəbləri arasında keçirilən ümumrespublika çempionatında Lerik rayonu idmançılarından 2 nəfəri birinci yeri, 1 nəfəri ikinci yeri, 1 nəfəri üçüncü yeri tutmuşdur. Rayon üzrə bir stadion, 99 sadə idman qurğusu, şahmat məktəbi, aerobika-trenajor zalı, 36 təhsil müəssisəsində idman zalı mövcuddur [21].

2013-cü ildə Yardımlı rayonu üzrə idman sahəsində 26 adda 28 tədbirlərdə, ümumilikdə 6000 nəfərə yaxın yeniyyətə və gənc idmançı iştirak etmişdir. Rayon idmançıları 11 zona və respublika tədbirində 122 nəfər idmançı ilə təmsil olunmuşlar. «Cəsurlar» hərbi-idman oyunlarında rayonun 45 orta və əsas məktəbləri iştirak etmişdir. Rayon mərhələsinin qalibi olmuş Cayüzü kənd orta məktəbi Masallı şəhərində keçirilən zona yarışlarında altıncı yerə layiq görülmüşdür. «Şahin» hərbi-idman oyunu üzrə rayon birinciliyi yarışları keçirilmiş, yarışlarda 38 orta məktəb iştirak etmiş, Avaş kənd orta məktəbinin komandası birinci yerə layiq görülmüş, Masallı şəhərində keçirilən zona yarışında dördüncü yeri tutmuşdur. «Vətənin müdafiəsinə hazırım» poliation çoxnövcüliyü üzrə rayon mərhələsinin qalibi olmuş Ostayır məktəbinin komandası Cəlilabad şəhərində keçirilən zona yarışlarında iştirak etmişdir. Burada uğurlu çıxış edərək birinci yerə çıxmışdır. Respublika çempionatı Qəbələ şəhərində keçirilmiş, rayonun komandası burada da uğurlu çıxış edərək final mərhələsinə qədər yüksəlmiş, ikinci yerə layiq görülmüşdür [28].

2013-cü ildə Yardımlı rayonunda 94 idman qurğusu fəaliyyət göstərir ki, onlardan 1-i, 1,5 min yer tutan stadiondur. İdman zalına malik təhsil ocaqlarının ümumi sayı 8 olmaqla, rayon əhalisinin 9948 nəfəri bədən tərbiyəsi ilə məşğul olmuşdur [6, 33]. 2013-cü ilin sentyabr ayında Ukrayna Respublikasının Kiyev şəhərində keçirilən yeniyyətlər arasında boks üzrə dünya çempionatında Cəlilabad idman məktəbinin yetirməsi İsmayıl Hüseynov qələbə qazanaraq gümüş medala sahib olmuşdur. Sankt-Peterburq şəhərində keçirilən qaydasız döyüş idman növü üzrə Etimad Atakişiyev bütün rəqiblərinə qalib gələrək dünya çempionu olmuşdur. Cəlilabad idmançıları güləş üzrə beynəlxalq yarışlarda mühüm uğura imza atmışlar. Belə ki, 2014-cü ilin iyul ayında yunan-roma güləşi üzrə Polşa Respublikasının Kotovitse şəhərində keçirilən Avropa çempionatında İbrahim Nurullayev qələbə qazanaraq Avropa çempionu, avqust ayında isə Xorvatiya Respublikasının Zaqreb şəhərində keçirilən dünya çempionatında yüksək nəticə göstərərək dünya çempionu adını qazanmışdır. Türkiyə Respublikasının İzmir şəhərində keçirilən sərbəst güləş üzrə beynəlxalq yarışda Tural Əsgərov birinci yeri tutmuş, Antalya şəhərində keçirilən əlbəyaxa döyüş idman növü üzrə dünya çempionatında Toğrul Salmanlı rəqiblərini məğlub edərək dünya çempionu adını qazanmışdır. Balakən rayonunda keçirilən yeniyyətlərin X Respublika oyunlarında yunan-roma güləşi üzrə Mirtoğrul Mirzəyev, Ruslan Nurullayev ikinci yeri, Ziya Babaşov isə üçüncü yeri tutmuşdur. İstanbul şəhərində keçirilən sərbəst güləş üzrə

yeniyetmələr arasında federasiya kubokunda Əvəz Həmzəyev birinci yerə, Rəyal Ağamalıyev isə üçüncü yerə layiq görülmüşdür [14].

2015-ci ildə Lənkəran rayonunda 26 idman yarışı keçirilmiş, bu yarışlarda 1815 nəfər idmançı iştirak etmişdir. Respublika yarışlarında iştirak edən idmançılardan 21 nəfəri birinci yerə, 18 nəfəri ikinci yerə, 19 nəfəri isə üçüncü yerə layiq görülmüşdür. Həmin ilin noyabr ayında İsveçrədə ağır atletika üzrə yeniyetmələrin Avropa çempionatında milli komandanın tərkibində çıxış edən rayon idman məktəbinin yetirməsi Səbinə Əzimova qızıl medala layiq görülmüşdür. Lənkəran şəhər şahmat məktəbinin yetirməsi Kənan Əhədizadə «Moskva Open 2015» Beynəlxalq şahmat festivalında ikinci yeri tutmuş, Həştərxan şəhərində keçirilən beynəlxalq şahmat festivalında uğurlu nəticə göstərmişdir [20].

2015-ci il avqustun 29-30-da Astara Olimpiya İdman Kompleksində Azərbaycan Ağır Atletika Federasiyası və «Zirvə» Beynəlxalq İdman klubunun birgə təşkilatçılığı ilə 12 ölkənin iştirak etdiyi 7 yaş qrupunda ağır atletika üzrə IX Dünya Kuboku yarışı keçirilmişdir. Yarışda Azərbaycan da daxil olmaqla Türkiyə, Rusiya, Ukrayna, ABŞ, Polşa, İran, Gürcüstan, Moldova, Bolqarıstan və İsraildən olan 100-ə yaxın atlet iştirak etmişdir. Avqustun 29-da 14 yaşa qədər olan idmançı qızların yarışına yekun vurulub. I, II və III yerləri tutan Bolqarıstan, Ukrayna və Azərbaycan idmançılarına mükafatları atletika üzrə dünya və Olimpiya çempionu, Türkiyə idmançısı Xəlil Mutlu, «Zirvə» VİK-nin prezidenti Tofiq Heydərov təqdim ediblər [9, 92].

2013-cü il yanvar ayının 17-də Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Avropa oyunlarını yüksək səviyyədə keçirmək üçün Təşkilat Komitəsi yaradıldı və Komitənin sədri Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva təyin edildi [7, 272].

2015-ci il iyunun 12-dən 28-nə kimi Bakı şəhərində I Avropa Oyunları beynəlxalq idman yarışı keçirilmişdi. Yarışlarda Avropanın 50 ölkəsindən 10000 idmançı 30 idman növü üzrə mübarizə aparmışdır. İdman növlərinin 24-ü Olimpiya, 6-sı qeyri-olimpiya idman növü olmaqla, idmançılar 253 medal uğrunda mübarizə aparmışlar. Yarışlara 289 idmançı ilə qatılan Azərbaycan 21 qızıl, 15 gümüş, 20 bürünc olmaqla ümumilikdə 56 medal qazanmışdır. I Avropa Oyunlarının məşəl marafonu Lənkəran, Astara, Lerik, Masallı, Cəlilabad rayonunun idmançıları tərəfindən uğurla həyata keçirilmiş, əsl idman bayramı kimi tarixə daxil olmuşdur.

2016-cı ildə Moskva şəhərində keçirilən kungfu-sando üzrə dünya çempionatında bölgə idmançılarından Osmanov Yelkin birinci yerə, Abbasov Sübhan isə üçüncü yerə layiq görülmüşdür. Elə həmin ildə Bakı şəhərində keçirilən kinq-boks üzrə dünya çempionatında Simran Əlizadə rəqiblərini məğlub edərək birinci yerə çıxmışdır [15].

2017-ci ilin mayın 12-dən 22-nə kimi Bakı şəhərində növbəti beynəlxalq idman yarışı IV İslam Həmrəyliyi Oyunları uğurla həyata keçirilmişdir. Yarışlarda 56 dövlətin 6000-ə yaxın idmançısı 21 idman növü üzrə mübarizə

aparmışlar. Bölgə idmançıları yarışlarda iştirak edən milli komanda heyətimizə dəstək məqsədilə müxtəlif idman tədbirləri həyata keçirmişlər. Astara idmançıları IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının «Su səyahəti» proqramı üzrə rayonun «Yanar bulağından» su götürərək, «Domestic Grossroots» layihəsi çərçivəsində Astara Olimpiya İdman Kompleksində idman yarış və turnirləri həyata keçirmişlər [11]. Cəlilabad idmançıları IV İslam Həmrəyliyi oyunlarının proqramına daxil olan boks idman növünün məktəblilər arasında təbliği məqsədilə zona birinciliyini uğurla təşkil etmişlər.

«2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin inkişaf strategiyası» və «Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə Dövlət Proqramlarına» uyğun olaraq bölgədə müxtəlif idman yarışlarının keçirilməsi planlaşdırılır. Bölgədə müxtəlif idman yarışlarının keçirilməsi, gənclərin vətənpərvərlik ruhda tərbiyə edilməsi və idmanın kütləviliyini təmin etmək məqsədilə uğurlu iş aparılır. Dövlət başçısının idmana qayğısı və nəzarəti sayəsində bölgədə beynəlxalq səviyyəli, müasir avadanlıqlarla təmin edilmiş idman qurğuları istifadəyə verilmişdir. Bu bir daha onu sübut edir ki, Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi idman sahəsindəki siyasəti uğurla nəticələnmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev İlham. Azərbaycanda Olimpiya hərəkatı. Bakı, 2002, 39 s.
2. Azərbaycanda Olimpiya hərəkatı: daim yüksəlişdə. II cild; II cild. Bakı: «Azərbaycan» qəzeti redaksiyası, 2013, 423 s.
3. Azərbaycanda Olimpiya hərəkatı: daim yüksəlişdə. II cild; I cild. Bakı: «Azərbaycan» qəzeti redaksiyası, 2013, 187 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsinin Lənkəran filialı. Fond № 315, siyahı 1.
5. Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı (2004-2008) / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezidenti kitabxanası. Elektron biblioqrafiik göstərici.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Yardımlı rayonunun statistik göstəriciləri. Yardımlı, 2013, 75 s.
7. Azərbaycan Respublikasının tarixi (2003-2016) II cild. II cild. Bakı: ATİB, 2016, 716 s.
8. Astara rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2013-cü il üçün rayon icra hakiminin illik hesabatı.
9. Astarada «Zirvə» Beynəlxalq İdman Klubunun filialları arasında IX Dünya Kuboku yarışları başa çatdı. // Yaşıl çay jurnalı, № 16, 2015, 92-94 s.
10. Astara rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2015-ci il üçün rayon icra hakiminin hesabatı.
11. Astara rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2017-ci il üçün rayon icra hakiminin illik hesabatı.
12. Cəlilabad rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2010-cu il üçün Cəlilabad rayon Gənclər və İdman İdarəsinin arayışı.
13. Cəlilabadda Olimpiya İdman Kompleksi istifadəyə verilmişdir. // Xalq qəzeti, 2012, 2 avqust.
14. Cəlilabad rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2014-cü il üçün Cəlilabad rayon Gənclər və İdman İdarəsinin arayışı.
15. Cəlilabad rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2016-cı il üçün Cəlilabad rayon Gənclər və İdman İdarəsinin arayışı.
16. Əliyev A. Əsgərova N. Müstəqil Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf tarixi (1991-2006). Bakı: Müəllim, 2007, 187 s.

17. Quliyev D. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı (1991-2011). Bakı: Münəçim, 2012, 216 s.
18. Lənkəran rayonu İcra hakiminin cari arxivi, 2004-cü il üçün rayon icra hakiminin illik hesabatı.
19. Lənkəran qəzeti. 2007, 15 fevral.
20. Lənkəran rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2015-ci il üçün rayon icra hakiminin illik hesabatı.
21. Lerik rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2013-cü il üçün rayon icra hakiminin illik hesabatı.
22. Masallı Olimpiya İdman Kompleksinin təntənəli açılışı // Xalq qəzeti. 2007, 10 aprel.
23. Masallı ensiklopedik toplu. 2015, 154 s.
24. Mehdiyev Q. Azərbaycanda idman infrastrukturunu. Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyinin nəşri, Bakı: 2016, 148 s.
25. Prezident İlham Əliyev Cəlilabadda şahmat məktəbinin açılışında iştirak etmişdir // Xalq qəzeti. 2010, 1 may.
26. Yardımlı rayon İcra hakimiyyətinin cari arxivi. 2006-cı il üçün rayon icra hakiminin hesabatı.
27. Yardımlı qəsəbəsində yeni stadion istifadəyə verilmişdir // Xalq qəzeti, 2005, 11 sentyabr.
28. Yardımlı rayon İcra Hakimiyyətinin cari arxivi. 2013-cü il üçün rayon icra hakiminin illik hesabatı.

РАЗВИТИЕ СПОРТА В ЮГО-ВОСТОЧНОМ РЕГИОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Е.И.МЕЛИКОВ

РЕЗЮМЕ

В статье сделана попытка изучить развитие спорта в Юго-восточном регионе Азербайджанской Республики в 2003 – 2018 годах. В этом году была создана спортивная инфраструктура в регионе. Областные спортивные смены успешно участвовали в национальных соревнованиях и одержали победу. В статье автор широко осветил достижения, достигнутые спортсменами.

Ключевые слова: Олимпийский спортивный комплекс, турнир, футбол, атлетика, соревнования

THE DEVELOPMENT OF SPORTS IN THE SOUTH-EASTERN REGION OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

E.N.MALIKOV

SUMMARY

The article attempts to study the development of sport in the South-Eastern region of the Republic of Azerbaijan in 2003 – 2018. During these years an important sports infrastructure was created in the region. Athletes successfully participated in national and international competitions and gained victory. The author has extensively highlighted the achievements gained by the athletes in the article.

Key words: Olympic Sports Complex, tournament, football, athletics, competition

УДК 39/4

О ПИЩЕ И НАПИТКАХ В АНТИЧНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ**С.Т.САМЕДОВА***Института Археологии и Этнографии НАНА
sevdasamedova@mail.ru*

В древности у каждого народа, были свои условия развития и проживания. В течение многих веков менялись культуры, условия жизни, способы производства продуктов питания и культура. Однако во все времена у различных народов мира в формировании традиционной пищи оставалось неизменным одно - природные богатства.

Ключевые слова: Античность, Албания, пища, напитки садж, хлеб, молоко

К сожалению, мы не имеем письменных сведений о возможно приготавливаемых блюдах в античной Албании, но, исходя из археологических и этнографических данных о традиционной национальной кухне нашего народа, мы можем предположить, что в античные времена она отличалась многообразием и богатством. Тут следует упомянуть о богатом выборе животноводческих (молочные продукты, дичь, баранину, говядину и др.) и рыбных продуктах, а также продукты растительного происхождения, прежде всего, хлебные продукты, зелень, муку, мёд, орехи, фрукты, всевозможные напитки - вина, фруктовые соки, пряности.

Уровень потребления хлеба в густонаселённой Албании и Атропатене, по всей вероятности, был высоким. О значимости хлеба в жизни древнего населения говорят обнаруженные археологами керамические штампы в размере хлеба, которыми пользовались в выпечке хлеба и других хлебных продуктов (1,72). Таким образом, исследуемая эпоха характеризуется высоким уровнем выпечки и потребления хлебопродуктов.

Археологические и этнографические материалы дают нам некоторые представления о древних способах выпечки хлеба. К одним из них относится - очажная выпечка. В Кюльтепе (3-1 тыс. до н.э.) были обнаружены очажные сооружения из глины в форме подковы и котла (1, 33). Самый примитивный способ такой выпечки, это когда в земле делали углубление, затем ее утрамбовывали глиной и с целью просушки стен и подогрева очага разжигали в ней огонь. После дно ямы вычищали от сажи и углей и укладывали туда готовое тесто. Тесто накрывали листьями, а по верх листьев насыпали угольки. Другой способ выпечки очажного хлеба

- это когда в дно очага укладывали камни и там же разжигали огонь, после, угли и пепел выметали и клали туда тесто. Подобного рода очаги для выпечки хлеба устраивали возле жилья, а для массового производства - у мельницы, а также на летних кочёвках - яйлагах (1, 33).

Среди выявленных артефактов имелись и глиняные саджи. Архаический глиняный садж, который исследователи относят к 3 тыс. до н.э., был обнаружен в Кюльтепе (Нахчыван). В Узерликтепе (Агдам) был выявлен глиняный садж с вогнутым дном (2 тыс. до н.э.) (1, 34). В античный период глиняные саджи имели особое распространение в Центральной Албании. Внешне саджи встречались двух видов: с ровным и вогнутым дном. По всей вероятности, саджи формировали в зависимости от предназначения выпекаемой продукции. Как показывают археологические исследования, начиная со средних веков, глиняные саджи вытесняются металлическими.

Следует отметить древность тендирного хлеба, появление которого исследователи связывают с оседлым ведением хозяйства. Предположительно, тендеры появились в начале эпохи энеолита (2, 60; 1, 38). Полевые этнографические исследования выделяют три типа тендиров: «döymə təndiri», «badlı təndiri» и «kərpic təndiri». Археологические исследования на территории Азербайджана подтверждают древность всех трёх типов тендиров. Все эти тендиры имели место и в античную эпоху.

Этнографическое исследование традиционного хлебопечения в Азербайджане свидетельствует о том, что ряд разновидностей хлеба существующих здесь, наличествует также у народов Кавказа, Средней и Передней Азии. К ним относятся: «кембе», «кюлче», «кюмач», «лаваш», «фатир» и др. (1, 59; 3, 200-202). В народе известны способы изготовления закваски теста с помощью прокисшей простокваши и айрана, сушеной алчы, сливы, черствого хлеба, замешивания муки на уксусе. Страбон упоминает о добычи соды на Кавказе (4, XI, XIV). По поверию, хлебную закваску нельзя отдавать, или одалживать кому-либо, так как это приводит к убыткам и потерям в семье. В каждом доме должна была иметься своя закваска в виде куска теста, которую хранили в доме до наступления следующего Новруза, а с приходом этого праздника закваску обновляли (1, 66, 67).

Из мировой кулинарии знакомы главные продукты мучных изделий, составляющие рецептурную их основу: мука, яйцо, вода, масло, соль и сахар. Античные источники, как уже выше указывалось, сообщают о богатых хлебных урожаях в Албании и Атропатене, следовательно, выпекалось колоссальное число хлеба с использованием вышеперечисленных ингредиентов, которыми издавна богат Азербайджан. Традиция выпечки кондитерских изделий – сладостей также имеет древние корни. Как уже упоминалось, Страбон (4, XI, V), и (5) Плутарх (Помпей, 35) сообщают об особых весенних месяцах в Албании. Представляется, что в древности по

случаю такого природного явления, как приход весны, народ устраивал праздник, который, безусловно, не обходился без выпечки сладостей. Как и на всём восточном пространстве, так в Албании и Атропатене были сильны астральные культы. Как уже отмечалось, выпечка сладостей в честь празднования Новруз Байрамы в форме астральных объектов – солнца, луны, звезды также не случайна.

Останки животных, птиц и рыб позволяют нам определить употребляемые в пищу их виды и подвиды. Основываясь на остеологических находках, обнаруженных в античном пласте Албании, можно сказать, что преимущественное развитие здесь получило овцеводство; из мясных продуктов, население главным образом потребляло баранину, после, убойное мясо крупного рогатого скота, верблюжатину, конину, кроличье мясо, мясо различного рода диких и одомашненных птиц. Обработанное мясо либо обжаривали на вертеле, либо обрубали на кусочки и раскладывали на большую кастрюлю или сковороду, затем ставили на огонь – в печь или очаг. Не только ландшафт обитания, но и религиозные воззрения играли немаловажную роль в формировании кулинарии того или иного народа. Многочисленность водных ресурсов позволяло частое потребление древним населением в пищу рыбных продуктов, что подтверждается и археологическими находками костей рыб. Из Гобустанских зарисовок становится ясно, что наши предки потребляли в пищу виды осетровых рыб (осетрину, белугу). Рыба в Албании являлась экспертным сырьём. Арабские источники отмечают многообразие речных и морских рыб. Ягуд Хамеви так и пишет: здесь (в Албании) много рыб (6, 185). Истахри сообщает о двух основных здешних видах рыб (6, 131). В «Истории албан» говорится об обитании в водах Албании многочисленных больших и малых рыб (5, 50).

Находки специальных сосудов для заготовки масла - «*nehrə yağı*», по сей день бытующие в некоторых районах Азербайджана, указывают на непрерывность, традиционность изготовления этого ценного для человека продукта питания.

Молоко, как и мёд, является ценным пищевым природным продуктом. В древние времена люди молоко считали божественным даром. К примеру, сакральным напитком у зороастрийцев была хаома, основным компонентом которой было коровье молоко. Из коровьего, бараньего и козьего молока путём закваски традиционно готовят всевозможные сыры. Издавна из молока готовят каши, напитки с пряностями и травами. Из овечьего молока архаическим способом получают жирный сыр, называемый в народе «*motal pendiri*». Этот сыр заквашивали и хранили в обработанной шкуре овца, что указывает на архаичность этого вида сыра.

Получив муку из семян пшеницы, ржи, проса люди научились готовить мучные изделия, различного рода каши и т.д., запасались мукой на зиму, бережно хранили её в закромах, в специально утрамбованных глиной и со-

ломой ямах, дуплах деревьев и т.д. Способ хранения продуктов в ямах, в земле (муку, обработанное мясо и т.д.), применялся в некоторых горных районах Азербайджана до недавнего времени. Некоторые же бахчевые плоды – арбузы, дыни, фрукты летом погружают в колодцы, содержат на берегу рек, близ прохладных источников.

Как известно из сообщения Страбона (4, XI, IV), в Албании люди питались, как «выращенными», т.е. культивированными, так и дикорастущими растительными продуктами. Находки различных плодовых косточек, остатков кожуры, листьев свидетельствуют о том, какими видами фруктов и овощей питались наши предки, что нашло подтверждение раннесредневековыми и средневековыми авторами. По всей вероятности, им хорошо была известна различного рода зелень, которую они употребляли впрок, высушивали, добавляли к блюдам в качестве ароматических трав. Об одном из таких растений – сальфии сообщает Страбон (4, XI, IX). Средневековые источники свидетельствуют о произрастании каштановых деревьев на древней земле Азербайджана (Истахри и др.) (6, 127). Ныне каштан в большом количестве произрастает в Габале, в Огузском районе и в других местах Азербайджана. На Востоке каштан широко потребляли в пищу для сытности и особого вкуса. Во всяком случае, так было до появления и распространения культуры картофеля в Европе и на Востоке.

Азербайджанская земля издревле изобилует всевозможными фруктовыми садами, овощами, бахчами. Палеоботанические исследования и находки растительных остатков, говорят о произрастании здесь диких и культивированных сортов винограда, инжира, черешни, зугала (кизил), фындыка, ореха, оливки, арбуза, баклажана, граната, яблок, груши, миндаля и др. всевозможных плодов. Население северных краёв Мидии фрукты, согласно сообщению Страбона (4, XI, XIII), сушили на зиму. Об их произрастании в Албании упоминают и раннесредневековые источники. Современный растительный покров Азербайджана также подтверждает произрастание этих деревьев здесь в диком и культивированном видах.

Как известно, в формировании традиционной пищи ключевую роль играет среда обитания. С этой точки зрения, совершенно верно утверждение о том, что для сохранения этноса, в современном понятии - нации, необходимо сохранить этническую национальную кухню и ландшафт обитания (7, 16). Богатые хлебные поля, ирригация, состояние почвы, водные ресурсы, содержание, корм и размножение скота, правильный уход за ними и т.д. - все эти вопросы решали самое первостепенное в жизнедеятельности человека проблему – проблему питания, а, следовательно, играли решающую роль в процессе создания этнической кухни, в данном ракурсе, албанцев и атропатийцев. Таким образом, процесс формирования этнической, народной, национальной кухни и превращение её в традиционную кухню, происходил на протяжении многих веков.

В азербайджанской кулинарии из листьев винограда с использованием мясного фарша готовят блюдо, называемое в народе «долма»-«dolma» (от слова «doldurmag», что означает на азербайджанском языке, да и у многих тюркоязычных народов мира – заполнять, начинять) (8, 101). Исходя из сообщения Страбона о заготовке населением Мидии различных сухофруктов (4, XI, XIII), логично предположить, что и в Албании - богатой виноградной культурой, люди занимались сушкой винограда и получением изюма.

История напитков неразрывно связана с историей народов. Производство напитков, как правило, было ориентировано на климатические условия, позволяющие успешно культивировать те или иные сельскохозяйственные культуры, поэтому зачастую они становились предметом торговли. Изменение общественных отношений, развитие религии, становление государства косвенно отражалось и на изменении статуса напитков, их состава, основ технологии. Человек вышел на получение алкогольных напитков, потребляя природные источники – углеводы, то есть естественным путём. На Востоке и в Средиземноморье в больших количествах произрастал дикий, а затем окультуренный виноград, благодаря этому культовым напитком этих народов стало виноградное вино. Большинство технологических приемов, используемых в то время, положено в основу современной технологии напитков. Все они были похожи друг на друга и имели разное назначение. Одни обладали согревающим действием (пряные чаи, меды, сбитни) и поэтому употреблялись преимущественно в зимний период, другие освежали, тонизировали (квасы, морсы, травяные настои) и приходились как нельзя более. В современном винодельческом хозяйстве Азербайджана, из винограда готовят различные напитки и продукты - сок, вино, уксус, приправы и джем. Археологами в античном слое Албании было обнаружено керамическое сито, по типу, близкое к современному металлическому виду утвари (8,102). Сито издревле имеет широкое применение в хозяйстве и быту. Так, обтиранием винограда через сито, вместе с соком получают его мякоть. При варке же виноградного сока с мякотью, получают вкусную лечебную приправу, называемую в народе «бекмез»(bəhməz) или «дошаб» (doşab). Другой пример: из незрелых ягод винограда готовят кислый, весьма полезный напиток - «абгора» (avqora).

Богатейшая азербайджанская земля издревле изобилует пресными родниковыми источниками, а также термальными и минеральными водами. Абу Дулафа сообщает о водных целебных источниках в Азербайджане, Ягут Хамеви также пишет: «Нигде я не видел столько садов, рек и речушек. Куда не ступишь ногой - есть чистая вода» (7, 133). В быту и хозяйстве использовали колодезную и кягризную воду. Безусловно, в давние времена основными напитками служили родниковые воды, минеральные, термальные воды. Азербайджанская земля и ныне богата при-

родными пресными и минеральными источниками.

Сакральным напитком у зороастрийцев, как уже сообщалось, была хаома. Предположительно, его приготавливали из эфедры - мелкокустарникового растения с добавлением, как уже упоминалось, молока и других ингредиентов. Ныне, особенно много эфедры растёт в Центральном Иране, в гористых местах (9, 75). В античные времена, вино, как и хаома, являлась сакральным напитком. Итак, наши предки готовили впрок молочные напитки, вина из винограда и различных ягод, получали соки из различных плодов. Классик упоминает о «мидийском соке» из плодов сильфия (4, St. XI, XIII). Археологически были прослежены сосуды средней величины, предназначенные для транспортировки и содержания в них воды. Воду набирали в медный сосуд – сярнидж (sərnǐc), в тулуки, что особенно было удобно во время транспортировки воды на дальние расстояния.

Таким образом, в античные времена люди употребляли в пищу различного рода хлебопродукты, занимались выпечкой фруктовых лепёшек, получали из миндаля муку, потребляли в пищу животноводческие продукты – мясо, в том числе молочные продукты; судя по находкам маслобоек, получали из молока хбмасло (nehǝ); в эпоху античности были также известны способы получения растительных масел из оливок, льна, конопли; в пищу потребляли - огородные, фруктовые, бахчевые культуры, занимались сушкой фруктовых и ягодных плодов, их трав готовили различного рода приправы к мясным и рыбным блюдам. История напитков также своими корнями уходит в седую древность, путь их к нашему современному столу исчисляется многими столетиями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахмедова В.А. Традиционное хлебопечение в Азербайджане. Б.: Маариф, 1997, 140 с.
2. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanca əkinçilik inkişafı tarixinə dair. Bakı: Azər nəşr, 1961, 118 s.
3. Azərbaycan etnoqrafiyası, 2 c. Bakı: Sərq-Qərb, 2007, 384 s.
4. Страбон. География в 17 книгах, М.: Наука, 1964, 641 с.
5. Плутарх. Описательная география. Сведения о скифии и Кавказе //ВДИ, 1949, № 1, с.270-287
6. Əliyarov S. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: ADU, 1989, 2-ci nəşri 2007, 500 s.
- 7.Амирасланов Т.И. Комплексное исследование Азербайджанской национальной кулинарной культуры (Автореферат дис. на соиск. уч. степени к.и.н.), Баку, 2005, 35 с.
8. Самедова С.Т. Развитие виноградарства и виноделия на территории Азербайджана в античный период (IV в. до н.э. – III в. н. э.) // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки. 2010, № 2., с. 100-102
- 9.Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране (Историко-этнографический очерк) М.: Главная редакция восточной литературы, 133 с.

QƏDİM AZƏRBAYCANDA QIDA VƏ İÇKİLƏR

S.T.SƏMƏDOVA

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycanda antik dövrün (IV ə.e.ə. – b.e. III e) qida məhsulları və içkilərinə həsr olunub. Burada arxeoloji materiallara istinad etməklə öyrənilən dövrə aid çörək, heyvandarlıq məhsulları - ət, süd və taxıldan başqa ayrı bitki məhsullardan da söz açılır. Antik mənbələrə əsaslanaraq müasir ənənəvi yeməklər və içkilər müqayisə olunur. Məqalədə, xüsusilə antik dövrdə dini içkilərindən - şərab və haoma - haqqında danışılır.

Açar sözlər: Antik, Albaniya qida, içki, sac, çörək, süd

FOOD AND DRINKS IN ANCIENT AZERBAIJAN

S.T.SAMADOVA

SUMMARY

The article examines the issue of food and beverages in ancient Azerbaijan. Here, on the basis of archaeological finds, bakeries, meat and dairy products and products of plant origin are examined. Based on ancient sources, a comparison is made with traditional food. The article notes ancient religious drinks, wine and “haoma”, in particular.

Keywords: Antiquity, Albanian food, drinks, saj, bread, milk

UOT 94 (479, 24)

**“BİR KƏMƏR, BİR YOL” LAYİHƏSİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ
ÇİN - İRAN İQTİSADI ƏMƏKDAŞLIĞI**

Ü.C.ABDULLAYEVA

AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu
aliyevaulker82@hotmail.com

Məqalə Çinin iqtisadi inkişafı ilə bağlı olaraq, enerji ehtiyatlarına tələbatının artmasından sonra onun enerji siyasətində Yaxın Şərq regionunun, xüsusilə İranın mövqeyinin təhlilinə həsr olunub.

Tədqiqat işində iki ölkə arasında energetika sahəsində əməkdaşlıq, xüsusilə “Yeni İpək yolu” və ya “Bir kəmə, bir yol” layihəsi çərçivəsində iqtisadi əlaqələrin inkişafı araşdırılıb.

Açar sözlər: Çin, Yeni İpək yolu, “Bir yol, bir kəmə” layihəsi, İran, enerji strategiyası

Çinin xarici siyasətində iqtisadi maraqlar ön planda durur və qloballaşma getdikcə dünya siyasətinin bütün oyunçuları ilə əməkdaşlıq tələb edir. Məlumdur ki, Çin 1979-cu ildən yürütdüyü iqtisadi siyasət sayəsində sürətli iqtisadi inkişafa nail olmuşdur. Lakin iqtisadi artım Çinin enerji ehtiyatlarından - Yaxın Şərq neftindən asılılığını gücləndirmişdir. Belə ki, Çinin istifadə etdiyi neftin 50%-i məhz bu regionun payına düşür və növbəti illərdə bu asılılığın daha da artacağı gözlənilir.

Yaxın Şərq regionu Çinin enerji mənbələrinə yönəlmiş xarici siyasətində həyati əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Yaxın Şərqdən başqa, digər bölgələrdən Çinə neft idxalı nisbətən baha başa gəlir və məhduddur (10).

Mövcud vəziyyətdə Çinə Yaxın Şərq neftinin davamlı axını böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəyə daxil olan neft, xüsusilə Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt və İran kimi bölgə ölkələri hesabına təmin edilir.

Ötən əsrin 90-cı illərində sürətləndirilmiş iqtisadi inkişaf keçirən Çinin enerji resurslarına ehtiyacı getdikcə artırdı. Bu səbəbdən Çin rəhbərlərinin diqqəti Fars körfəzinə, xüsusilə İrana yönəldi.

Neft və qaz sahəsində Çin və İran arasında ən böyük investisiya müqaviləsi 2004-cü ilin oktyabrında imzalanmışdır. Müqavilə İranın ən böyük neft yataqlarından olan Yadavəranın işlənməsi ilə bağlı idi. Müqavilənin dəyəri 70 milyard dollar idi. Çinin dövlət neft şirkəti olan Sinopek ilə imzalanmış bu uzunmüddətli müqaviləyə əsasən, Pekin qeyd olunan neft yatağının işlənməsində iştirak edəcək, İran isə 25 il ərzində Çinə gündə 250 milyon ton maye qaz

və 150 min barrel xam neft ixracını öhdəsinə götürmüşdür (5,2). Bu müqavilə, həmçinin İranın enerji resurslarının kəşviyyatına da Çin investisiyaları cəlb etmişdir. Çin şirkətləri İranın digər neft yatağı rayonlarında da geoloji kəşviyyat və qazma işləri aparırlar.

Artıq 2010-cu ilin başlanğıcında Çin İranın əsas ticarət əməkdaşı olaraq Avropa İttifaqını geridə qoydu (5, 2).

2013-ci ilin noyabrında keçirilmiş ÇKP MK-nın 18-ci çağırış 3-cü plenumunun qərarları ilə Çinin xarici siyasətində yeni qaydalar təsdiqləndi. Yeni qaydalara görə, Qərbi Asiya ölkələri, xüsusilə də Yaxın Şərq ölkələrinə Çinin geostrateji əhatəsinə daxil olan və ÇXR siyasətinin prioritet obyektlərinə aid olan qonşuları kimi baxılır (3, 292).

İran da Çinə bir tərəfdən onun iqtisadiyyatının möhkəmlənməsinə kömək edəcək, digər tərəfdən də beynəlxalq aləmdə onun maraqlarının irəliləməsinə imkan yarada biləcək dövlət və öz Asiya siyasətinin mühüm siyasi komponenti kimi baxır (10).

Hazırda İran-Çin əməkdaşlığının mühüm elementi – “Bir kəmə, bir yol” konsepsiyası da adlanan “Yeni İpək yolu” layihəsidir. Qeyd edək ki, ilk dəfə “Yeni İpək yolu iqtisadi kəməri” yaradılması ideyası 2013-cü il, sentyabrın 16-da ÇXR sədri Si Tszinpinin Astanada Nazarbayev Universitetində çıxışı zamanı səsləndirilmişdir. Yaxın Şərqdə Çin diplomatiyasının fəaliyyətinə 2013-cü ildə Si Tszinpinin sədrliyi ilə yeni Çin rəhbərliyinin “iki təşəbbüs” formasında irəli sürdüyü ümumi xarici siyasət strategiyası müəyyənedici təsir göstərir. “İki təşəbbüs” Qərbi Asiyanın materik hissəsindən keçən “Böyük İpək yolu iqtisadi kəməri” və Asiyanın dəniz yollarını əhatə edən “XXI əsrin dəniz İpək yolu”nun tikilməsini nəzərdə tutur. “Jenmin Jibao” qəzetinin redaksiya məqaləsində qeyd olunduğu kimi, Böyük İpək yolu iqtisadi kəməri və XXI əsrin dəniz İpək yolu – yeni əsrdə Çin diplomatiyasının başlıca xüsusiyyətləridir (3, 292).

Əgər layihə tam reallaşarsa, ABŞ-ın regiondakı iqtisadi təsiri sual altında qalacaq, İran kimi ölkələr isə Qərbin sanksiyalarından ehtiyat etməyəcəkdir (4). Qeyd edək ki, layihənin reallaşdırılması hazırda öz tempi ilə davam etməkdədir.

2016-cı ilin fevral ayında Çin-Qazaxıstan-Türkmənistan-İran dəmiryol marşrutu işə başlamışdır. Bu yolla İran Çinlə kəsilməz, davamlı əmtə mübadiləsinə nail olacaq, həm də tranzit ölkə kimi gəlir də əldə edəcək. Ona görə də güman etmək olar ki, Vaşinqtonun sanksiyalarla bağlı qərarının necə olmasına baxmayaraq, İran üçün, xüsusilə ağır nəticələrə gətirib çıxarmayacaq. Çinlə ticarət və “Yeni İpək yolu” layihəsində iştirak İranı Qərbin təzyiqlərinə daha davamlı etmişdir (4).

İki ölkə prezidentlərinin hələ Jakartada keçirilən görüşü zamanı ÇXR sədri Tszinpin “İpək yolu iqtisadi kəməri” və “XXI əsr dəniz İpək yolu” (“Bir kəmə, bir yol”) təşəbbüsləri üzərində xüsusi durmuşdu. Hələ o zaman Tszinpin təsdiq etmişdi ki, Çin İranla energetika sahəsində uzunmüddətli və sabit

əməkdaşlığı saxlamaq, sənayenin aparıcı sahələri və iki ölkə bazarları arasında birbaşa əlaqələrin qurulması məqsədilə yüksək sürətli dəmir yolları, avtomobil yolları, tikinti materialları, toxuculuq məhsulları, telekommunikasiyalar, elektrik energetikası, inşaat texnikası və digər sahələrdə əməkdaşlığı genişləndirmək niyyətindədir (7).

Qeyd etmək lazımdır ki, Çin və İran arasında yüksək səviyyəli görüşlər artıq bir neçə ildir ki, ənənə halını almışdır. 2013-cü ildə Si Tszinpin ŞƏT-nin Bişkek sammiti çərçivəsində İran prezidenti Həsən Ruhani ilə görüşdü. Bundan sonra iki ölkə liderləri dəfələrlə beynəlxalq toplantılarda görüşmüşlər (6). 2014-cü ildə H.Ruhani Çinə səfər etdi və Asiyada etimad tədbirləri və qarşılıqlı fəaliyyət üzrə 4-cü sammitdə iştirak etdi (9).

Sanksiyaların zəifləməsindən sonra da iki ölkə arasında əməkdaşlıq davam etdi.

ÇXR sədri 2016-cı il yanvarın 22-23-də İrana səfəri zamanı İslam Respublikası ilə strateji münasibətlərin əsasını qoydu. Xüsusilə siyasət, iqtisadiyyat, hərbi sahə, mədəniyyət, atom energetikası və ətraf mühit sahələrində əməkdaşlığa dair 17 saziş imzalandı (2). Bu zaman 25 illik İran-Çin iş əməkdaşlığı strategiyası hazırlandı. İranın prezidenti Həsən Ruhani də bu strategiya barədə danışaraq yaxın onillik ərzində iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinin 600 milyard dollara çatacağını bildirdi və növbəti 25 il ərzində ikitərəfli strateji əməkdaşlıq planını elan etdi (2).

Bu görüşlərdən sonra yenə neft və qaz ticarətinə əsas diqqət yetiriləcəkdir. Hazırda ÇXR İran neftinin əsas idxalçısıdır və idxalı daha da artırmağı planlaşdırır. Çinin neft hasilatçısı olan şirkətləri İran neft yataqlarını fəal şəkildə istehlak edir. İranda artıq CNPCİ, China Offshore Oil Company və Sinopec kimi şirkətlər çalışır. Onlardan təkcə CNPCİ yaxın zamanlarda İranın Milli Neft Şirkəti ilə Cənubi Pars yatağının işlənməsi barədə 55 milyard dollarlıq müqavilə bağlamışdır (4).

Bütün bunlar iki ölkənin bir neçə onillik ərzində strateji münasibətlər saxlamaq niyyətlərini göstərir. Analitiklərin Çin prezidentinin səfəri barədə fikirlərinə görə, Tehranın nüvə problemi üzrə hərtərəfli sazişə rəsmi olaraq əməl etməsi və Pekinin “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsünü reallaşdırmaq üçün söyləri fonunda bu səfər ikitərəfli əlaqələrin inkişafı istiqamətində yeni şans və imkanlar açmışdır (9).

Si Tszinpin 2002-ci ildən bəri İran İslam Respublikasına səfər etmiş ilk Çin prezidenti idi. Ekspertlər qeyd edirlər ki, Yaxın Şərqə ilk səfərini İranda başa çatdıran Sinin bu ölkədə əldə etdiyi nailiyyətləri bir neçə gün əvvəl Səudiyyə Ərəbistanına səfər zamanı əldə olunmuş uğurların davamını əks etdirirdi: “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsü çərçivəsində enerji və iqtisadi əlaqələrə yönəlmiş daha mükəmməl, yeni münasibətlər. Lakin Çin, bu dövlətlərin heç biri ilə münasibətlərinin pozulmasını, 2016-cı ildə İran və Səudiyyə arasında münasibətlərin gərginləşməsindən sonra bu və ya digər tərəfi müdafiə etdiyini göstərmək istəmir. Çin Səudiyyə Ərəbistanı ilə olduğu kimi, İranla da

“hərtərəfli strateji əməkdaşlıq” formasında yeni münasibətlər qurmağa çalışır (11).

Səfər zamanı Çin tövsiyə etdi ki, hər iki ölkə “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsünə daxil olan enerji, infrastruktur, sənaye və maliyyə sahələrində əməkdaşlığa önəm versin (11).

Si Tszinpin Tehrana qarşı sanksiyaların ləğvindən sonra İrana səfər edən ilk lider idi. Hesab olunurdu ki, İran və Çin münasibətlərində bu irəliləyişin nəticələri yaxın zamanlarda Yaxın Şərqdə, həmçinin Mərkəzi və Cənubi Asiyada müsbət nəticəsini göstərəcək və imzaladıqları hərtərəfli strateji əməkdaşlıq haqqında saziş nəticəsində iki dövlətin ittifaqı regionda təhlükəsizlik və sabitliyi müəyyən edən əsas amilə çevriləcək.

Çin İctimai Elmlər Akademiyasında “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsünün öyrənilməsi üzrə Mərkəzin elmi əməkdaşı Çjan Nin qeyd edir ki, diplomatik praktikaya əsasən, vəzifəyə keçdikdən sonra dövlət başçısının ilk səfəri və onun yeni ildə ilk xarici səfəri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “2013-cü ildə ÇXR-in sədri olduqdan sonra Si Tszinpin dövlət başçısı kimi ilk olaraq Rusiyaya səfər etmişdi. 2014-ci ildə ilk xarici səfər gedişində qış Olimpiadasının açılışında iştirak etmək üçün Soçidə oldu, sonar isə 2015-ci ildəki ilk səfərinin birinci istiqaməti olaraq Pakistanı seçdi. 2016-cı ildə isə Çin “bir kəmə, bir yol” təşəbbüsünü müdafiə edən üç əsas Orta Şərq əməkdaşına (Səudiyyə Ərəbistanı, Pakistan və İran) üstünlük verdi”. Çjan Ninin sözlərinə görə, “bu səfər iki ölkə arasında qarşılıqlı fəaliyyətə yeni impuls qatacaq” (6).

İran milli radio və televiziyanın (Səda və Sima) informasiya agentliyinin məlumatına əsasən, İran Xarici İşlər Nazirliyinin Asiya və Okeaniya departamentinin baş direktoru Mahmud Fərazəndə də İranın “Do sima” televiziya kanalında “Xüsusi dialoq” xəbər verilişində 14 ildən sonra Çin liderinin İrana səfərini xüsusi dəyərləndirdi və bu səfərin mühüm bir siyasi mərhələnin başlanğıcı olduğunu qeyd etdi. İki ölkə arasında siyasi, sosial, mədəni, iqtisadi, hüquqi və məhkəmə sahəsində mühüm sənədlərin imzalanmasını səfərin nailiyyəti adlandırdı. Fərazəndə bildirdi ki, Çinin maliyyələşdirməsi (kreditləri) ilə tikilən yüksək sürətli Tehran-Məşhəd dəmir yolu layihəsinin reallaşdırılması məsələsi də Çin prezidentinin İrana səfəri zamanı əldə olunmuş razılaşmaların sırasındadır və 2 milyard dollarlıq bu sərmayənin 85%-ni Çinin İdxal-ixrac bankı öz üzərinə götürür (12). O, Çin və İran arasında strateji çərçivə sənədinin imzalanmasını onun iqtisadi və siyasi miqyası baxımından yüksək dəyərləndirdi. Əlavə etdi ki, bu sənəd iki ölkə arasında münasibətlərin strateji sahələrdə və birinci dərəcəli uzunmüddətli strateji münasibətlər olmasını müəyyən edir və Çinin İrana geostrateji və geosiyasi yanaşmasının nəticəsidir (12).

M.Fərazəndenin sözlərinə görə, Çin son 6 il ərzində İranın birinci dərəcəli xarici ticarət əməkdaşı olmuşdur və 2015-ci il ərzində iki ölkənin ticarət dövriyyəsi 52 milyard dollara çatmışdır. Çin İranın çətin dövründə, sanksiyalar zamanı onun yanında olmuş və özünü etibarlı müttəfiq kimi göstərmişdir (12).

“Bir kəmər, bir yol” təşəbbüsü çərçivəsində İran və Çin ikitərəfli ticarəti növbəti 10 il ərzində 600 milyard dollara çatdırmağı qarşıya məqsəd qoymuşlar. Bu rəqəm 2014-cü ildəki 52 milyard dollardan 10 dəfə artıqdır (11).

M.Fərazəndə “Do sima” televiziya kanalında müsahibəsində Çinin bölgədə birinci iqtisadi güc olduğunu vurğulayaraq, qeyd etdi ki, bu ölkə 4 milyard əhalisi olan bölgənin 60 ölkəsi ilə sıx münasibətlər qurmaq istəyir və Böyük İpək yolunun canlandırılması planı Pekinin bu istiqamətdə uzunmüddətli məqsədlərinin reallaşmasına imkan yaradır. Böyük İpək yolunun bərpası İran üçün ona görə əhəmiyyətlidir ki, biz bu tarixi yolun mühüm hissəsi olmuşuq və Çinin maliyyə yardımlarından istifadə İrana ölkədə nəqliyyat və infrastrukturun inkişaf etdirilməsi üzrə milli layihələrin həyata keçirilməsi imkanı yarada bilər (12).

Fərazəndə İranın dondurulmuş aktivləri ilə bağlı suala cavab olaraq bildirdi ki, “bizim Çində dondurulmuş aktivlərimiz yoxdur, olanlar isə neft satışının gəlirləridir ki, onun da mühüm bir hissəsi maliyyələşdirilib, qalan hissəsi də davam edən sanksiyalar dövründən maliyyə köçürmələri üçündür”. “Bizim gələcək iqtisadi-ticari əlaqələrimiz yeni meyarlar əsasında formalaşacaq və nəzərə alsaq ki, sanksiyalardan sonrakı dövrdə valyuta nəzarəti və bankların açılışının şahidi oluruq, Çin ilə iqtisadi ticarət əməliyyatlarının bu ölkənin milli valyutası olan yuanla da aparılması məsələsinə baxılır” (12).

İran səfəri zamanı Si Tszinpin Çinin ənənəvi “qarışmamaq mövqeyi”ndən fərqli yanaşma nümayiş etdirdi. Bu, təkcə Çinin öz ticarət maraqlarını təminatə almaq məqsədilə izah olunmur. Yaxın Şərq indi Çin üçün həddən artıq əhəmiyyətlidir və onu başqalarının iradəsinə təslim edə bilməz. Regionda xaosun yaranması Çin üçün mühüm itkilərə gətirə bilər və buna görə də Çin indi kənar qalmaq zamanı olmadığını dərk edir. ABŞ və Rusiyanın artıq İran və Səudiyyə Ərəbistanı münasibətlərində tarazlayıcı rol oynamadığı bir şəraitdə, hər iki tərəflə normal münasibətləri olan ÇXR bu boşluğu doldurur. Çin neft ixracında ləngiməyə gətirəcək hərbi toqquşmanın Çin iqtisadiyyatı üçün doğura biləcəyi mənfi nəticələrin qarşısını almağa çalışır (8).

Qeyd edək ki, bu səfər, həmçinin Çinin “Bir kəmər, bir yol” iqtisadi layihəsinin möhkəmləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən də əhəmiyyət kəsb edir. Layihə Çin üçün Asiya və Avropada yeni bazarlar açılmasını, eyni zamanda bir çox Yaxın Şərq ölkələri üçün müxtəlif imkanlar yaradılmasını nəzərdə tutur. Qarşılıqlı faydalı iqtisadi və ticarət əməkdaşlığının regiondakı gərginliyi azaldacağı güman edilir.

Qaynar nöqtələrdə vəziyyətin sabitləşəcəyi ümidi ilə bu görüş bir neçə il idi ki, təxirə salınırdı. Nəhayət ki, çinlilər bu mühüm addımı atmaq qərarına gəldilər. Səbəbi belə izah olunur ki, İranla Qərb arasında atom sazişinin imzalanmasından sonra Çində İranla münasibətlərlə bağlı narahatlıq yaranmışdı. Aydın ki, Çin İran kimi mühüm əməkdaşı itirmək istəmir. Qərb də öz növbəsində İranı öz tərəfinə cəlb etmək istəyir. Bu səbəbdən Çin prezidenti Si Tszinpin münasibətləri möhkəmləndirmək məqsədilə İrana səfər etdi.

Si Tszinpin Yaxın Şərq ölkələrinə səfəri nəticəsində Səudiyyə Ərəbistanı, Pakistan və İran rəhbərlərini “Yeni İpək yolu” layihəsinin vacibliyinə inanırdı.

“Yeni İpək yolu” ilə bağlı layihələri Çin maliyyələşdirəcək. Çin kütləvi informasiya vasitələrinin yazdığına görə, Si Tszinpinin Yaxın Şərqə səfəri uğurlu idi, lakin tarixi səfər deyildi. Səfər yaxşı nəticə versə də, onu strateji baxımdan mühüm səfər adlandırmaq olmaz (4).

2016-cı ilin yanvar ayında İran İslam Respublikasına qarşı beynəlxalq sanksiyaların qismən ləğv olunmasına və İranın səylə əvvəlki siyasi və iqtisadi əlaqələri bərpa etməyə başlamasına baxmayaraq, 2016-cı ilin avqustunda ABŞ Tehranı gizli şəkildə Yəməndəki üsyançıları müdafiə etməkdə və onları yüksək texnoloji raketlərlə təchiz etməkdə günahlandırdı. Amerikalıların fikrincə, bu, bütün regionda sabitliyə təhlükədir. Bundan sonra ABŞ hökuməti bəyan etdi ki, İİR-na qarşı yeni birtərəfli sanksiyalar paketi tətbiq edəcək (4).

Trampın prezidentliyi dövründə İranın ABŞ-la münasibətlərinin yenidən pozulması və sanksiyaların bərpası şəraitində İran üçün çıxış yollarından biri – ABŞ-ın təsiri altında olmayan ölkələrlə əməkdaşlığı genişləndirməkdir. Bu ölkələr içərisində Çin İranın çoxdankı və etibarlı müttəfiqidir (4).

Çinin “İran siyasəti”nin əsasında siyasi və iqtisadi maraqlar durur. İran Çin üçün enerji mənbəyi olmaqla bərabər, həm də satış bazarıdır. Müəyyən sahələrdə ABŞ-la maraqları toqquşan Çinin (ABŞ-ın Tayvanı, Tibetin dini lideri olan Dalay-lamanı müdafiə etməsi Çini narahat edən səbəblərdir) enerji resurslarına ehtiyacının artması onu ABŞ-dan asılı olmayan yeni neft və qaz mənbələri axtarışına məcbur edir. İran bu ölkə üçün etibarlı enerji mənbəyi hesab oluna bilər. Pekin Tehranla münasibətlərinə Vaşinqtona təzyiq vasitəsi kimi də baxır.

ƏDƏBİYYAT

1. Аль-Вади М.Х. Про взаимоотношения Китая со странами Ближнего Востока, АМДН News, 18.02.2016-<http://amdn.news/pro-vzaimootnosheniia-kitaia-so-stranami-blizhniegho-vostoka>, (9.09.2016)
2. Амин-Абади С.М. Кто стратегический союзник Китая на Ближнем Востоке: Иран или Саудовская Аравия?/ FARS News agency, 03.03.2016-<http://inosmi.ru/politic/20160303/235617841.html>,(7.10.2016)
3. Антипов К.В. Ближневосточная политика Китая в контексте сирийского конфликта // Китай в мировой и региональной политике. История и современность, Выпуск № 17, т. 17, 2012, s.204-226
4. Бокарев Д. «Новый Шелковый путь» уведет Иран от западных санкций-<https://ru.journal-neo.org/2016/12/16/novy-j-shelkovy-j-put-uedet-iran-ot-zapadny-h-sanktsij/>
5. Гусев Л. Сотрудничество между Китаем, как одной из составляющих БРИКС, и Ираном в сфере энергетики // 23.07.11-pdf- file:///C:/Users/Baku/Downloads/cin%20-iran/enerji%20sahesi%20cin%20iran.pdf
6. Иран-Китай: грандиозный дипломатический прорыв(редакционная статья)-http://www.noravank.am/rus/news/detail.php?element_id=14383, 26.01.2016
7. Иран в объятиях Китая: дороги и газопроводы построим-

- <http://www.vestifinance.ru/articles/56514>, (24.04.2015)
8. Как меняется позиция КНР на Ближнем Востоке? -
<http://www.trt.net.tr/russian/programmy/2016/02/02/kak-mienaietsia-pozitsiia-knr-na-blizhniem-vostokie-426346>
  9. Обзор: Китай и Иран - проверенные временем старые друзья, Russian.news.cn -
http://russian.news.cn/2016-01/21/c_135032331.htm
  10. Тульев М. Состояние и перспективы развития ирано-китайских отношений -
<http://www.iimes.ru/rus/stat/2003/20-11-03.htm>
  11. Tiezzi Shannon. China's Balancing Act in Iran , Xi Jinping tries to deepen ties with Iran, while not alienating Saudi Arabia-<http://thediplomat.com/2016/01/chinas-balancing-act-in-iran/>
  12. <http://www.iribnews.ir/>، ۱۰۰۴۸۶۸ : گفتگوی ویژه شبکه دو سیما: سند جامع (کد خبر: راهبردی، فصل نوین روابط دو جانبه ایران و چین،

КИТАЙСКО-ИРАНСКОЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В РАМКАХ ПРОЕКТА «ОДИН ПОЯС И ОДИН ПУТЬ»

У.Дж.АБДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу роли Ближневосточного региона, в частности, Ирана в энергетической стратегии Китая после роста спроса страны на энергоресурсы в связи с экономическим ростом.

В научной работе исследованы сотрудничество между двумя странами в области энергетики, в частности, развитие экономических отношений в рамках проекта «Новый шелковый путь» или «Один пояс и один путь».

Ключевые слова: Китай, Новый шелковый путь, проект «Один пояс и один путь», Иран, энергетическая стратегия

CHINESE-IRANIAN ECONOMIC COOPERATION IN THE FRAMEWORK OF 'ONE BELT AND ONE ROAD' PROJECT

U.J.ABDULLAYEVA

SUMMARY

The article analyzes the role of the Middle East region, in particular, Iran in China's energy strategy after the country's growth in energy demand due to economic growth.

The scientific work explored cooperation between the two countries in the field of energy, in particular, the development of economic relations in the framework of "New Silk Road" project or "One Belt, One Road".

Keywords: China, New Silk Road, "One Belt and One Road" project, Iran, energy strategy

UOT. 93.94.**BƏRDƏ ŞƏHƏRİNİN ARXEOLoji TƏDQIQAT TARİXİNDƏN****A.V.ƏSƏDOVA***Sumqayıt Dövlət Universiteti**ary_321@mail.ru*

Bu məqalə Bərdə şəhərində aparılmış arxeoloji tədqiqatlardan bəhs edilir. Bərdə qədim sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi Azərbaycan arxeoloqlarının diqqətini cəlb etməkdədir. Müstəqillik illərində Bərdənin tarixi ilə əlaqədar çoxlu informasiyaların əldə edilməsi ilə yeni mərhələ başlamışdır. Burada dövlətin dəstəyilə çoxlu sistemətik tədqiqatlar aparılmışdır.

Açar sözlər: qədim və orta əsrlər, şəhər, sənətkarlıq, ticarət, qazıntı, Bərdə

Bərdə şəhərinin tarixini öyrənmək üçün yazılı mənbələr ilə yanaşı arxeoloji tədqiqat işləri də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bərdə şəhəri Azərbaycanın qədim tarixə, zəngin ənənəyə malik sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olmuşdur. Bərdənin beş əsrə yaxın paytaxt olması şəhərin inkişafına müsbət təsir etmişdir. Bu səbəbdən də şəhər tarixçi alimlərin və arxeoloqların geniş marağına səbəb olmuşdur. Bərdənin qədim və orta əsrlər dövrünə aid tarixi, coğrafi və etnoqrafik məlumatlar bir çox tarixi əsərlərdə öz əksini tapır. Şəhər İran, Orta Asiya, Cənubi Azərbaycan, Gürcüstan, Ərəb ölkələri, Bizans və Şimali Qafqazın karvan yollarının qovşağında yerləşirdi. Buna görə də, şəhər Yaxın və Orta Şərqi nəhəng ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Eyni zamanda Bərdə ilkin orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının siyasi, dini və mədəni mərkəzi idi. Bərdənin mənbələrdə adı Partav, Firuzabad, Berda və s. formada işlədilmişdir. Albaniya dövlətinin paytaxtının V əsrdən Qəbələdən Bərdəyə köçürülməsi hələ o vaxtdan Bərdənin mühüm şəhərlərdən biri olduğuna dəlalət edir. Şəhər Sasani imperiyası, xüsusilə Xilafətin dövründə Şərqi ən məşhur şəhərlərindən birinə çevrilmişdir [9, 46].

XV-XVI əsrlər Azərbaycan şəhərləri ilə bərabər Bərdə şəhəri haqqında Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix-əsərində” də qeyd olunur. Ş.F.Fərzəliyev tərəfindən tədqiq olunmuş, müəllifin həmin əsərində Arran və Qarabağın müəyyən qədər təsviri, Bərdənin ictimai-iqtisadi vəziyyəti barədə qısaca olsa da, məlumatlara rast gəlik [8, 72].

Bərdənin iqlimi və burada yetişən meyvələrdən Məcdəddin Məhəmməd ibn Əbu Talib əl-Hüseyni (Məcidi) (XVI əsr) “Zinət-ül-məcalis” (“Məclislərin

bəzəyi”) əsərində söhbət açılır. Bərdə haqqında qiymətli məlumatlar Müxtəlif dövrlərdə yaşamış və türk dilində yazmış müəlliflərin əsərlərində də bəhs edilir. Bərdə ərazisində XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində əcnəbi arxeoloqlar (C.K.Morqan, N.A.Silosani, V.M.Sısoyev) 14 yerdə arxeoloji qazıntı işləri aparmışsa da, Bərdə şəhərinin qədim yerini müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Qədim və orta əsrlər Bərdə şəhərinin arxeoloji tədqiqində M.M.Hüseynov, F.L.Osmanov, R.B.Göyüşov, A.B.Nuriyev, İ.N.Nərimanov, H.F.Cəfərov, İ.Ə.Babayev, Q.Ə.Hacıyev və A.M.Məmmədovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Bərdə şəhərindən Tunc və Dəmir dövrünə aid olan müxtəlif xarakterli, maddi mədəniyyət nümunəsinin aşkar edilməsi Bərdə ərazisində intensiv yaşayışın olmasını göstərir (arxeoloji nümunələrlə Bərdənin tarix diyarşünaslıq muzeyində tanış olmaq olar). Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Bərdə ərazisində Kür-Araz mədəniyyətinə (b.e.ə. IV-III minillik) aid izlər aşkar edildikdən sonra sözü gedən ərazinin qədim yaşayış məskəni olmasına, həmçinin bizim eradan əvvəl (e.ə. IV əsrdə) şəhər tipli yaşayış məskəninə çevrilməsi fikrinə şübhə qalmır. H.F.Cəfərovun 1982-ci ildə Bərdə ərazisində apardığı kəşfiyyat xarakterli tədqiqat işləri zamanı aşkar etdiyi tunc dövrü materiallarına dair fikirləri də böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif «Azərbaycan tunc dövründə» adlı monoqrafiyasında tunc dövründə Bərdənin yerləşdiyi ərazinin zəngin yaşayış səviyyəsinə malik olması və yaşayışın intensiv xarakter alması barədə ətraflı məlumat vermişdir. İlk dəfə M.M.Hüseynov və F.L.Osmanovun Bərdə şəhərinin 5-6 km-də yerləşən “Şortəpə”də apardığı arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində şəhər tipli yaşayış məskəninin bünövrəsi aşkar edilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində həmin abidənin qədim Bərdənin ilk yeri olması barədə ilkin fikir irəli sürülmüşdür. X əsrdə yaşamış Əl-Müqəddəsi Bərdəni bu yerlərin Bağdadı adlandırmışdır [14, 4].

Musa Kalankatlı Bərdəni “Baş şəhər”, “Böyük Partav” adlandırmış, əl-İstəxri isə Bərdənin Böyük şəhər olması haqqında geniş məlumat vermişdir.

1848-ci ildə rus şərqşünası V.N. Xanikov Bərdə abidələri haqqında məlumat vermişdi. 1879-cu ildə isə M.O. Selosanin tərəfindən Bərdədə arxeoloji qazıntılar aparılmışdır [9].

Sovet dövründə dəfələrlə (1924, 1925, 1929, 1949) müxtəlif dövrlərə aid tapılmış mis sikkələr bizə şəhərin tarixi barədə geniş məlumat verir. Bərdə ərazisində 1985-1986-cı illərdə və daha sonrakı illərdə aparılan qazıntı işləri zamanı III-VIII əsrə aid mədəni təbəqəni üzə çıxarmışdır [13, 180]. Məlum olmuşdur ki, inkişaf etmiş orta əsrlərdə şəhərin ərazisi təqribən 40 hektar olmuşdur. Şəhərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif ölkələrdə istehsal olunmuş əşyalara da rast gəlinir. Belə ki, tapıntılar içində Çindən gətirilmiş fayans qablara, Rey və İsfahandan gətirilmiş qablara, Suriyadan gətirilmiş şüşə əşyalara da rast gəlinir. Burdan da aydın olur ki, Bərdə ilk orta əsrlərdə Şərqi ən məşhur ticarət mərkəzi idi. Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, VIII-X əsrlərdə Bərdə yalnız Albaniyanın deyil, hətta bütün Qafqazın siyasi,

inzibati və ticarət mərkəzi olmuşdur. Bunu akademik V.V.Bartold da öz əsərində göstərmişdir [2; 13].

Hələ XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərdən etibarən Şimali Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində həvəskar arxeoloqlar tərəfindən qazıntılar aparılmış və onlar abidələr haqqında ilkin arxeoloji məlumat verməklə kifayətlənmişdilər. Məlumatlar səthi xarakter daşmışdı. Tədqiqat işləri haqqında məlumat “Moskva Arxeoloji Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin xəbərləri” ndə və “İmperator Arxeologiya komissiyasının xəbərləri”ndə nəşr edilmişdir. 20-ci illərin ortalarında və II yarısında orta əsr şəhər və qalalarının arxeoloji cəhətdən öyrənilməsinə böyük diqqət ayrılır. Bu dövrdən başlayaraq Bərdə şəhərində qazıntılar aparılmışdır. Bərdə şəhərinin tarixi ilə bağlı V.M.Sısoyevin 1926-cı ildə məqaləsi çap edilmişdir. XX əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycanın orta əsr şəhər yerlərində arxeoloji qazıntıların miqyası genişlənməmişdir. Bu dövrdə Arran şəhərlərinin məişətini öyrənmək baxımından Bərdə şəhərində arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. A.B.Nuriyevin rəhbərliyi ilə aparılan 1984-1985-ci illər qazıntılarında şəhərin dörd mədəni təbəqəsi müəyyən olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Bərdə şəhərində Kür-Araz mədəniyyətinə (b.e.ə. IV-I minilliyin əvvəli) aid izlər aşkar edilmişdir. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Kür və Tərtər çayları arasında yaşayış tunc və dəmir dövründə inkişaf etmiş, sənətkarlıq və ticarətin inkişafı nəticəsində e.ə. IV əsrdə Bərdə şəhəri salınmışdır. Şəhər şərq üslubunda olan qalalara malik olmuş, qazıntılar nəticəsində tapılmış istehkam qalıqları, qala qapıları izləri də aşkar edilmişdir.

Bərdə şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı digər ölkələrdə zərər olunmuş pullar da aşkar edilmişdir. 1925-1929-cu illərdə Makedoniyalı İsgəndərin (b.e.ə.336-323-cü illər) adına olan gümüş tetradraxmalar, Selevki hökmdarları IV Antioxun (b.e.ə.175-164), V Antioxun (b.e.ə. 164-152), Demetri I Soteranın (b.e.ə.162-150), Antiox VII Evergetin (b.e.ə. 138-129) adına olan pulların xeyli hissəsi Azərbaycan dövlət muzeyində saxlanılır. 1954-cü ildə Bərdədə Osmanlı sultanı II Muradın (1421-1451) adına Ədirnədə (1444-cü ildə) kəsilmiş ağça, Şuşa (Pənahabad) şəhərində XVIII əsrdə kəsilmiş anonim fəls tapılmışdır. Bərdə şəhəri və onun ətrafında bu günə qədər tək-tək tapılmış pullardan əlavə, beş - 1924-cü, 1925-ci, 1929-cu, 1940-cı, 1984-cü illərdə böyük dəfina aşkar edilmişdir [17].

Arxeoloji materiallar şüşə məmulatı və onun istehsalına aid olan ən qiymətli mənbədir. Müxtəlif dövrlərə aid külli miqdarda şüşə məmulatı Bərdədə aparılmış arxeoloji qazıntı işləri zamanı aşkar edilmişdir. Şüşə məmulatı antik dövrdən son orta əsrlər dövrünə qədər olan bütün təbəqələrdən aşkara çıxarılmışdır. Bu şüşə məmulatının tərkibinə müxtəlif tipli və müxtəlif çeşidli qab-qacaqlar, eləcə də bəzək əşyaları daxildir. Həmin şüşə qabların forması aşağıdakı kimidir: uzun və qısa boğazlı, yuvarlaq, armudvari, kubşəkili, kiçik və böyük gövdəli, alçaq və hündür dabanlı, təsnifatına görə piyalə, qədəh, duzqabı, boşqab, kuzə, döyrə, bərni tipli süfrə qablarından; bundan başqa

konusvari əşya, qıf, kolba, kiçik həcmli ətriyyat və dərman qablarından; asma, muncuq, üzük, qolbaq kimi müxtəlif növ bəzək əşyalarından ibarətdir. Sadə, ibtidai şüşə məmulatı istehsal üsulu olan qəlibdə tökmədən başlayan Bərdə şüşə sənətkarları, yeni üsul- qəlibdə üfurmə və sərbəst üfurmə üsullarını mənimsəyərək, müxtəlif çeşidli və müxtəlif formalı məmulat istehsalı ilə də məşğul olmuşdular. Müxtəlif dövrlərə aid olan (antik, ilk orta əsrlər və inkişaf etmiş orta əsrlər) müxtəlif növ şüşə məmulatı Bərdədə şüşə məmulatı və onun istehsal tarixi haqqında geniş məlumatla malikdir. Şübhəsiz ki, feodalizmin ilkin dövründə natural xarakter daşıyan şüşə sənətkarlığı inkişaf edərək, bazar üçün əmtəə istehsal edən sahəyə çevrilərək inkişaf etmişdir. Orta əsrlərin nəhəng ticarət mərkəzlərindən biri olan Bərdə bazarlarının tələbatını şüşə sənətkarları ödəməyə nail olmuşdular [16, 51].

“Şüşə qablar xarici bazarlara tək-cə satmaq məqsədilə aparılırdı” desək, düzgün olmazdı. Əsasən içərisində qiymətli məhlulların daşınmasına görə şüşə qablar lazım gəlirdi [15, 214].

Yəqin bu səbəbdəndir ki, Bərdədən başqa ölkələrə şüşə məmulatının ixracına dair heç bir məlumat olmamışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Bərdə şüşə məmulatının oxşarlarını Qəbələ, Dərbənd, Mingəçevir, Beyləqan, Şamaxı, Naxçıvan, Gəncə, Şabran (Dəvəçi), Qırxcıraq (Salyan) abidələrində, eyni zamanda İran və Suriya şüşə məmulatları arasında görmək mümkündür [15, 214; 16, 65].

Qazıntılar nəticəsində aydın olur ki, Bərdədə vaxtı ilə tikinti materialları istehsal edən sənət ocaqları olmuş, bu isə şəhərin memarlıq cəhətdən inkişafı idi. Bu memarlıq abidələrindən biri 1322-ci ildə Əhməd ibn Əyyub Naxçıvani tərəfindən tikilən Bərdə türbəsi idi. Bu türbənin üzərində kufi əlifbası ilə kəmərvari yazılan yazının izahını ilk dəfə Y.Poxomov vermişdir.

Müstəqillik illərində Bərdə qazıntıları daha da artırılmışdır. 2000-ci ildə AMEA-nın Tarix İnstitutunda Elmi Şuranın qərarı ilə “Bərdə şəhərinin tarixi (e.ə. III – b.e. XVIII əsri)” adlı monoqrafiya çap edilmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanda qədim şəhər tarixinin öyrənilməsi daha da ciddiləşmişdi. Nəticədə 2008-ci ildə işıq üzü görən çoxcildli Azərbaycan arxeologiyasının VI cildi çap olunmuşdur. Eyni zamanda, şəhərdə Qarı körpü, qədim Bərdə divar qalıqları abidələrində arxeoloji qazıntılar aparılmış, şəhərin əsaslı öyrənilməsinə başlanılmışdır. Qısa vaxtda 100 kv.m. ərazidə 4 mədəni təbəqə çıxarılmışdır 75 kv.m. ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı şəhərin tarixini 3 təbəqədə izləmək olur. Üst təbəqə IX-X əsrlər, ikinci təbəqə II-VIII əsrlər, üçüncü təbəqə e.ə. VII əsrdən b.e. VIII əsrinə qədər olan dövr [2, 46].

Bərdə şəhərinin tarixinin öyrənilməsində müstəqillik illərində yeni bir səhifə açılır. Belə ki, şəhərin tarixinin öyrənilməsi üçün dövlət tərəfindən daha ciddi addımlar atılmağa başlandı. Ümummillə lider Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində digər rayon və şəhərlər kimi Bərdə şəhərinə də diqqət artmış və şəhər inkişaf etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 8 aprel 1993-cü il qərarı ilə sektorun bazasında Arxeologiya və Etnoqrafiya

institutu təşkil edildi. Bu, arxeologiya və etnoqrafiya elmində geniş və beynəlxalq tədqiqatlar aparılmasına şərait yaratdı. Müstəqillik illərində orta əsr şəhərlərində çöl tədqiqat işləri ilə bərabər, eyni zamanda şəhərin arxeoloji tədqiqinin müxtəlif məsələlərinə həsr olunmuş xeyli tədqiqat işləri yazılmışdır. 2001-ci ildə A.B.Nuriyev və Ə.H.Babayevin birgə səyi ilə “Bərdə şəhərinin tarixi-arxeoloji öçerki” monoqrafiyası işıq üzü görmüşdü. Monoqrafiyada Bərdə şəhərinin antik və orta əsr dövrü canlandırılmışdır. Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycana rəhbərliyi dövründə (1993-26 iyul, 10 aprel 1994, 8 oktyabr 1998) dəfələrlə Bərdəyə səfər etmişdir. 2004-2008-ci illəri əhatə edən regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı bütün bölgələr kimi Bərdə şəhərinin inkişafında yeni mərhələ idi. Azərbaycan rayonlarında yaradılmış ilk elektron kitabxana Bərdədə yaradılmışdır. Müstəqillik dövründə arxeoloqlar tərəfindən Bərdə ərazisində tapılan maddi mədəniyyət nümunələri muzeyin eksponat sayını 2200-ə çatdırmışdır. Həmin eksponatlar 19-cu əsrin II yarısında aparılan 2006-cı ildən isə xüsusi vüsət olan arxeoloji qazıntılar nəticəsində meydana çıxdı [6, 45].

2006-cı ildə Bərdədə aparılmış tədqiqat işlərinin nəticəsində Bərdə haqqında geniş məlumat alırıq. 2006-cı ildən AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya institutu tərəfindən yaradılan elmi-tədqiqat qrupu bu işlərlə məşğul olur. Həmin ildən başlayaraq Bərdə tarixinin daha dərinədən öyrənilməsinə start verildi. Beləliklə, qazıntılar nəticəsində məlum olmuşdur ki, indiki Bərdə şəhərindən şimal qərbdə yerləşən “Şortəpə” eradan əvvəl II minillikdə yaşayış məskəni, eradan əvvəl IV əsrdən etibarən isə şəhər olmuşdur. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2008-ci il 5 fevral tarixli sərəncamı ilə arxeoloji qazıntıların aparılması üçün AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutuna əlavə bir milyon manat məbləğində vəsaitin ayrılması prezidentin xalqın tarixinə xüsusi diqqət və qayğı göstərməsinin əyani sübutudur [1, 7].

Dövlətin dəstəyi ilə AMEA-nın ekspedisiya qrupunun səyləri hesabına Bərdə şəhərinin yaşının 2500 il olduğu müəyən edildi. 2009-cu ildə bu mövzuda AMEA-da elmi-praktik konfrans keçirilmişdir. Qarabağ tarixinin bir hissəsini özündə yaşadan Bərdə tarixi abidələri və Nüşabə qalası bərpa edilmişdir. 2006-cı ildən AMEA Tarix İnstitutunun direktoru AMEA-nın müxbir üzvü prof. Y.M.Mahmudovun, Arxeologiya və Etnoqrafiya institutunun direktoru tarix elmləri doktoru M.A.Rəhimovanın razılığı ilə tarixçi və arxeoloqlardan (AMEA-nın müxbir üzvü t.e.d. prof. İ.A.Babayev, t.e.d. Q.Ə.Hacıyev, t.e.d. A.M.Məmmədov) ibarət elmi-tədqiqat qrupu Bərdənin tarixini dəqiqləşdirmək məqsədilə qədim yerlərdə arxeoloji tədqiqat işləri apardı [10, 8].

Arxeoloji qazıntılarla sübut olunmuşdur ki, orta əsrlərdə Bərdə şəhərində ipəkçilik inkişaf etmişdi. Belə ki, Q.Hacıyev başqa şəhərlərlə bərabər Bərdənin də orta əsrlərdə (XII-XV) ipəkçilik mərkəzi olmasını və ipək toxuculuğu mərkəzlərinin xammalının Bərdənin ipəkçiləri tərəfindən təmin edildiyini söyləyir [7, 27].

Bərdədə aşkar edilmiş parça qalığı A.Nuruyev tərəfindən arxeoloji

dəlillərə və əşyalara əsasən erkən orta əsrlərin ilk dövrünə aid edilir. Bu illərdə aparılan qazıntılar zamanı şəhərdə III-IV əsrlərə aid müxtəlif bəzək əşyaları və VIII-IX əsrlərə aid bürünc qolbaqlar tapılmışdır. Eyni zamanda bu qazıntılarda III əsrə aid saxsı, III-VIII əsrə aid şüşə qablar aşkar edilmişdir (piyalə, flakon və s.). 2009-cu ildə AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Almaniya Berlin Arxeologiya İnstitutu Avrasiya şöbəsi ilə birgə elmi əməkdaşlıq barədə müqavilə imzalandı [4, 7].

Bərdə Arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən 2008-ci ildə Bərdə şəhərinin Sətrli kəndinin ərazisində Şortəpə adlı yerdə antik və orta əsr yaşayış yerində qazıntı işləri aparılmışdır. Tədqiqat işləri 2006-cı ildə başlamış sahədə təkrar aparılmışdır. Qazıntılar nəticəsində çoxlu gil qablar tapılmışdır. Bu qablar rəngləri müxtəlif, üzəri isə batıq və cızma naxışlarla bəzədilmişdir. Bərdə şəhərində tapılan şüşə qabların çoxu dolça formalı qədəhlər, qənd qabları, çox da dərin olmayan boşqablar, flakonlar, vaza, piyalə formalı üzərində döymə naxışlar olan simvolik rəsmlərdən ibarət olan şüşə qablardır [17, 145].

2011-ci ildə Bərdə Arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən Balatəpə abidəsində arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Qazıntı nəticəsində IV kvadratin arxeoloji tədqiqində iki şüşə qabın hissələri tapılmışdır [5, 170].

2012-ci ildə arxeoloji qazıntılar Şortəpə abidəsi kompleksində Balatəpə tunc dövrü yaşayış yerində aparılmışdır. Qazıntı sahəsində iki təsərrüfat quyusu, bir təndir yeri dağılmış formada tapılmışdır. Əldə edilən təsərrüfat küpləri boz rəngdə olub Balatəpə yaşayış yerində tunc dövrünə aid bəzə geniş məlumat verir. 2012-ci il 26 aprel tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən sərəncam imzalanmışdır. AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən Azərbaycan ərazisində 2012-2014-cü illərdə nəzərdə tutulan araşdırmaları maliyyələşdirmək üçün Azərbaycan Respublikası 2012-ci ildə dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin ehtiyat fondundan AMEA-ya 2 (iki) milyon manat ayrılmışdır [3, 5].

Dövlətin dəstəyi ilə Azərbaycanın qədim şəhərlərində arxeoloji qazıntıların miqyası genişlənmiş, şəhərlərin tarixinin öyrənilməsinə maraq daha da artmışdır. 2013-2014-cü illərdə Bərdə arxeoloji ekspedisiyası qazıntıları Şortəpə abidəsində davam etdirmişdir. Bərdədən tapılan arxeoloji sübutlar şəhərin daxili və xarici ticarəti haqqında tutarlı əsasdır [15, 252].

2015-ci ildə Bərdə rayonunun Həsənqaya kəndində arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Qazıntı zamanı eradan əvvəl II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəlinə aid maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir.

Arxeoloji qazıntılar sübut edir ki, şəhərdə eradan əvvəl VI minillikdən başlamış yaşayış son əsrlərə və müasir dövrə qədər ardıcıl davam etmişdi. Bərdə xristianlıq, müsəlmanlıq və digər dinlərin bir sözlə tolerantlığın ilk orta əsrlərdə əsl məkanı olmuşdur. Tarixin yaddaşını özündə əks etdirən bu maddi sübutlar düşmənimiz, torpağımıza göz dikən ermənilər üçün bir sübutdur. Bərdə şəhərini “Şərqi Ermənistan” torpağı adlandırılana tapılan sübutlar, yazılan

tarix kitabları tutarlı bir cavabdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin və Heydər Əliyev Fondunun arxeologiya elminə və arxeoloji tədqiqatlara yüksək qayğısı nəticəsində Azərbaycan şəhərlərinin qədim tarixi daha geniş şəkildə tədqiq edilir, öyrənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Arxeologiyası. 6 cildə; I cild. Daş dövrü. Bakı: Şərq-Qərb. 2008, 445 s.
2. Azərbaycan arxeologiyası. 6 cildə. VI cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 630 s.
3. Azərbaycan Arxeoloji tədqiqatlar 2012. AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti, 2013, 380 s.
4. Azərbaycanda Arxeoloji tədqiqatlar. AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı: Xəzər Universiteti, 2008, 152 s.
5. Bərdə Arxeoloji ekspedisiyasının apardığı arxeoloji qazıntıların nəticəsinə dair (Bərdə rayonu).// Məmmədov A.M., Rəcəbov İ. Arxeoloji tədqiqatlar. Bakı: Xəzər universiteti, 2011, 402 s.
6. Bərdə və Bərdəlilər (bibliografik məlumat kitabı). Bakı: Nərgiz, 2010, 449 s.
7. Bünyatova Ş.T. Azərbaycanın tarixi etnoqrafiyası (XI-XVI əsrlər) tarix elmi doktorluq alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2007, 359 s.
8. Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. (Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix” əsəri üzrə). Bakı: Elm, 1983, 1850 s.
9. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: İşiq, 1986, 186 s.
10. Hacıyev Q. Bərdə şəhəri (coğrafi, mədəni tarixi). Bakı: Təknur, 2008, 249 s.
11. Məmmədova G., Hacıyeva S. Qədim və erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan memarlığı, I cild. Bakı: 2013, s. 263
12. Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании (III-VIII вв). Баку, МВМ, 2009, 440 с.
13. Нуриев А.Б. Средневековой город Барда. Баку: Элм, 1986, 133 с.
14. Нуриев А.Б. Стекланные изделия и их производство в Кавказской Албании (на азерб). Баку: Элм, 1981, 51 с.
15. Джидди Ф.А. Средневековый город Шемаха IX-XIII в. Баку: Элм, 1981, 214 с.
16. Годжиев Т.А. Стекланные изделия Шабрана материалы всеоозной Археологической конференссии. Баку: Элм, 1985, 65 с.
17. Сейфеддини М.А., Алиев З.М. Нумизматика Азербайджана. Т. 2. Баку: Элм, 1997, 252 с.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ ГОРОДА БАРДА

А.В.АСАДОВА

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются археологические исследования, проведенные в городе Барда. Барда как центр древнего мастерства и торговли привлекает внимание всех археологов в Азербайджане. В годы независимости наступил новый этап в связи с получением достаточной информации об истории Барды. При поддержке правительства было проведено много систематических исследований.

Ключевые слова: древние и средние века, город, ремесло, торговля, раскопки, Барда

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE HISTORY OF THE CITY OF BARDA

A.V.ASADOVA

SUMMARY

This article deals with the archaeological research done in the city Barda. Barda as a centre of ancient exquisite craftsmanship and trade, attracts all archaeologists' attentions in Azerbaijan. During the independence years, the new stage related to the history of Barda started for gaining a lot of information. There were carried out plenty of systematic research works in support of the government.

Key words: Ancient and Middle Ages, city, craft, trade, excavation, Barda

UOT 94 “19/...”**XX ƏSRİN SONU-XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TÜRKİYƏ VƏ İSRAİL ARASINDA İQTİSADI ƏLAQƏLƏR****A.Z.ABBASOVA-QULİYEVA***Bakı Dövlət Universiteti**aytan.abbasova.guliyeva@gmail.com*

Tarix boyu Türkiyə-İsrail əlaqələri həm regional, həm də beynəlxalq aspektdən ictimaiyyət tərəfindən böyük maraqla qarşılınmış, bu əlaqələrin Yaxın Şərq regionuna nə dərəcədə təsir etməsi sual doğurmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə İsrail dövləti arasında mövcud olan və XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq daha da inkişaf etdirilən iqtisadi-ticarət əlaqələri zamanla ikitərəfli münasibətlərə də öz töhfəsini vermişdir. Rəsmi Ankara və Tel-Əviv arasında imzalanmış Azad Ticarət Sazişi, Cənub-Şərqi Anadolu Layihəsi çərçivəsində birgə əməkdaşlıq, habelə regionun su probleminin həlli istiqamətində göstərilən birgə səy siyasi əlaqələrlə yanaşı, iqtisadi əməkdaşlığın nə dərəcədə önəm kəsb etdiyini bir daha sübuta yetirmişdir.

Türkiyə ilə İsrail arasında iqtisadi əlaqələrin tədqiqinə ilk dəfə müraciət edilməsi məqalənin elmi əhəmiyyətini artırmaqla yanaşı, araşdırma nəticəsində əldə olunan elmi nəticə mövzunun aktuallığını özündə əks etdirmişdir.

Açar sözlər: Türkiyə-İsrail iqtisadi əlaqələri, Sərbəst Ticarət Anlaşması, Cənub-Şərqi Anadolu Layihəsi, Mavi axın layihəsi, su problemi

XX əsrin son onilliyində beynəlxalq aləmdə baş vermiş hadisələr dünya nizamının tamamilə dəyişməsinə, yeni fəvqəlgüc ideologiyasının formalaşmasına, habelə bir çox dövlətin ikitərəfli münasibətlərə başqa konsepsiyadan baxmasına şərait yaratmışdır. Bu baxımdan, bütün dövrlərdə dünyanın ən qaynar nöqtələrindən sayılmış, həm geostrateji, həm də təbii sərvətləri baxımından əhəmiyyətli mövqeyə malik olan Yaxın Şərq regionunda yerləşən, hələ Soyuq müharibə illərində Amerika Birləşmiş Ştatlarının bölgədəki forpostu rolunda çıxış etmiş Türkiyə və İsrail arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin və ikitərəfli əlaqələrin özünəməxsus əhəmiyyəti olmuşdur.

Qeyd olunan dövrdə beynəlxalq və regional hadisələrin təsiri nəticəsində tarazlaşdırılmış siyasətdən strateji ortaqlığa qədər inkişaf etmiş Türkiyə-İsrail münasibətləri dedikdə, təkcə hərbi-siyasi əməkdaşlığı deyil, iqtisadi əlaqələri də nəzərdən keçirmək olduqca vacibdir. Belə ki, məhz iqtisadi-ticarət münasibətlərində əldə olunmuş nailiyyətlər iki ölkə arasındakı əlaqələrin daha da qüvvətlənməsinə şərait yaratmışdır.

Türkiyə-İsrail arasında ticarət əlaqələrinə nəzər saldıqda qeyd etmək olar ki, iki ölkə arasında bu sahədə münasibətlər ən yüksək səviyyəsinə 1996-cı ildə çatmış, məhz həmin ilin əvvəlində Türkiyə ilə İsrail arasında “Ticarət, iqtisadi, sənaye və texniki əməkdaşlıq sazişi”, “İkiqat vergiyə cəlb edilmənin qarşısının alınması sazişi”, “Sərmayələrin qarşılıqlı təşviqi və qorunması anlaşması”, 1996-cı ilin martında Azad Ticarət Sazişi (STA), dekabrında isə “Gömrük idarələrinin qarşılıqlı yardımlaşması sazişi” imzalanmışdı [6, 49].

Türkiyənin daha çox dəmir, polad, mis və misdən hazırlanan əşyalar, toxuculuq məmulatları, sement və süni sintetik məhsullar ixrac etdiyi, kimyəvi və plastik məmulatlar, pambıq, elektrik avadanlıqları, cihazlar və tərəvəz toxumları idxal etdiyi İsrailə imzaladığı ən perspektivli razılaşma 14 mart 1996-cı ildə TC prezidenti Süleyman Dəmirəlin İsrail səfərində (onu da qeyd edək, bu səfər S.Dəmirəlin simasında Türkiyə Cümhuriyyəti prezidentinin Tel-Əvivə təşkil etdiyi ilk rəsmi səfərdir.) əsas qoyulmuş Azad Ticarət Sazişi olmuşdur. 1997-ci ilin mayında qüvvəyə minmiş Anlaşmanın özəlliklərindən biri yaradıldığı gündən İsrail əleyhinə çıxışları və siyasəti ilə məşhur olan Refah partiyasının lideri Nəcməddin Ərbakanın rəhbərlik etdiyi hökumət tərəfindən təsdiq olunmasıdır. Yəhudi dövlətinə qarşı hər zaman müxalif mövqedə olan, Türkiyənin müsəlman ölkələri ilə əlaqələrinin genişləndirilməsinə tərəfdar olan N.Erbakan hakimiyyətə keçdikdən sonra İsrailə bağlı mövqeyinin dəyişməsinə bu cür izah edirdi: “Amerika ilə yaxınlaşmaq istədim, İsraili məsləhət gördü. İsrailə hərbi əməkdaşlıq və iqtisadi saziş imzaladıq. Anadoluda ortağ hərbi baza ilə bağlı danışdıq; bunlara qarşı çıxma bilmədim, çünki o zaman əsgərlər ANAP-la DYP-nin yeni koalisiyasını yaradardı” [8].

Türkiyə ilə İsrailin ticarət sahəsində əməkdaşlığını daha da qüvvətləndirən STA ilə bağlı danışıqlar hələ 1994-cü ildən aparılmağa başlamış, lakin İsrailin toxuculuq sənayesinin Türkiyəli tərəfdaşları ilə rəqabətə girməkdən çəkinməsi [3, 203] razılaşmanın uzanmasına səbəb olmuşdu. Ümumilikdə, ilkin olaraq sənaye və kənd təsərrüfatına aid 200-ə yaxın məhsula gömrük vergisini ləğv etmiş bu anlaşma toxuculuq məhsullarına qoyulmuş gömrük vergisinin ləğvini də nəzərdə tutmuşdu. Belə ki, STA-nın icrası ilə 1600-ə yaxın toxuculuq məhsullarından 800-nün vergisi tamamilə ləğv edilmiş, qalanlarının isə ilk öncə 8-12%, 1 sentyabr 1997-ci ildə 1/3-i, 1 sentyabr 1998-ci ildə 2/3-si qədər azaldılması, 1 yanvar 2000-ci ildən etibarən isə tamamilə ləğv edilməsi nəzərdə tutulmuşdu [9, 154].

STA-nın imzalanmasının Türkiyə baxımından bir çox vacib nəticələri var idi. Belə ki, ilk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, bu cür sazişin imzalanmasının əsas səbəbi Türkiyənin 1995-ci il, martın 6-da Avropa Birliyi ilə imzaladığı “Gömrük Birliyi” adlanan ortaqlıq şurası [22, 3] olmuşdur. Burada qəbul olunan qərara əsasən, rəsmi Ankara AB-nin sərbəst ticarət sazişi imzaladığı ölkələrlə eyni məzmununda razılaşma imzalamalı idi; İsrail məhz bu cür ölkələrdən idi.

STA-nın Türkiyə baxımından daha bir önəmli nəticəsi də bu ölkənin

ABŞ və İordaniya simasında geniş bazarlar əldə etməsi olmuşdur. Belə ki, İsrailə imzalanmış sözügedən sazişin verdiyi imkanla türk malları heç bir kvota olmadan ABŞ bazarına daxil ola bilmişdi. Bu mallar, üzərinə 35% artım qoyulduqdan sonra İsrail-İordaniya sərhədində yerləşən İrbid bölgəsindən İsrail malı kimi [17, s.573] Birləşmiş Ştatlara göndərilirdi.

Beləliklə, STA-nın imzalanması ilə iki ölkə arasındakı ticarətin həcmi 1996-cı ildən başlayaraq artmağa başlamışdı; 1996-cı ildə həcmi 446 milyon ABŞ dolları olan ticarət, 1997-ci ildə 625 milyon, 1998-ci ildə 800 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdi [19, 143].

1996-cı il, iyunun 16-da Tansu Çillər və Məsut Yılmazın koalisiyalı hökuməti İsrailə daha bir yeni ticarət sazişi imzalamış, sazişə əsasən hər iki dövlət bəzi öhdəliklər götürmüşdülər:

1. Türkiyə və İsrail üçüncü ölkə ilə ticarətdə öz ərazisindən keçidi asanlaşdıracaq;

2. Tərəflər malların idxal və gömrük vergilərini əvvəlcədən müəyyən-ləşdirəcəklər;

3. Tərəflər texniki və elmi sahələrdə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək məqsədilə əməkdaşlıq edəcəklər;

4. Tərəflər həyata keçirdikləri tədqiqatların nəticələri ilə bağlı fikir mübadiləsi aparacaqlar;

5. Tərəflər mütəxəssis və alimlərin mübadiləsini həyata keçirəcəklər;

6. Tərəflər sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində elmi-texniki araşdır-maların nəticələrini bir-biriləri ilə paylaşacaqlar [16, 33-34].

Türkiyə-İsrail arasındakı iqtisadi münasibətlərə daha bir töhfə 1998-ci ilin sentyabrında baş nazir Məsut Yılmazın Tel-Əviv səfəri zamanı verilmişdi. Belə ki, səfər əsnasında imzalanan İqtisadi Əməkdaşlıq Sazişinə əsasən, türk yük daşımalarının Yaxın Şərq ölkələrinə daha rahat çatdırılması naminə Hayfa limanından istifadə edilməsinə icazə verilmiş, ticarət həcmiminin bir il içində 2 milyard dollara çatdırılmasına və Mərkəzi Asiyada ortaqlayihələrin həyata keçirilməsinə qərar verilmiş, habelə kənd təsərrüfatı və texnologiya sahəsində əməkdaşlıq əldə olunması qərarlaşdırılmışdı [17, 573]. Nəticədə, 1999-cu ildə iki ölkə arasındakı xarici ticarətin həcmi 880 milyon (onun 580 milyon dolları ixrac, 300 milyon dollarını idxal təşkil edirdi [26, 46]) ABŞ dollarına çatmışdı.

Bəhs etdiyimiz dövrdə iki dövlət arasında qarşılıqlı surətdə investisi-yaların həyata keçirilməsi, turizm və kənd təsərrüfatı sahələrində əməkdaşlıq da mütərəqqi şəkildə inkişaf etmişdir. Belə ki, 1996-cı ilin martında imzalan-mış “Sərmayələrin qarşılıqlı təşviqi və qorunması” sazişi zəminində əmək-daşlıq 1998-ci ilin avqustunda həyata keçirilməyə başlamışdı[3, 204].

Turizm sahəsinə gəldikdə isə Türkiyəyə gələn İsraili turistlərin sayı 1991-ci ildə 45.000-dən 1992-ci ildə 160.000-ə yüksəlmiş, 1998-ci ildə Tel-Əvivilə İstanbul, Antalya və Dalaman arasında uçuşların gündəlik sayı 25-ə çatmışdı; bu isə İstanbul-Ankara reyslərindən daha çox idi [23, 250]. İsraili turistləri Türkiyəyə cəlb edən əsas amillərdən biri kazino və qumarxanalar

olmuşdur ki, hətta onların bu səbəblə Türkiyədə ildə 1,5 milyard ABŞ dolları xərçələdikləri ehtimal olunurdu [15, 37]. Çünki 1998-ci ildə Türkiyədə qumarxanaların bağlanması ilə qərarın qəbulundan sonra İsraili turistlərin sayı 300.000-dən 1999-cu ildə 50.000-ədək azalmışdı [17, 574].

1990-cı illərdə Türkiyənin İsrailə kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlığı isə GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi), yəni Cənub Şərqi Anadolu Layihəsi çərçivəsində həyata keçirilmişdir. GAP layihəsinin əsası hələ XX əsrin 70-ci illərində Yaxın Şərq regionunun su və torpaq qaynaqlarının tərəqqisi, buradakı əhalinin yaşayış səviyyəsini yüksəltmək naminə qoyulmuşdur. Dəclə-Fərat hövzəsində sulama və hidroelektrik enerji istehsalına yönəlmiş 22 anbar, habelə 19 hidroelektrik stansiyası ilə 1,8 hektar sahədə sulama investisiyalarını əhatə edən [11] bu layihə çərçivəsində İsrailə ilk əməkdaşlığın təməli 1997-ci il, dekabrın 1-də kənd təsərrüfatı naziri Mustafa Taşarın Tel-Əviv səfərində qoyulmuşdu. Belə ki, səfər əsnasında iki ölkə arasında “Kənd təsərrüfatı sahəsində Əməkdaşlıq Memorandumu” imzalanmışdır ki, bununla da GAP daxil olmaqla, kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlığın başlanması nəzərdə tutulmuşdu [19, 144]. Beləliklə, GAP çərçivəsində TC-nin Regional İnkişaf İdarəsi və İsrailin kənd təsərrüfatı sahəsində hökumət orqanı MASHAV sulama sistemləri, çirkab suların təmizlənməsi, toxum becərilməsinin təkmilləşdirilməsi, habelə məhsuldarlığın artırılması istiqamətində ortaq fəaliyyət göstərmiş, bu baxımdan daha çox 67 min hektar ərazinin sulanmasını nəzərdə tutan Mardin Ceylanpınarı Sulama layihəsi xüsusi yerə malik olmuşdur [19, 144].

Bu dövrdə müzakirə obyektinə çevrilmiş daha bir önəmli layihə Manavgat suyunun İsrailə satılması məsələsi olmuşdur. Belə ki, əslində əsası hələ 1987-ci ildə Turgut Özal tərəfindən qoyulan başda İsrail, Fələstin, Livan və İordaniya olmaqla, Yaxın Şərq regionunun su təminatı problemini həll etməyi nəzərdə tutan “Manavgat çayı Su Təminatı” layihəsi 3 sentyabr 1991-ci ildə imzalanmış, 18 dekabr, 1998-ci ildə isə baş nazir Məsut Yılmaz və müavini Bülənt Ecevit dönəmində tamamlanmışdır [21, 93]. Bu suyun 20 il müddətinə İsrailə satılması [14] ilə bağlı razılaşmanın imzalanması isə məhz XXI əsrin əvvəllərinə, daha dəqiq desək 2003-cü ilə aid olmuşdur. Lakin rəsmi Tel-Əviv 2006-cı ildə bu sazişdən imtina etmiş, buna 2006-cı ildə siyasi əlaqələrin yenidən pisləşməsi, Türkiyə təsisatların özəlləşdirilməsi səbəbilə İsrail firmalarına dövlət qərantının verilməməsi və Tel-Əviv üçün dəniz suyunun şirənləşdirilməsinin daha ucuz başa gəlməsi səbəb olmuşdur [17, 450].

Əlbəttə ki, XXI əsrin əvvəllərində də Türkiyə ilə İsrail arasındakı əlaqələr təkcə siyasi və diplomatik aspektlərdən ibarət olmamış, bu dövrdə onların maraqlı şəkildə inkişaf edən, bəzən də siyasi münasibətlərdəki gərginliklərin belə təsir edə bilmədiyi iqtisadi, ticarət, mədəniyyət və başqa bu kimi sahələrdə əməkdaşlığı olmuşdur. İqtisadi sahədə tərəflər daha çox enerji layihələrinə üstünlük vermişlər ki, buna da misal olaraq, 2004-cü ilin mayında “Zorlu İnşaat”la “Dorad” enerji şirkətinin təbii qaz stansiyalarının tikintisi və istismarı ilə bağlı sazişin imzalanmasını göstərmək olar. Sazişə əsasən, “Zorlu

İnşaat” üç ədəd stansiyanın istismarını və nəzarətini öz üzərinə götürmüşdür ki, bu da öz növbəsində 800 milyon dollarlıq layihə idi [19, 147-148].

Enerji sahəsində qərarlaşdırılmış əsas layihələrdən biri də Türkiyə Baş naziri R.T.Ərdoğanın 2005-ci ilin mayında İsrailə etdiyi səfər zamanı imzalanmışdır. Bu layihə “Mavi axın” vasitəsilə Rusiya təbii qazının Aralıq dənizinin altından İsrailə daşınmasını ehtiva etmiş və səfər əsnasında Kipr üzərindən İsrailə uzanacaq Ceyhan-Aşkelon boru xəttindən neft, su, qaz, elektrik və fiber optik kabellərin keçirilməsi, sözügedən kəmərlərin İordaniya ilə Fələstini də əhatə etməsi ilə bağlı danışıqlar da aparılmışdı [29].

Bu sahədə ən böyük gərginlik 2010-cu ildə, Mavi Mərmərə böhranından sonra İsrailin qaz yataqlarının istismarı məsələsində Yunanıstan və Cənubi Kiprə yaxınlaşması ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə Tamar, Leviathan və Cyrus A yataqlarında mavi yanacaq aşkarlanmış [1, 9], Türkiyə ilə münasibətləri korlanan İsrail isə üzünü Afina ilə Nikosiyaya (Lefkoşa) tutmuşdu. 2010-cu ilin dekabrında İsrail və Kipr arasında demarkasiya xətlərinin, habelə dəniz sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutan razılaşmanın imzalanmasından sonra Leviathan qaz yatağının 34 km uzaqlığında, Kiprə məxsus ərazidə Afrodita qaz yatağının aşkarlanması iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələri daha da möhkəmləndirmişdi [25, 2]. Bu məsələnin Türkiyənin xeyrinə dəyişməsi üçün iki dövlət arasındakı diplomatik münasibətlərin yoluna qoyulmasını gözləyən Tel-Əviv 2015-ci il hadisələrindən sonra regionda enerji baxımından təklənən Türkiyəyə yardım əlini uzatmaqla Yaxın Şərqdəki ən yaxın müttəfiqinin daim yanında olduğunu bir daha sübut etmişdi. 2017-ci ilin iyulunda XXII Dünya Neft Konqresi çərçivəsində görüşən Türkiyənin Enerji və təbii qaynaqlar naziri Berat Albayrak və onun israili həmkarı Yuval Steinitz Aralıq dənizinin cənubundakı təbii ehtiyatların önəmini vurğulamış, Şimal dənizindəki mavi yanacaq ehtiyatlarının tükənmə mərhələsində olduğunu qeyd etmiş, habelə yaxın zamanda Avropanın Aralıq dənizindəki mavi yanacağa ehtiyac duyacağını bildirmişdir [12].

İqtisadi əlaqələrdən bəhs edərkən, Türkiyə Palatalar və Birjalar Birliyi (TOBB), İsrail İqtisadi Təşkilatlar Birliyi və Fələstin Ticarət, Sənaye və Kənd təsərrüfatı Palataları Birliyi tərəfindən təşkil edilmiş, ilk toplantısı 2005-ci il, 27-28 aprel tarixlərində keçirilmiş Ankara forumunun adını da qeyd etmək vacibdir. Burada müzakirə olunmuş əsas məsələ TOBB-nin vəsiləsilə Erez Sənaye Bölgəsi ilə bağlı olmuş, sözügedən layihə ilə bağlı hesabat isə 7-8 iyun 2005-ci ildə forumun Şərqi Qüdsdə keçirilmiş ikinci toplantısında öz əksini tapmışdır [4].

Türkiyəli sərmayə sahibləri tərəfindən Qəzza bölgəsində səkkiz min fələstinlinin işlə təmin edilməsini, habelə burada istehsal olunacaq məhsulların gömrük vergisi ödəmədən AB və ABŞ bazarlarına ixrac olunmasını nəzərdə tutan Erez Sənaye Bölgəsi Layihəsi 2007-ci ildə İsrail prezidenti Şemon Pereslə Fələstin prezidenti Mahmud Abbasın sülh razılaşması üçün Ankaraya etdikləri səfər zamanı bir daha aktuallaşmış, İsrail prezidenti sülh əldə edilmə-

diyi üçün Fələstin xalqının əziyyət çəkməsini istəmədiyini, Türkiyənin Fələstin və İsrailin dəstəklədiyi layihəyə kömək etdiyini vurğulamışdı [7, 1107].

XXI əsrin əvvəllərində Türkiyənin İsrailə iqtisadi sahədə əməkdaşlığının bir sıra sahələri iki ölkə arasında yaşanan gərginliklərdən təsirlənmiş və müəyyən mənada zəifləmişdir. Məsələn, sərmayə qoyuluşu, su məsələsi və turizm sahəsi. Bəhs edilən dövrdə Türkiyə ictimaiyyətində 90-cı illərdən bəri İsrailin maraq obyektlərindən birinə çevrilmiş GAP layihəsində bu dövlətin investorlarının iştirak etməsi qəzəb doğurmağa başlamış, hətta bəzi mənbələrdə rəsmi Tel-Əvivin yəhudi əsilli türk vətəndaşlarının vasitəsilə GAP bölgələrinə sahib çıxmaq istəməsilə bağlı mülahizələr də yer almışdı. Bu iddialara cavab olaraq, Fatih Altaylı araşdırma aparmış və məqaləsində sözügedən regionda ən çox pay sahibinin İsrail deyil, Türkiyənin ərəb qonşuları olan Suriya və Livan vətəndaşlarının olduğunu isbat etmişdir (95 İsrail vətəndaşı 61.946 m², 2462 Suriyalı 245.852.582 m², 200 livanlı isə 3.718.000 m² torpaq sahəsi satın almışdır) [2]. İctimaiyyətdə yaşanan narazılıqlar nəticəsində Türkiyənin Konstitusiya Məhkəməsi 2005-ci ilin martında xaricilərə daşınmaz əmlak satışını nəzərdə tutan konstitusiya maddəsini ləğv etmişdi [19, 161].

Turizm sahəsi də siyasi münasibətlərin təsiri altına düşən sahələrdən biri olaraq böhranlı vəziyyətlərdə enişlə, diplomatik münasibətlərin normallaşması zamanı isə artımla müşayiət olunmuşdur. Belə ki, əgər 2001-ci ildə Türkiyəni ziyarət edən israilli turistlərin sayı 312.301, 2003-cü ildə 321.096, 2007-ci ildə 511.435, 2008 ildə isə 558.183 olmuşdursa, 2004-cü ildə onların sayı 299.944, 2009, 2010 və 2011-ci illərdə isə müvafiq olaraq 311.581, 109.559 və 79.140 nəfərədək azalmışdır [17, 450]. Mavi Mərmərə hadisəsi ilə bağlı olaraq B.Netanyahunun üzr istəməsindən sonra normallaşan münasibətlər nəticəsində 2013-cü ildə israilli turistlərin sayı 164.917, 2014-cü ildə 188.608 və 2015-ci ildə 224.568 nəfərə çatmışdır [27, 11].

Türkiyə-İsrail arasında yaşanmış heç bir diplomatik böhranın və siyasi gərginliyin təsir etmədiyi yeganə sahə ticarətdir. Siyasi-diplomatik münasibətlərinin ən gərgin olduğu vaxtlarda belə Ankara-Tel-Əviv ticarət əlaqələri dondurulmamış, 1996-cı ildə imzalanan STA ləğv edilməmiş, iki ölkə arasındakı idxal və ixrac azalmamışdı. Belə ki, 2004-2006-cı illərə nəzər salsaq görürük ki, 2004-cü ildə Türkiyənin İsrailə ixracatı daha da artaraq 937 milyon ABŞ dollarına, idxalı isə 527 milyon dollara çatmışdır. Türkiyənin əsas ixrac məmulatları sırasında ilk yeri avtomobil, universal vaqonlar və yarış maşınları tutduğu halda, İsrailin əsas ixrac məhsulu neft və bitum minerallarından əldə olunan yağlar olmuşdur. 2005-ci ildə sərbəst bölgələrlə ticarətin həcmi 11.5% artaraq 83 milyon ABŞ dollarına çatmışdır [9, 139-140]. 2008-ci ildə isə İsrail-Türkiyə ticarət əlaqələri pik nöqtəyə çatmış, 2007-ci illə müqayisədə İsrailin ixracatı 56%, idxalı isə 30% artmışdır [5, 260]. Təkcə İzmirdən İsrailə ixracat 2006-cı ildə 82 milyon 530 min, idxal 782 min s. dolları təşkil etdiyi halda, 2007-ci ildə bu rəqəm müvafiq olaraq 92 milyon 984 min və 975 min dollar idi [20, 4].

2009-cu ildən başlanan diplomatik böhranın ticarət əlaqələrinə təsir etməməsini iki ölkə arasındakı ticarət həcminin 2010 və 2011-ci illərdə yüksək həddə, müvafiq olaraq 3 milyon 443 min və 4 milyon 448 min ABŞ dollarının təşkil etməsi sübut edir [28, 156]. Hətta mətbuatda da İsrailə ticarətin “one minute” deməməsi, 2014-cü ildə ən yüksək həddinə çataraq 5.8 milyard ABŞ dolları olması [24], beləliklə 2002-2017-ci illərdə bu dövlətlə ticarətin 249.4% artması, 2017-ci ildə İsrailə xarici ticarət həcminin ixracatda 407 milyon, idxalda isə 1 milyard 505 milyon ABŞ dolları təşkil etməsi [10] ilə bağlı məlumatlar əks olunmuşdur.

Beləliklə, XX əsrin sonundan XXI əsrin əvvəllərindəki Türkiyə və İsrailin iqtisadi əlaqələrinə nəzər yetirdikdə bu münasibətlərin müxtəlif dövrlərdə regional və beynəlxalq hadisələr səbəbilə qismən gərginləşdiyini, lakin bununla belə, iki ölkə arasında dəfələrlə baş vermiş böhranlı vəziyyətdən qaynaqlanmadığını və ikitərəfli əlaqələrin tükənmədiyini gördük. Yaxın Şərqi bu iki əzəli müttəfiq dövlətinin hər nə olursa olsun, tarixdən qaynaqlanan dostluğunun olması və regiondakı geostrateji şəraitin bu dostluğu tələb etməsi Türkiyə ilə İsrailə hər sahədə qarşılıqlı münasibətlərini daima yüksək səviyyədə tutmağa əsas yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Akgün Mensur, Şenyücel, Sabiha, Görgülü, Aybars, “Zor zamanda siyaset: İsrail-Türkiye ilişkileri”. TESEV, Aralık, 2014, s.1-12
2. Altaylı Fatih, “Sata sata Türkiye biter mi?” // Hürriyet, 18 Ağustos, 2004
3. Altunışık, Meliha Benli, “Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik”. İstanbul, Boyut Matbaacılık, 1999, 248 s.
4. “Ankara Forumu-Filistin, Türkiye ve İsrail ekonomik işbirliği Toplantısı Gerçekleştirildi”, 27 Nisan 2005 // <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/65>
5. Bengio Ofra, “Türkiye-İsrail: Hayalet ittifaktan stratejik işbirliğine”. Erguvan Yayınevi, 2009, 312 s.
6. Berksoy Binhan Oğuz, “Sektörel Olarak Komşu Ülkelerde Türkiyenin Ticaret Potansiyeli”. İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2012, 170 s.
7. Çakmak Haydar, “Türk dış politikası (1919-2012)”, Ankara, Barış Platin, 2012, 1244 s.
8. Doğan Yalçın, “Erbakandan Müthiş Açıklamalar” // Milliyet, 16 Mayıs, 1996
9. Erdemir, Halil, “Türkiye-İsrail ilişkileri”, Manisa, Celal Bayar Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2007, 220 s.
10. Ertürk, Mehtap Özcan, “İsrail ile ticaret one minute demedi”, 17 Mayıs 2018 // <https://www.sozcu.com.tr/2018/ekonomi/israil-ile-ticaret-one-minute-demedi-2412083/>
11. GAP nedir? // <http://www.gap.gov.tr/gap-nedir-sayfa-1.html>
12. İsrail ile işler tıkırında... Doğalgaz boru hattı anlaşması yıl sonuna kadar imzalanacak // Cumhuriyet, 13 Temmuz, 2017
13. Manavgatın suyu 20 yıl İsraile akacak // Hürriyet, 4 Ekim, 2003
14. Mimikos, Spiridon, “Strategic Implications of Expanded Turkish-Israeli Military Relations”, California, Naval Postgraduate School, December 1999.-132 p.
15. Olson, Robert, “Türkiyenin Suriya, İsrail ve Rusya ile ilişkileri.1979-2001”, Ankara: Orient Yayınları, 2005, 184 s.
16. Oran, Baskın, “Türk dış politikası.Kurtuluş savaşından bu güne olgular, belgeler, yorumlar”, Cilt II. 1980-2001, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2001, 635 s.

17. Oran, Baskın "Türk dış politikası. Kurtuluş savaşından bu güne olgular, belgeler, yorumlar", Cilt III. 2001-2012, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2013, 885 s.
18. Özcan, Gencer, "Türkiye-İsrail ilişkilerinde dönüşüm: Güvenliğin ötesi", İstanbul, Tesev yayınları, 2005, 187 s.
19. Öztürk, Nesli, "İsrailin Temel Ekonomik Göstergeleri ve Türkiye-İsrail Dış Ticareti", İzmir Ticaret Odası, Nisan 2008, s.1-12
20. Pamukcu, Konuralp, "Water Trade between Israel and Turkey: A Start in the Middle East" // Middle East Policy, Volume X, No 4, Winter 2003, p. 87-99
21. Punsmann, Burcu Gültekin "Türkiye-İsrail: Ekonomi ve Siyasetin Ayrışmasına Doğru", Türkiye Ekonomik Araştırmaları Vakfı, N201148, Ağustos 2011, s.1-4
22. Robins, Philip, "Takım elbiseler ve uniformalılar", Ankara, Arkadaş, 2003, 385 s.
23. Son bir yılda Türkiye-İsrail arasındaki ticaret hacmi yüzde 14 arttı // <http://t24.com.tr/haber/son-bir-yilda-turkiye-israil-arasindaki-ticaret-hacmi-yuzde-14-artti>, 513934
24. Tachnum, Michael, "A New Equilibrium: The Republic of Cyprus, Turkey and Israel in the Eastern Mediterranean Strategic Architecture", Occasional Paper Series 1, 2016, pp. 1-15
25. Tuncer, Hüner, "Küreselleşme döneminde Türk dış politikası", İstanbul, Kaynak Yayınları, 2016, - 157 s.
26. Ulutaş, Ufuk, "Diplomatik Normalleşme: Türkiye-İsrail ilişkilerini neler bekliyor?" // Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Sayı 164, Ağustos 2016, s.1-24
27. Yergin Haluk, Mercan Mehmet, Erol Abdullah, "Türkiye-İsrail ilişkilerinin Ekonomi Politik Analizi" // Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, Cilt, No 2, 2012, s.153-163
28. Yetkin, Murat, "Bakü-Ceyhandan sonra ikinci proje" // Radikal, 3 Mayıs, 2005

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ТУРЦИЕЙ И ИЗРАИЛЕМ В КОНЦЕ XX - НАЧАЛЕ XXI ВЕКОВ

А.З.АББАСОВА-ГУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Отношения между Турцией и Израилем, а также его влияние на ближневосточный регион вызвали большую интерес международного мира как в региональном, так и в международном аспектах на протяжении всей истории. Важно отметить, что существующие торгово-экономические отношения между Турецкой Республикой и государством Израиль, которые сложились в начале 90-х годов 20-го века, в течение долгого времени способствовали расширению двусторонним отношениям. Соглашение о свободной торговле между официальной Анкарой и Тель-Авивом, совместное сотрудничество в рамках ЮАП и усилия по решению водной проблемы региона еще раз продемонстрировали важность экономического сотрудничества наряду с политическими отношениями.

В связи с тем, что турецко-израильские экономические отношения изучаются впервые, это способствует усилению интерес к этой статье, а также полученные научные итоги подтверждает обоснованность этой темы.

Ключевые слова: экономические отношения между Турцией и Израилем, соглашение о свободной торговле, проект «Юго-Восточная Анатолия», проект «Голубой поток», проблема воды

**ECONOMIC RELATIONS BETWEEN TURKEY AND ISRAEL
AT THE END OF 20TH- BEGINNING OF 21ST CENTURIES**

A.Z.ABBASOVA-GULIYEVA

SUMMARY

Turkey-Israeli relations, as well as its impact to the Middle East region caused great attendance of international world both, in regional and international aspects throughout the history. It is important to mention that, the existing trade-economic relations between the Republic of Turkey and the state of Israel, which had developed at the beginning of the 90s of the XX century, contributed to bilateral relations over time. Free Trade Agreement between the official Ankara and Tel Aviv, joint cooperation within the SAP, and the efforts to solve the region's water problem have once again demonstrated the importance of economic cooperation, along with political relations.

As Turkey-Israeli trade-economic relations are investigated for the first time, it increases the interest of the article, as well as the acquired academic conclusion illustrates the validity of this topic.

Key words: Turkey-Israel economic relations, Free Trade Agreement, South Eastern Anatolian Project, Blue Stream project, water problem

УДК 94**ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ РЕФОРМЫ ГОНКОНГА
В ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫЙ ПЕРИОД ПЕРЕХОДА
ПОД ЮРИСДИКЦИЮ КНР****Е.А.БУНИЯТОВА****Институт Востоковедения НАНА*****buniyatova-elnara@mail.ru***

В статье рассматривается процесс внутривнутриполитического развития английской колонии Гонконг (Сянган) на всем протяжении ее существования (с 1841), раскрывается ее роль в военной и экономической экспансии британского империализма в Китае. Особое внимание уделено бурному росту гонконгской экономики после второй мировой войны и событиям, связанным с предстоящим переходом Гонконга под суверенитет КНР.

Ключевые слова: Великобритания, экономика, научно-технический прогресс, промышленная революция, Англия, Китай, Гонконг, административный совет, законодательный совет.

Особое место в колониальной политике ведущих западноевропейских стран, в частности Великобритании по отношению Китая в начале 19 - го века занимает захват части её территории анклава Гонконга.

Сравнивая, положение Великобритании в системе международных отношений в начале 19-го века следует отметить что, в силу объективно сложившихся исторических причин Великобритания на рубеже 18 - 19 веков стала ведущей империалистической державой мира.

Колониальное могущество Великобритании основывалось на небывалом высоком темпе экономического развития страны, ускорением научно-технического прогресса.

Научно-технический прогресс predetermined невиданный размах промышленной революции в Англии.

В свою очередь, колониальная экспансия Великобритании в различных континентах мира, открыла доступ к источникам дешевого сырья для промышленного производства.

В тридцатые годы 19-го века, в свете сложившейся системы межгосударственных отношений в мире, а также резкого возрастания политической и экономической мощи Англии, были созданы необходимые эконо-

мические и военно-политические условия для усиления экспансии Великобритании на Дальнем Востоке (1,34).

Немаловажную роль при этом сыграло усиление политического и военного присутствия Англии в данном регионе, в частности укрепления ее позиции в процессе колонизации Индии.

Вслед за успешной колонизацией Индии, центр экспансионистской политики Великобритании переместился в Китай.

Характеризируя военно – политическое и экономическое положение Китая к началу 19 –го века следует отметить, что в рассматриваемый исторический период Цинская империя, переживала процесс глубокого упадка. Изоляция страны от внешнего мира, реакционная внутренняя политика, растрата сил и средств на завоевательные походы на северо-западе страны – все это предопределило поражение Китая в борьбе с западными государствами (2,10).

Ярким проявлением экспансионистской политики Великобритании по отношению к Китаю стало создание в территории Китая английской колонии Гонконг. Следует, отметить, что Советские авторы обращались, к теме Гонконга рассматривая, все исторические источники. Роли колонии в международных отношениях на дальнем Востоке, в мировых экономических связях посвящена книга Г. Арсеньевой «Современный Гонконг»(3). Материалами данного исследования послужили официальные публикации гонконгского правительства (документы, хроника событий, статистические данные).

Основные события по колонизации Гонконга располагавшего недалеко от крупного торгового порта Гуанчжоу развернулись в связи с обострением англо-китайских отношений в ходе первой опиумной войны.

Для урегулирования англо-китайских торговых отношений в частности, торговли наркотиками 1837 году управляющим торговли был назначен командующий английскими военными судами Ч.Эллиот (2,11).

Действия Ч. Эллиота направленные на поощрение контрабандной торговли опиумом, посредством применения права экстерриториальности натолкнулись на яростное сопротивление китайских высокопоставленных чиновников, в частности особо уполномоченного императора по руководству морскими силами провинции Гуандун Линь Цзесюем.

Вследствие решительных действий Линь Цзесюя было конфисковано 200.000 ящиков опиума стоимостью 3 млн. д. США.

В ответ английское правительство в начале 1840 года приняло решение направить к берегам Китая военную эскадру под командованием вице адмирала Дж. Эллиота.

Получив широкие полномочия от английского правительства Дж. Эллиот установил блокаду Гуанчжоу и устья реки Чжуцзяна, захватил острова Чжоушань перекрыв вход из моря в Янцзы и Хуанхе, а также выход к устью реки Бейхе в Чжилийском заливе.

Вслед за этими событиями разразилась первая опиумная война. В состоявшихся 30 августа 1840 года переговорах генерал-губернатора ЧжилиЦиШаня с Ч.Эллиотом китайская сторона отвергла требование английского правительства о передаче острова Гонконга во владении Великобритании. Неудачный исход начавшихся вскоре после переговоров военных действий вынудила китайское правительство согласиться с условиями мирного соглашения, в соответствии с которым, Гонконг передавался в вечную собственность Англии. При этом предполагалось что, налоги и пошлины, собираемые в Гонконге, будут поступать в Китайскую казну.

Договоренность достигнутое между Ч. Эллиотом с ЦиШанем не было признано ни китайским, ни английским правительствами. Ввиду безрезультатности мирные переговоры были прерваны, и английское правительство 26 января 1841 года в одностороннем порядке официально объявило Гонконг английской колонией. На острове были, размещены английские войска и Г.Поттингербыл, назначен губернатором Гонконга, при этом совмещая пост губернатора с должностью управляющего торговлей и посланником Англии в Циньской империи (2,12).

В последующие годы, - во второй половине 40 – х и первой половины 50-х годов 19-го века Гонконг стал основным опорным пунктом Великобритании в торговле с Китаем. Для усиления английского влияния в Дальне-восточном регионе в Гонконге была размещена английская военная база. Реализация данной стратегии была апробирована в ходе восстания тайпинов против китайского правительства. Новый губернатор Гонконга занял позицию по оказанию военной поддержки китайскому правительству для подавления войск тайпинов. В этих условиях Китай оказался, не в состоянии в полной мере обеспечить собственный суверенитет и территориальную целостность страны. Как справедливо указывает Иванов П.М. в своем фундаментальном труде « Гонконг История и современность».

В январе 1855 года английские военные корабли по просьбе наместника Е. Миншэня были отправлены, в Гуанчжоу для защиты города от наступающих отрядов тайпинов. Далее 8 октября 1856-го года китайские власти задержали в Гуанчжоуском порту бригЭрроу.

В ответ английские войска 23 октября – 13 ноября совершили нападения, на Гуанчжоу разрушив несколько портов. В отместку Е. Миншен распорядился сжечь ряд европейских факторий в Гуанчжоу и Хуанпу (2,14). Тем временем в отместку за нападение наместник приказал сжечь европейские фактории в Гуанчжоу (14 декабря 1856 г.) и судостроительные доки и склады в Хуанпу (январь 1857г.) очевидец писал об этом: «Слуга покидал своего господина, а если он оставался, то конфисковывалось его имение и все его родственники, находившиеся вне Гонконга, отвечали за него телом и деньгами». Участились поджоги домов судов,

принадлежавших иностранцам. Прекратились поставки продовольствия, другие торговые операции. А. Вышеславцев описывал следующим образом «Как только начинает смеркаться, на каждом углу появляется фонарь, бесчисленные полисмены с заряженными карабинами и пистолетами являются на улицах. Ни один европеец не пойдет за город без оружия» (4,183).

Военные действия англичан начались с наступления на Гуанчжоу и в итоге 5 января 1858-го года английские войска захватили Гуанчжоу. Поражение Китая в начавшихся военных действиях вынудили Китайское правительство подписать ряд неравноправных, торговых договоров и соглашений по представительству.

Тем не менее, продолжая интервенцию, Англия и Франция добились новых территориальных приобретений. В частности в соответствии с заключенным 1860 году 24 октября Пекинской конвенцией полуостров Цзюлун был включен в состав Гонконга (2,16).

Приобретение Англией полуострова Цзюлун и включение его в состав английской колонии ознаменовал завершение 2-го этапа формирования колониальной территории Гонконга в составе Великобритании.

3 – й этап процесса формирования колониальной территории Гонконга начался с подписания 9 июня 1898 году Конвенции между Великобританией и Китаем о расширении Гонконга, в соответствии, с которой Англия в дополнении к имеющей 29 кв. получила в аренду на 99 лет территории площадью 376 кв. миль, получившие название новых территорий (1,115).

В состав Новых территорий было включено 7 районов, состоящих из 597 деревень. Таким образом, завершилось формирование территории Гонконга в качестве английской колонии. Она включила в себя остров Гонконг, полуостров Цзюлун, сельскую местность и ряд мелких островов.

Китайская сторона неоднократно заявляла о своей решимости восстановить в 1997 году свой суверенитет по истечению срока аренды Новых территорий и самого Гонконга.

10 марта 1972 - го года представитель КНР в ООН Хуан Хуа передал комитету по деколонизации меморандум правительства Китая, где говорилось что, Гонконг и Макао являются исконно китайскими территориями и необходимо восстановление суверенитета Китая над ними (1,279).

Данный вопрос стал основной темой переговоров между министром иностранных дел и по делам содружеств Англии Дж. Хау с китайскими руководителями во время его визита в Пекин 1984 году. В конце июня 1984 года была создана китайско– английская рабочая группа.

26 сентября 1984 года подготовленная совместной китайско – английской рабочей группой были опубликованы китайские и английские тексты договоров в Пекине, Гонконге и в Лондоне. 5 декабря 1984 года

Нижняя палата, а пять дней спустя 10 декабря 1984 года верхняя палата английского парламента одобрили соглашение о передаче Гонконга под юрисдикцию Китая. Вскоре 19-го декабря того же года в Пекине премьер – министр Англии М. Тетчер и премьер Госсовета КНР ЧжаоЦзыян подписали совместную Декларацию о передаче Гонконга под юрисдикцию КНР.

В соответствии с положениями Декларации над Гонконгом восстанавливается суверенитет Китая с 1 июля 1997 года (2,199).

Согласно совместной Декларации и в соответствии с Конституцией КНР на территории Гонконга будет создан специальный административный Совет под юрисдикцией правительства Китая. Вместе с тем в соответствии с положениями Декларации, в Гонконге будут задействованы независимые законодательные, исполнительные органы и судебные власти, а глава местного правительства будет назначен центральным правительством Китая на основе соответствующих выборов и конституции.

В декларации также обозначено положение, согласно которому в течение 50-и лет в Гонконге сохраняется наличествующая экономическая система, статус свободного порта, а также международного торгового и валютно-финансового центра и за этот переходный период в Гонконге сохранится английская администрация.

Китай и Англия приняли решение о создании совместной рабочей группы для проведения консультаций по реализации Совместной Декларации.

КНР начала подготовку Основного закона Административного района Гонконга. На фоне сложившейся политической ситуации, власти Гонконга начали реформу политической системы управления колонией.

Касаясь особенностей административного управления английской колонии Гонконга, в первую очередь отметим, что административный аппарат Гонконга формировался в соответствии с Гонконгской хартией от 5 апреля 1843 года королевскими «Губернаторскими инструкциями» от 6 апреля 1843 года (2,20). В соответствии с вышеназванными основополагающими юридическими документами Губернатор английской колонии сосредотачивал в своих руках всю полноту законодательной, административной и судебной власти. В системе административного управления колонией Гонконга важное место занимал законодательный Совет при губернаторе.

Законодательный совет при губернаторе состоял из трех чиновников, имеющих сугубо консультативные полномочия. Другим важным органом административного управления Гонконга является административный совет. Административный совет Гонконга состоит из трех служащих администрации. В дальнейшем состав законодательного Совета при Губернаторе Гонконга был увеличен до 5-и человек. В связи с происшедшими важными изменениями социально – экономической инфра структу-

ры Гонконга, в частности расширением влияния китайской буржуазии в экономической жизни колонии, к концу 19-го века в состав законодательного Совета в качестве неофициальных членов были кооптированы ряд лиц китайского происхождения. Как видно участие китайцев в административном управлении Гонконга к концу 19 – го века было незначительным. Лишь к началу 70-ых годов были обозначены некоторые сдвиги в административном управлении Гонконга в плане представительства китайского населения в органах местного самоуправления (5,8).

Ярким примером подобных изменений стало изменение этнического состава городских советов - муниципальных органов Гонконга.

Половина членов городского Совета избиралась местным населением. Другая же половина членов Городского Совета была назначена правительством колонии. Срок их полномочий составил 4 года. В городских районах в качестве низших органов самоуправления функционировали комитеты с консультативными функциями.

Положительной тенденцией по демократизации процесса формирования, состава районных комитетов, стало новшество в соответствии, с которой увеличено число избираемых членов районных комитетов Гонконга.

В частности, на выборах в районные советы 1985 году, в отличие от предыдущих лет уже избирались не одна треть, а две трети членов совета. (2,199).

Тенденция по расширению участия китайцев как в местных органах самоуправления, также в составе органов представительной власти на всех уровнях была обозначена в проекте реформы административного управления, выдвинутый колониальными властями Гонконга на выборах 1985-го года.

В соответствии с указанным проектом, предполагалось разделить Гонконг на 10 избирательных округов, где выборщиков предполагалось избрать из числа назначаемых или избираемых членов районных советов.

Наряду с этим предполагалось формировать две дополнительные группы выборщиков из числа членов законодательного Совета от Гонконга и новых территорий.

Согласно положениям проекта реформы в законодательный Совет Гонконга в 1985 году предусматривалось избирать 6 человек из 48 членов Совета, а в 1988 году 12. При этом 6 человек из 12 членов законодательного Совета являлись представителями 9 – и функциональных групп общества. В дальнейшем было решено увеличить число избираемых членов в законодательный Совет Гонконга. В данном случае увеличение числа избранных, предполагалось как по избирательным округам, так и по функциональным группам. В конечном итоге, при реализации реформы политической системы Гонконга на выборах 1985 года, в состав законодательного Совета вошли 24 избранных лиц, 22 назначаемых губернато-

ром членов, а также 10 чиновников (2,204).

Таким образом, проведенная в Гонконге политическая реформа по существу представляла, собою завуалированную форму, ранее существовавшей недемократической системы управления, в силу двух причин. Во - первых, формирования органов власти, в частности законодательного Совета проходило на основе непрямых выборов.

Во – вторых, избирательная система сама по себе носила ограниченный характер, так как она охватывала лишь часть членов законодательного Совета. Проведенная Гонконгскими властями реформа политической системы колонии получила негативную реакцию в КНР.

Министерство иностранных дел Китая опубликовало заявление от 20.07.1984 года, в котором указывалось что, Зеленая книга составлена английской стороной, и китайская сторона не считает ее для себя обязательной (2,201).

Правительство КНР рассчитывало любую коррекцию политической системы Гонконга, увязывать с задачами переходного периода по установлению юрисдикции Китая над Гонконгом путем переговоров с заинтересованными сторонами, в первую очередь с английским правительством.

Правительство же Великобритании ушла от обсуждения реформы политической системы Гонконга, взвалив ответственность за поспешные действия на несогласованность с китайской стороной.

В сложившейся ситуации власти Гонконга сочли необходимым внести определенные коррективы проведения реформ политической системы Колонии.

В частности правительство Гонконга 1988 году опубликовало Белую книгу, в которой сообщалось о решении проведения 1991 году прямых выборов в представительные органы власти колонии. Правительство Гонконга 24 мая 1989 года также приняло решение о проведении 1995 годах прямых выборов по избиранию половины членов Совета, 1999 г. двух третей, а в 2003 году полного состава Совета(6,74;207,157). В сложившейся политической обстановке и началась разработка основного закона Гонконга.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сладковский М.И. Китай и Англия. М, 1980. Монография. М.: Наука, 1980, 351с.
2. Иванов П.М. История и современность – Наука Главная редакция восточной литературы, 1990, 278 с.
3. Арсеньева, Галина Ивановна. Современный Гонконг (Сянган) [Текст] / АН СССР. Ин-тародов Азии. М.: Наука, 1968, 95 с.; 20 см.
4. Вышеславцов А. Очерки пером и карандашом из кругосветного плавания в 1857, 1858, 1859 и 1860 годах. СПб, 1862, 846 с.
5. Хуацяоцинцзи няньцзянь, 1986 (Экономический ежегодник китайских эмигрантов) Тайбей, 1985, 252 с.
6. Hong Kong, 1986. A Review of 1985 Hong Kong, 1986. 195 p.

ÇXR-in YURİSDİKSİYASINA KEÇMƏ MƏRHƏLƏSİNDƏ HONKONQDA KEÇİRİLƏN SİYASİ İSLAHATLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

E.A.BUNİYATOVA

XÜLASƏ

Məqalədə ingilis koloniyası olan (1841-ci ildən) Honq Konqun daxili siyasi inkişaf prosesi, onun Çində ingilis imperializminin hərbi və iqtisadi genişlənməsində rolu nəzərdən keçirilir. İkinci Dünya müharibəsindən sonar Honq Konqun iqtisadiyyatının sürətli inkişafına və onun Çin Xalq Respublikasının suverenliyinə keçməsi ilə bağlı hadisələrə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: Böyük Britaniya, iqtisadiyyat, elmi və texniki inkişaf, sənaye inqilabı, İngiltərə, Çin, Honq Konq, inzibati şura, qanunvericilik şurası.

FEATURES OF HONG KONG'S POLITICAL REFORMS IN THE PREPARATORY PERIOD OF TRANSITION TO THE JURISDICTION OF THE PRC

E.A.BUNİYATOVA

SUMMARY

The article discusses internal political development of the English colony Hong Kong throughout its existence (from 1841), reveals its role in the military and economic expansion of British imperialism in China. Special attention is paid to the growth of the Hong Kong economy after the Second World War and the events related to the upcoming transition of Hong Kong under the sovereignty of the PRC.

Key words: Great Britain, scientific and technological progress, the industrial revolution, England, China, Hong Kong, administrative council, legislative council.

UOT 5901.01**GÜCÜN ELEMENTLƏRİNİN DÖVLƏTLƏRİN XARİCİ SİYASİ FƏALİYYƏTİNƏ VƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNƏ TƏSİRİ**

S.A.BABAŞOVA
Bakı Dövlət Universiteti
babashlisanubar@yahoo.com

Elmi məqalədə beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin əsas konseptlərindən biri olan güc faktorunun elementlərinin dövlətlərin siyasi fəaliyyətinə və beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsiri araşdırılmışdır. Gücün elementlərinin ayrı-ayrılıqda təhlili və onların dövlət siyasətinə təsirinin müəyyənləşdirilməsi gücün təbiətinin öyrənilməsi baxımından olduqca önəmlidir. Gücün elementlərinin hərbi güc elementləri ilə müqayisəli təhlilinə də məqalədə yer verilmişdir.

Açar sözlər: güc, siyasi struktur, gücün determinantları, hərbi güc, xarici siyasi fəaliyyət, iqtisadi asılılıq, coğrafi və sosial mobillik

Gücün lüğəti tərifinə nəzər yetirdikdə, güc qazanc əldə etmə potensialıdır, sosial baxımdan isə istəklərimizi əldə etmək məqsədilə başqalarına təsir etmə bacarığıdır. Elmi araşdırmalardan daha çox intuiativ tədqiqatlara diqqət ayrılması da məhz bu problemlə əlaqədardır. Gücün elementlərinin öyrənilməsi və klassifikasiyası ilə bağlı bir sıra düsturlar işlənib hazırlanmışdır. Nəzərdə tutulan düsturlar bir çox hallarda ehtimal olunan bir konfliktə bu və ya digər dövlətin milli gücünə əsaslanır. Belə düsturlardan biri də amerikalı analitik nəzəriyyəçi Rey S. Klaynın «milli gücün ölçülməsi üçün düstur»u (The formula for measuring of national power)dur. Rey Klayn ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsində və Kəşfiyyat və Tədqiqat dairəsində uzun müddət direktor kimi xidmət etmişdir.

Rey Klaynın əsasən milli güc (Pp) elementləri aşağıdakı kimi düsturlaşdırılmışdır.

$$Pp = (C+E+M) \times (S+W)$$

Düstura uyğun olaraq:

Pp = Perceived power (müəyyən olunmuş güc)

C = kütlə, əhali, ərazi

E = iqtisadi qabiliyyət

M = hərbi qabiliyyət

S = strateji məqsəd

W = milli strategiyanı reallaşdırma əzmi

Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi bu dəyərləndirmə, ölçü və düsturlar nisbi xarakter daşıyır. Rey Kləyn düsturunda digər elementlərə nisbətən C, E, M daha obyektiv, eyni zamanda da, real göstəricilər olmağına baxmayaraq, subyektiv dəyərləndirmələr zamanı müxtəlif yanaşmalar meydana çıxıb bilər. Nümunə üçün, torpağın yararsız olması və ya əhalinin təhsilsiz və yaxud bacarıqsız qisminin bu düsturun obyektivliyinə təsiri qaçınılmazdır. Həmçinin hərbi sahədə mövcud elmi və texnoloji üstünlüyü öz önəmini opponentinin ideoloji və ya mənəvi baxımdan üstünlüyü qarşısında itirə bilər. ABŞ-ın Vyetnamdakı C, E və M üstünlüyünün qarşı tərəfin ölçüyə gəlməz dəyərləri olan S və W qarşısında effektivliyini itirməsi diqqətdən qaçmamalıdır. Gücün bütün elementlərini ehtiva edən bir dövlət heç də beynəlxalq siyasətdə güclü dövlət deyil. Gücün elementlərinə sahib olmaq qədər bu elementləri kordinasiya etmək və hərəkətə gətirmək bacarığı da önəmlidir. Beynəlxalq siyasətdə dövlətlərin gücü təkcə gücün elementləri vasitəsilə deyil, praktikada dövlətlərin bu elementləri hərəkətə gətirmək bacarığı ilə ölçülür.

Gücün bütün üsürlərinin bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması səbəbindən bu elementlərin qruplaşdırılması qədər ölçülməsi də olduqca çətinidir. Bu elementlərin hər birinin analizi qədər, onların bir-birinə olan qarşılıqlı təsirinin analizi də əhəmiyyətlidir. Bəzi elementlər dinamik olmaqla bərabər eyni zamanda da nisbidir. Bu səbəbdən də bir sıra araşdırma və analizlər tezliklə öz əhəmiyyətini və aktuallığını itirir [1, 135].

Gücün elementlərinin ümumi qəbul olunmuş təsnifatı üç əsas qrupda öz əksini tapmaqdadır. Coğrafiya, təbii sərvət və əhalini gücün təbii qrupu ehtiva edir. İqtisadi inkişaf səviyyəsi, siyasi struktur və milli mənəviyyət gücün sosial elementləri qrupudur. Nəhayət, gücün ideoloji qrupu ideyalar (ideallar), elmin inkişaf səviyyəsi (intellektual fəaliyyət) və dövlət başçılarının müdrikliyini (siyasi və hərbi idarəetmə keyfiyyəti) ehtiva edir.

Gücün elementlərinin hər biri dövlətin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqla, daim bir-birinə təsir göstərir. Lakin bu elementlərin gücün determinantları kimi qəbul olunması düzgün deyil. Gücün elementləri onu müəyyən etmir. Gücün elementləri yalnız onun qazanılması və artırılması funksiyası daşıyır. Hər hansı bir dövlətin güclü olması bu elementlərin gücün tətbiqi metodları ilə birgə uyğun formada tətbiqindən asılıdır.

Geosiyasətçilər coğrafi elementi gücün əsas meyarı kimi qiymətləndirirlər. Əsas coğrafi faktorlara ölkənin miqyası, topoqrafiyası, iqlimi, yerləşdiyi ərazi daxildir [1, 136].

Qeyd etmək lazımdır ki, coğrafi ərazi dövlətin gücünə iki cür təsir göstərir. İlk növbədə, dövlət böyük əraziyə və təbii resurslara nəzarət edir. Belə bir böyük ərazidə dövlət həm müxtəlif xammal qaynaqları, yararlı torpaq sahəsi vasitəsilə iqtisadi inkişafa nail olur, həm də bu ərazidə rifahını təmin

edən çoxlu sayda əhaliyə sahib olur. İkincisi isə böyük coğrafi ərazi dövlətə hərbi üstünlük baxımından böyük imkanlar yaradır. Yəni coğrafi üstünlük hərbi üstünlüyü şərtləndirir. Dövlət geniş əraziyə sahib olduqda bu zaman coğrafiya özü-özünü müdafiə funksiyasını hərəkətə keçirir. Ərazi nə qədər geniş olarsa, bu zaman düşməni hədəfdən yayındırmaq, manevr etmək, tələyə salmaq üçün daha çox imkan yaranır. Rusiyanın olduqca böyük, ucsuz-bucaqsız geniş əraziyə sahib olması tarixən bu coğrafi ərazidə baş verən müharibələrdə Rusiyanın üstünlük qazanmasına səbəb olmuşdur. Həmçinin dövlətin müdafiə qabiliyyətinin yüksək olmasına səbəb olmuşdur. Avropanın böyük bir hissəsini işğal edib, başqa regionlarda hərbi ekspedisiyalarda uğurlar qazanmış Napoleonun «Grande Armee» adını verdiyi 680.000 nəfərlik ordusu Rusiyaya hücum zamanı altı aylıq ekspedisiyadan imperiyanın sərt iqlimi və hədsiz böyük ərazisi olduğu üçün uğursuz nəticə ilə geri çəkilməmişdir [1, 137].

Hitler Almaniyasının 4.5 milyon nəfərdən ibarət alman hərbi qüvvələrinin şərq cəbhəsini açan Barbarossa əməliyyatı da uğursuzluqla nəticələnmişdir. Böyük coğrafi ərazi, sərt iqlim, tükənməz resurslar Napoleon hərbi qüvvələrinin olduğu kimi Hitler hərbi qüvvələrinin xeyli itki verib əməliyyatı dayandırmasına səbəb olmuşdur.

Beləliklə, böyük ərazi və coğrafi üstünlüklər dövlətin gücünə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Belə üstünlük, dövlətin həm müdafiə qabiliyyətini, həm də səfərbərlik səviyyəsini yüksəltməyə imkan verir [2, 120].

Təbii sərvətlər gücün təbii qrupuna daxil olan vacib elementlərdən biridir. Dövlətin gücünün müəyyənləşməsində rol oynayan təbii sərvətlər karbohidrogen ehtiyatları — neft və təbii qaz, kömür və alüminiumdur. Lakin təbii sərvətlər təklikdə dövlətin gücünün müəyyən olunmasında heç də kifayət deyildir. Dövlətin bu təbii resurslara nəzarət bacarığı, onları hərəkətə gətirmə qabiliyyəti, rifahı və inkişafı üçün uyğun və sərfəli şəkildə istifadəsi də bu sərvətlərə malik olmaq qədər önəmlidir.

Dövlət əgər bu təbii sərvətlərə nəzarət edə bilmirsə, bu sərvətlər onun rifahı və inkişafını təmin etmirsə belə resurslar onun gücündən çox zəifliyinə dəlalət edir. Praktika sübut edir ki, insanlıq tarixi boyu güclü dövlətlər təbii sərvətlərə sahib olub, sosial-iqtisadi, hərbi-strateji cəhətdən zəif dövlətlərin təbii sərvətlərinə nəzarət edərək onları asılı vəziyyətə salmışdır. Təbii ki, qarşılıqlı iqtisadi münasibətlər sistemində əməkdaş dövlətlər arasında müəyyən bir qarşılıqlı iqtisadi asılılıq yaranır. Lakin dövlət iqtisadi əməkdaşlıq prosesində bu iqtisadi asılılığın onun mövqə, mənafe və maraqlarına təhlükə yaratmasının qarşısını almalıdır. Yəni dövlət öz gücünün onun rifahına və inkişafına hədəyə çevrilməsinə imkan verməməlidir. Məlumdur ki, dövlətlər təbii resurslarını başqa dövlət və ya dövlətlər qrupuna qarşı təsir və təzyiq vasitəsi kimi istifadə edirlər. İxracçı və idxalçı dövlətlər iqtisadi asılılıq faktorundan istifadə etməklə bir-birlərinə təsir və ya təzyiq göstərir. Xüsusən dünya enerji siyasətində neft və təbii qaz dövlətlərin güc tətbiqinin əsas elementlərinə çevrilmişdir. Bu baxımdan dünya enerji siyasətinin əsas oyun-

çularından biri olan Rusiya daha fəaldır. Rusiyanın enerji siyasətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri “enerji kartı” vasitəsilə Avropadakı və yaxın qonşulardakı gedən proseslərə təsir göstərməkdir. Moskvanın Mərkəzi Avropanın enerji təminatı infrastrukturlarına və bazarlarına nəzarətinin güclənməsi Avropanın nəinki enerji, bütövlükdə təhlükəsizliyi üçün uzunmüddətli problemlər yaradır. Moskvanın “enerji kartı” vasitəsilə təsir və təzyiq siyasəti 1990-cı ildən başlayır. 1990-cı ildə Rusiya “enerji silahını” Pribaltika ölkələrinin müstəqillik hərəkatını boğmaq məqsədilə tətbiq etmişdi. 1993-1994-cü illərdə Rusiya növbəti dəfə Ukraynaya qaz ixracını dayandıraraq Qara dəniz donanması məsələsində Kiyevi müəyyən güzəştlərə getmək məcburiyyətində qoydu. 1998-2000-ci illərdə Rusiyanın Transneft şirkəti Litvada neftayırma zavodu, kəmərinə və limanının amerika şirkətinə satılmasının qarşısını almaq məqsədilə doqquz dəfə neft ixracını dayandırmışdı. 2004-cü ildə yenidən Belarusiyadan keçən kəmərləri ələ keçirmək üçün “enerji kartından” istifadə etdi. 2007-2008-ci illərdə Ukraynanın Avropaya inteqrasiyası və NATO-ya üzv olmaq istəyi, bütün Avropanı da qaz blokadası ilə təhdid etmişdir [3, 34].

Gücün təbii qrupuna daxil olan digər bir element də əhalidir. Əhali həm maddi, həm də mənəvi faktor hesab olunur. Əhali ilk növbədə, iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Əhali ölkənin işçi qüvvəsinin yeganə mənbəyidir. Bu səbəbdən, iqtisadi inkişafın təməlini məhz insan formalaşdırır. Ölkə əhalisi onun təbii sərvətləri ilə tarazlıqda olmalıdır. Bu tarazlığı təmin edən optimal əhalidir. Optimal əhali ölkənin təbii sərvətlərini mövcud sərmayə ilə ən uyğun şəkildə istifadə edə biləcək əhalinin miqdarıdır. İnsan resurslarının düzgün istiqamətləndirilməsi, iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilməsi və xarici investisiyaların cəlb olunması nəticəsində Çin, Hindistan, İndoneziya kimi ölkələr əhalini iqtisadi inkişafın və gücün əsas meyarına çevirmişdir [3, 40].

Əhalinin milli gücün elementi kimi çıxış etməsi üçün onun bir sıra zəruri ehtiyacları qarşılmalı və inkişafı üçün şərait yaradılmalıdır. Yalnız bu zaman əhali beynəlxalq siyasətdə gücün elementi kimi çıxış edə bilər. Təcrübə göstərir ki, zəruri ehtiyacları qarşılınmayan, bir sıra çətinliklərlə üzləşən, dövlət rejimindən narazı olan əhali xarici siyasi fəaliyyətdə onun gücünün elementi kimi deyil, özünə qarşı yönələn hədə kimi çıxış edir. Beynəlxalq siyasətdə bir sıra dövlətlər fiziki gücün tətbiqi — müharibə zamanı daxili böhranlarla qarşılaşıb uğursuzluğa düşər olmuşdur. Birinci Dünya müharibəsi zamanı Rusiya çarlığı daxildə yaranmış narazılıq və böhran səbəbindən mübarizəni vaxtından tez dayandırmaq məcburiyyətində qalmışdır [3, 47].

Böyük əhali, eyni zamanda, böyük insani hərbi qüvvəni ifadə edir. Çin (2.333.000 nəfər) və Hindistan (1.325.000 nəfər) kimi dövlətlər əhalisinin hesabına böyük hərbi qüvvəyə sahibdir. Əhalinin sayı qədər onun etnik tərkibi də olduqca əhəmiyyətlidir. Çox millətli olması hədədir. Nümunə üçün, Rusiya əhalisinin 22.3% müxtəlif etnik azlıqlar (186 etnik qrup) təşkil edir. Tarixi təcrübə də sübut edir ki, xüsusən müharibə və böhran şəraitində əhalinin etnik

cəhətdən əlvanlığı Rusiya üçün böyük problemlər doğurur. Etnik azlıqlara nəzarət etmək, bu və ya digər etnik qrupun maraqlarına cavab verən siyasi xətt yeritmək, xüsusən böhran şəraitində olduqca çətinidir. Bəzi etnosların muxtariyyət, hətta müstəqillik arzusunda olması problemi bir qədər də çətinləşdirir. Digər tərəfdən, etnik azlıqlar bir çox hallarda əhalinin “mövcud şəraitdən narazı təbəqəsi” hesab olunur. Hər hansı bir böhran şəraitində bu və ya digər dövlət məhz etnik azlıqlara qarşı inamsızlıq hiss edir [4, 70].

Lakin öz-özlüyündə əhalinin çoxluğu dövlətin iqtisadi və ya hərbi gücünə zəmanət verməməkdədir. Əhalinin iqtisadi və hərbi güc elementi kimi çıxış etməsi üçün dövlət sənayesi, həmçinin hərbi sənaye yüksək səviyyədə inkişaf etməlidir.

Dövlətin gücünün sosial qrupuna daxil olan faktorlar bir qayda olaraq insan fəaliyyətinin nəticəsidir. İqtisadi inkişaf, siyasi struktur və milli mədəniyyət ictimai həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlıdır.

Dövlətin iqtisadi inkişafı baxımından sənayenin inkişaf səviyyəsi olduqca önəmlidir. Sənayeləşmiş ölkələrin istehsal gücü istehlakdan daha yüksək olmalıdır. Dövlətin istehsaldan əldə etdiyi gəlir isə onun gücünü artırmağa istiqamətləndirməlidir. İstehsal gəliri, birinci növbədə, vətəndaşların həyat səviyyəsini və rifahını yüksəltməyə yönəlməlidir. Həyat səviyyəsi və əhalinin rifahı vətəndaşların hakimiyyətə münasibətinə böyük təsir göstərir [4, 76].

Siyasi struktur dövlətin gücünün sosial qrupuna daxil olan faktorlardan biridir. Bir qayda olaraq, siyasi struktur beynəlxalq siyasətdə güc faktoru kimi özünü dövlətin xarici siyasətində göstərir. Dövlət beynəlxalq siyasətdə özünü xarici siyasi fəaliyyəti ilə təqdim edir. Bu baxımdan, dövlət nüfuzunun artmasına xarici siyasət əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Həmçinin dövlətin ikitərəfli və çoxtərəfli xarici əlaqələri məhz xarici siyasət vasitəsilə reallaşdırılır. Dövlətin xarici siyasi fəaliyyətində uğurlu olması üçün hakimiyyət dəyişikliyini xarici siyasətə təsir göstərməməlidir. Yəni daxili siyasətin vəziyyətindən asılı olmayaraq, xarici siyasət dəyişməz qalmalıdır. Xarici siyasət çevik olmalıdır. Beynəlxalq situasiya xarici siyasətə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərə bilər. Lakin xarici siyasətin əsasını təşkil edən xarici siyasət prioritetləri və prinsipləri dəyişməz qalır [5, 110].

Dövlət siyasi strukturu xarici siyasətin səmərəliliyinə təsir göstərən əsas faktorlardan biridir. Siyasi strukturu müəyyənləşdirmək üçün əsas meyarlardan biri də dövlət rejimidir. Çünki bir qayda olaraq dövlət rejiminin xüsusiyyətləri siyasi strukturu formalaşdırır. Dövlət rejimi bu və ya digər ölkədə dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin forma və metodlarının ümumiləşdirilmiş xüsusiyyətidir. Dövlət hakimiyyəti öz vəzifələrini həyata keçirmək üçün eyni zamanda müxtəlif forma və metodlardan istifadə edir. Tədqiqatçılar ölkənin idarə edilməsinin müxtəlif metodlarının xas olduğu mülki və hərbi dövlət rejimlərini fərqləndirirlər. Mülki rejimlər daxilində beş əsas rejim fərqləndirilir ki, onlar demokratik, avtoritar, totalitar, feodal-teokratik və yarım demokratik rejimlərdir.

Gücün demokratik dövlətlər tərəfindən tətbiqi metodları avtoritar və totalitar dövlətlərə nisbətdə daha uzunmüddətli və uğurlu nəticə verir. Nəticədə, dövlətin siyasi strukturunun xarakteri xarici siyasət vasitəsilə beynəlxalq nüfuzuna təsir göstərir.

Gücün vacib sosial elementlərindən biri də milli mənəviyyətdir. Milli mənəviyyət xalqın maraqlarının şəxsi maraqlardan üstünlüyünü ifadə edir. Milli mənəviyyətin formalaşmasında ən önəmli meyar məhz siyasi ideologiyadır. Lakin siyasi ideologiya siyasi rejimin xarakterindən asılı olaraq dəyişir. Bu baxımdan, siyasi rejim milli mənəviyyəyə əsas təsir göstərən amildir. Siyasi rejimin xarakterindən asılı olaraq milli mənəviyyətin məzmunu dəyişir. Belə ki, totalitar cəmiyyətlərdə fərdin maraqları dövlət maraqlarına tabe olduğu halda, demokratik cəmiyyətlərdə fərdin və onun rifahı milli mənəviyyətin təbliğində əsas rol oynayır. Milli mənəviyyət vətənpərvərlik ruhu ilə ölkə vətəndaşlarını birləşdirir.

Gücün ideoloji qrupuna daxil olan elementlər ideyalar, intellektual fəaliyyət, siyasi və hərbi idarəetmə keyfiyyəti daxildir.

Dövlət müəyyən ideyaları əhaliyə təbliğ etməklə vətəndaşların dəstəyini qazanır. Beynəlxalq aləmdə ideyaların təbliğatı daha çətin və əhəmiyyətlidir. Dövlət beynəlxalq siyasətdə bu və ya digər ideyaları təbliğ etməklə dövlətlərə təsir göstərmiş olur. Bu ideyaların təbliğatı beynəlxalq ictimaiyyətdən xarici siyasətə dəstək qazandırır [5, 116].

İntellektual fəaliyyətin nəticəsində qazanılan biliklər xarici siyasətdə də tətbiq edilir. Onların məqsədyönlü tətbiqi üçün bacarıqlı kadrların olması zəruridir. Burada ən uğurlu nümunə ABŞ hesab olunmalıdır. ABŞ intellektual təhlükəsizliyi təmin edən beyin axını, transmilli şirkətlər, QHT-lər vasitəsilə dünyanın bir çox region və dövlətlərinə bu və ya digər dərəcədə təsir ABŞ-in hazırkı statusunun qazanılmasında uğurlu qurulmuş “yumuşaq güc” strategiyasının böyük rolu vardır.

Gücün elementlərinin təsnifatı problemlərindən biri də güc elementlərinin hərbi gücün elementləri ilə eyniləşdirilməsilə bağlıdır. Lakin məzmun və mahiyyət baxımdan fərqli olan bu anlayışlar eyni elementləri bölüşür. Gücün elementlərinin heç də hər biri hərbi gücü nəzərdə tutmur və ya hərbi gücə xidmət etmir.

Hərbi güc anlayışı tarixən formalaşmışdır. İnkişafın ayrı-ayrı mərhələlərində bəzi elementlər ön plana çıxır, bəziləri ikinci planda qərarlaşır və ya öz əhəmiyyətini itirib tamamilə yoxa çıxır. Müasir dövrdə hərbi gücün elementləri üç əsas qrupda təsnif edilir: dövlətin sərəncamında olan insani və təbii resurslar, istehsal qüvvələrinin və texnologiyaların inkişaf səviyyəsi, cəmiyyətin sosial və sosial-siyasi təşkilinin səviyyəsi.

Göründüyü kimi, gücün elementləri və hərbi güc elementləri arasında müəyyən bənzərliklər olsa belə, onlar mahiyyət baxımından fərqlidir.

Qeyd etdiyim kimi, hərbi güc elementləri tarixən formalaşmışdır və ənənəvi cəmiyyət, sənayeyə qədərki cəmiyyət, erkən sənaye cəmiyyəti, yetkin

sənaye cəmiyyəti, sənayedən sonrakı cəmiyyətə keçid mərhələləri dövründə hərbi gücün elementləri öz xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdi. Cəmiyyətin inkişafının hər bir mərhələsində özünəməxsus texnologiya, təşkilatçılıq səviyyəsi, demoqrafik inkişaf xüsusiyyətləri mövcud olmuşdur. Hər bir mərhələ özünün hərbi güc modelini formalaşdırmışdır. Təbii ki, bu modeller erkən sənaye cəmiyyətinə qədər dövrün beynəlxalq münasibətlərinin mərkəzi olan Avropa dövlətlərinə uyğunlaşdırılmışdır [6, 46]/

Ənənəvi cəmiyyətin inkişafının erkən mərhələsində təşkilatçılıq və texnologiya baxımdan üstünlük uzunmüddətli hərbi üstünlüyə rəvac verirdi. Roma imperiyasının uğurları məhz nizami ordu və təşkilatçılıq səviyyəsinin yüksək olması ilə bağlı idi. Orta əsrlərdə odlu silahın ixtira edilməsi hərbi texnologiyaya yeni məzmun gətirdi. Lakin cəngavər süvari dəstələri muzdluların fəaliyyəti səbəbindən öz əhəmiyyətlərini itirdi.

Sənayeyə qədərki cəmiyyətdə hərbi gücü təşkil edən elementlərin sayı və onların qarşılıqlı əlaqəsi mürəkkəbləşmişdir. Dövrün hərbi güc elementləri məhz Otuzillik müharibə, İngiltərə vətəndaş müharibəsi, Yeddillik müharibə, Napoleon müharibələri hadisələri ilə xarakterizə olunurdu. Əhali və maliyyə imkanları kimi elementlər öz əhəmiyyətini davam etdirirdi. Lakin artıq əhalinin sayı və sıxlığı iqtisadiyyata zərbə vurmada böyük hərbi kontingent çıxarmaq imkanı verirdi. Dövlətin maliyyə imkanları hərbi gücdə hərbi qüvvələrin təchizi və muzdluların haqqlarının ödənilməsi üçün vacib idi. XVIII əsrdə artıq artilleriya və artilleriya sursatlarının hazırlanmasında ixtisaslaşmış müəssisələr meydana gəlirdi. Ancaq istehsalın və dövlət aparatının səviyyəsi hərbi qüvvələrin qısa zamanda koordinasiya edilməsi və cəbhəyə istiqamətlənməsinə imkan vermirdi. Dövlət rəhbərlərinin hərbi güc tətbiqi qərarından hərbi əməliyyatların başlanmasına qədər uzun zaman keçirdi və konflikt tərəflərinin hərbi hazırlığı bərabərləşirdi [6, 50].

İngilis və fransız koloniyaları arasında mərhələ fərqi ilə bağlı XIX əsrin son on illiyi və XX əsrin əvvəlləri məhz «mərhələ fərqi» adlanır. Napoleon müharibələri ilə xarakterizə edilən bu dövrün ən güclü ordusu, sözsüz ki, fransız ordusu idi. Fransız ordusunun qələbələri inqilabi sosial-iqtisadi və siyasi dəyişiklikləri təcrübə etmiş fransız əhalisi ilə bağlı idi. Hərbi mükəlləfiyyət sisteminin yaranması, inqilabdan sonrakı ilk illərdə fransız cəmiyyətinə xas yüksək komandanlıq, şaquli hərəkətlilik və inzibati postlara mənşəyindən asılı olmayaraq, səriştəsinə, bacarığına və cəsarətinə görə fərqlənən şəxslərin cəlb olunması, komandanlıq heyətinin hazırlanması məqsədilə hərbi təlim idarələrinin yaranması Fransa imperiyasının uğurlarını şərtləndirən hərbi güc elementləri idi. İntensiv ideoloji hazırlıq ilə birgə silk maneələrinə son qoyulması, maarifçilik dövrünün elmi nailiyyətlərinin tətbiq edilməsi həm zabit korpusu, həm də hərbi qüvvələrə rəhbərlik sisteminin yaradılmasına səbəb oldu [2, 90].

Erkən sənaye cəmiyyətində hərbi gücün komponentləri arasında dəyişiklik Kırım müharibəsi və ABŞ vətəndaş müharibəsi zamanı məlum oldu.

Dəmiryolu, rabitə teleqraf xəttləri, ağır sənaye, maşınqayırma iqtisadi və hərbi potensialın əsas meyarları idi.

Yetkin sənaye cəmiyyəti əsasən iki dünya müharibəsi ərəfəsi və dövrü hadisələri ilə xarakterizə edilir. «Total müharibə» konsepsiyasının yaranması ilə müharibə yalnız hərbi rəhbərliyin deyil, bütün xalqın işinə çevrildi. Elmi tədqiqatlar, perspektiv hazırlıqlar hərbi güc tətbiqinin əsas elementlərinə çevrilməyə başladı. Artıq donanma və aviasiya sayının deyil, müasir tələblərə cavab verən artilleriya və yüksək texnologiyaların dövrü idi [7, 130].

Sənayedən sonrakı cəmiyyəti radioelektron mübarizəsi dövrü idi. II Dünya müharibəsinin sonunda nüvə silahının tətbiqi I Dünya müharibəsi zamanı başlanmış axtarışların başa çatması idi. Raket-nüvə silahlanma yarışı XX əsrdə özünün ən yüksək həddinə çatdı. Kütləvi qırğın silahları artıq hərbi gücün vacib imperativlərinə çevrildi. Artıq hərbi gücü güllələrin miqdarı deyil, təchizat, kəşfiyyat, aşkaretmə, rabitə, raket əleyhinə müdafiə və hava hücumundan müdafiə sistemləri müəyyən edir. Ölkə vətəndaşları tərəfindən dəstəklənən «kosmik mübarizə» yeni dövrün xarakterik xüsusiyyəti idi. Güclü kosmik qruplaşmaları ehtiva edən qarşılıqlı məhv etmə sistemləri qütbləmiş dünyanın aktorlarının hərbi gücünün əsas elementləridir.

Güç və hərbi güc elementləri arasında fərqi müəyyən edilməsindən sonra növbəti bir məsələ dövlətin gücünün ölçülməsi problemidir. Gücün müxtəlif elementlərinin nisbi mümkünlüyünün obyektiv ölçülməsi mürəkkəb məsələdir. Gücün bütün elementlərini ehtiva edən bir dövlət heç də beynəlxalq siyasətdə güclü dövlət deyil. Gücün elementlərinə sahib olmaq qədər, bu elementləri koordinasiya etmək və hərəkətə gətirmək bacarığı da önəmlidir. Beynəlxalq siyasətdə dövlətlərin gücü təkcə gücün elementləri vasitəsilə deyil, praktikada dövlətlərin bu elementləri hərəkətə gətirmək bacarığı ilə ölçülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A.N., Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim, 2007, 211s.
2. Abbasbəyli A.N., Beynəlxalq münaqişələr: nəzəri və konseptual yanaşmalar. Bakı: Şirvanəşr, 2006, 192s.
3. Анненков В.И. Военная сила в международных отношениях. М.: КноРус, 2011, 494с.
4. Nye S.J. Soft Power. The Means to Success in World Politics. N.Y.: Public Affairs, 2004, 191p.
5. Keohane R., Nye J. Power and Interdependence: World Politics in Transition. N.Y.: Longman, 1977, 273p.
6. Waltz K.N. Theory of International Politics, California, Random House, 1979, 251 p.
7. Kaplan M.A. System and Process in International Politics, Oxford, ECPR Press, 1957, 260 p.

ВЛИЯНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ СИЛЫ НА ВНЕШНЮЮ ПОЛИТИКУ ГОСУДАРСТВ И СИСТЕМУ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

С. А. БАБАШОВА

РЕЗЮМЕ

Влияние элементов силы на политические действия государств и воздействие этих элементов на систему международных отношений были проанализированы в научной статье. Отдельное изучение каждого элемента силы и определение влияния этих элементов на политику государства очень важны с точки зрения толкования природы власти. Сравнительный анализ элементов власти и элементов военной мощи был описан в статье.

Ключевые слова: сила, политическая структура, детерминанты силы, военная сила, внешняя политика, экономическая взаимозависимость, географическая и социальная мобильность

THE IMPACT OF ELEMENTS OF POWER ON FOREIGN POLICY OF STATES AND INTERNATIONAL RELATIONS SYSTEM

S.A.BABASHOVA

SUMMARY

The impact of the elements of power on political actions of states and the effect of those elements on the system of international relation have been analyzed in the scientific article. Separate research of each elements of power and determination of the impact of those elements on the policy of state are very important from the aspect of definition of the nature of power. Comparative analysis of the elements of power and the elements of military force have been reflected in the article.

Key words: power, political structure, power determinants, military power, foreign policy, economic interdependence, geographhic and social mobility

JURNALİSTİKA

UOT 5720.01

UZUN MÜNDƏRİCATLI UŞAQ MƏTBUATI - “MƏKTƏB” JURNALI

F.G.MƏLİKOVA

Bakı Slavyan Universiteti
melikova8689@gmail.com

“Məktəb” ən uzunömürlü uşaq jurnalı kimi Azərbaycan uşaq mətbuatı tarixində xüsusi rol oynamışdır.

Məqalədə jurnalın nəşri tarixi, mövzularının əhatə dairəsi, ideya-məzmun istiqaməti haqda geniş məlumat verilir. “Məktəb” jurnalının nəşirləri, müəllif kontingenti haqqında da söhbət açılır. Burada M.Ə.Sabir, Ə.Müznib, Ə.Nəzmi, Ü.Hacıbəyov, S.Ə. Şirvani, A.Səhhət, H.Zərdabi, H.Cavid, C.Cabbarlı, A.Şaiq və başqa tanınmış müəlliflərin əsərlərindən seçmə nümunələr verilir, bəzi məqalələr isə təhlilə cəlb olunmuşdur. Məqalədə qeyd edilir ki, jurnal tərcümə əsərlərinə də geniş yer vermişdir.

Məqalədə “Məktəb” jurnalının müxtəlif rublikalarının adları çəkilir və həmin rublikalardan nümunələr verilir. Eyni zamanda məqalədə “Məktəb” jurnalının bağlanma səbəbləri açıqlanır.

Açar sözlər: uşaq mətbuatı, maarif, mövzu zənginliyi, mündəricat, rubrika, “Məktəb” jurnalı

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda maarif sahəsində ən mühüm uğur milli kimlik və anadilli təhsil verən məktəblərin açılması idi. Artıq ziyalılarımız dərslük və dərs vəsaitlərinin hazırlanması, ərəb qrafikasından latın qrafikasına keçmək, kadr çatışmazlığı və s. kimi problemləri aradan qaldırmağa çalışırdılar. Bu çətin yolda təhsil sahəsində verdiyi maddi və mənəvi dəstəyə görə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xidmətlərini də unutmamalıyıq.

Beləliklə, uşaq mətbuatı yaratmaq kimi əlverişli bir şərait - ictimai ları olan “Rəhbər” və “Məktəb” jurnalları da məktəblilərin təlim-tərbiyəsində mühüm rol oynamışdılar.

Milli uşaq mətbuatının yeni mərhələsi kimi dəyərləndirilən daha uzunömürlü uşaq mətbuatı olan “Məktəb” jurnalının əsası 1911-ci ildə Qafur Rəşad Mirzəzadə tərəfindən qoyulmuşdur. O, “Məktəb”i 1916-cı ilə qədər Əbdürrəhman Əfəndizadə ilə birgə redaktə etmiş, çapa hazırlamışdır. Ə.Əfəndizadənin vəfatı Q.Rəşadın jurnalın yayımını təkbaşına aparmasına gətirib çıxartdı.

Q.R.Mirzəzadə (1884-1943) görkəmli mətbuat və maarif xadimi, ədəbiy-

yatçı, coğrafiyaşünas, müəllim və mühərrir idi. Bu qədər geniş biliyə malik olan şəxs jurnalın səhifələrində uşaqları və böyükləri maraqlandıran, bilikləndirən materiallara üstünlük verirdi.

“Məktəb” iki həftədə bir dəfə işıq üzü görürdü. Jurnal uşaqların yaş dövrlərini nəzərə alır, həm kiçik həm də böyük yaşlı uşaqlar üçün əsərlər nəşr edirdi. Ümumiyyətlə, uşaq mətbuatının mövzu və əhatə dairəsi sanki “sədədən mürəkkəbə doğru” çətinləşir, daha geniş və əhatəli olurdu. Əgər “Dəbistan” kiçik yaşlı uşaqlar üçün materiallar verirdisə, artıq “Məktəb”də yuxarı sinif şagirdləri, hətta bütün yaş dövrlərinə məxsus materiallar üstünlük təşkil edirdi. Professor Alxan Bayramoğlu “Məktəb” jurnalının mündəricə zənginliyi barədə bildirir: “Bu mətbu orqanın əsas hədəfi orta və yuxarı yaşlı məktəblilər olduğu üçün orada dərc edilən materialların məzmun və mündəricəsi də bir qədər tutumlu və mürəkkəb, həcmi böyük və süjetləri şaxəli idi” (1, 119).

“Məktəb” digər uşaq jurnalları kimi öz məqsəd və məramını “İdarədən” başlıqlı məqalədə göstərir: “Şükür olsun ki bu axırıncı illərdə məktəblər artır, camaatda məktəbə az da olsa, bir rəğbət, bir ehtiyac hissi oyanır. Məktəblər artdıqca başqa ehtiyaclarımız da meydana çıxır. O cümlədən bu gün ən möhtac olduğumuz şeylərdən biri də uşaqlara məxsus bir məcmuə olduğu şübhəsizdir”.

...Bu bir vəziyyətdir, böyük bir xidmətdir! Bu xidmət üçün çalışmaq, yerinə yetirmək lazımdır! Əcəba bunun üçün kim çalışmalıdır? Şübhəsiz ki bunun üçün uşaq ataları və bilxassə möhtərəm müəllim və müəllimələr çalışmalıdırlar!” (7, 1911, №1, 1).

Burada məktəblərin getdikcə artdığı, şagirdlərdə oxumağa həvəs yarandığı bir dövrdə “Məktəb” üzərinə düşən öhdəliyi bildirir və qeyd edir ki, bu yolda valideynlər, müəllimlər birlikdə çalışmalıdır. “Məktəb” də bu işdə öz köməyini əsirgəmiyəcəkdir. Jurnal “Məktəb”i oxuyacaq şagirdlərin biliklərini genişləndirmək, onları elmə həvəsləndirmək üçün qarşısına məqsəd qoyur.

“Bizim bu “Məktəb”i nəşr etməkdə məqsədimiz məktəb şagirdlərinin irəliləmələrinə acizənə bir xidmətdir. “Məktəb”i oxuyacaq şagirdlərin biliyi geniş bir dairə olarsa, o vaxt biz də məqsədimizə yetişmiş olarıq. Buna görə uşaqlarını məktəbdə oxumağa həvəsləndirdikləri gibi “Məktəb”i oxumağa da həvəsləndirmək analar və müəllimlərin vəzifəsidir” (7, 1911, №1, 1).

Jurnal şagirdlərin maariflənməsi üçün onların gələcək inkişafına, tərəqqilərinə vasitə olan, mənfəətli yazılar yazmaqla mümkün olduğunu bildirir: “Uşaqların əxlaqına, biliyinə kömək edən onların əhval və həyatından bəhs edən irəliləmələrinə səbəb olan hər cür mənfəətli yazılara “Məktəb”in səhifələri açıqdır. Necə ki məktəblərdə təlim və tədris ilə məşğul olan bəzi müəllim yoldaşlarımız “Məktəb” vasitəsilə şagirdlərin tərəqqilərinə səbəb olan yazılar yazmağı var etmək ilə bizi minnətdar etmişlər!

“Məktəb” nə məsləkdə olduğunu söyləməyi biz artıq bilirik. Çünki “Məktəb” özü öz məsləkini aşkar bildirəcəkdir” (7, 1911, №1, 1).

“Dəbistan” və “Rəhbər”in varisi kimi uzun müddət - 10 il yaşayan “Məktəb” jurnalı digər iki jurnalın tərtibat xüsusiyyətlərini mənimsəmişdir.

Nəşr olunduğu illər ərzində jurnalın 95 nömrəsi, o cümlədən 1911-1912-ci illərdə 22 sayı, 1913-cü ildə 22 sayı, 1914-cü ildə 20 sayı, 1915-ci ildə 15 sayı, 1916-cı ildə 11 sayı, 1918-ci ildə 1 sayı, 1920-ci ildə 3 sayı, 1925-ci ildə isə 1 sayı çıxmışdır. “Məktəb”in hər bir nömrəsi 15-16 səhifədən ibarət idi.

Jurnalın 1-ci nömrəsində belində çantası, əlində dəftəri olan bir məktəbli oğlan rəsmi verilmişdir. Bu hissədə jurnalın, ancaq şənbə günləri nəşr olunduğu, ayda 2 dəfə çıxdığı, nüsxəsinin 10 qəpik olduğu bildirilir. Amma elə hallar olurdu ki, jurnal həftənin digər günlərində də çıxırdı. “Məktəb” öz simasını belə bildirirdi: “Hər on beş gündə bir dəfə nəşr olunan uşaqlara məxsus müsəvvər, ədəbi, fənni, elmi məcmuədir”.

İki həftədə bir dəfə nəşr olunacağı yazılsa da, “Məktəb” bəzən on, bəzən də on yeddi gündən bir çap edilirdi. Bəzi aylarda isə, məsələn, dekabr, yanvar, fevral aylarında ayda 3 dəfə nəşr edilmişdir. Jurnal şagirdlər üçün nəzərdə tutulduğu və maddi vəziyyətdən (yay aylarında şagirdlər abunə haqqı ödəmirdilər) asılı olaraq yay aylarında nəşr olunmurdu.

“Məktəb” jurnalının üz qabığında 1911-ci ildən 1913-cü ilə qədər üç hissədən ibarət bir - birilə əlaqəli rəngsiz şəkildən istifadə edilmişdir. Burada məscidin yanından keçən yaşlı kişi və qoltuğunda dəftəri olan iki kiçik uşaq, orta hissədə məktəbə aid olan əşyalar (kitab, qlobus və s.), üçüncü hissədə isə buludların arasından boylanan günəşin ətrafa yaydığı şüaların altında üzərində məktəb yazılan binanın qarşısında dayanan dörd şagird təsvir olunmuşdur. Üz qabığının ən alt hissəsində isə böyük hərflərlə “Məktəb” yazılmışdır. Əgər bu şəkillərə diqqətlə fikir versək, məscid məktəblərini əvəz edən yeni üsullu məktəblərin müqayisəsi verildiyini görürük. Məhz şəklin axırıncı hissəsində üzərində “Məktəb” yazılmış hissədə günəş şüalarının əksi məktəblilərin işıqlı gələcəyini göstərir.

1913-cü il jurnalın 22-ci sayından etibarən jurnalın üz qabığı dəyişir, yeni üsullu məktəbi xarakterizə edən saqqalı, yaşlı bir kişinin nəvəsinə məktəbə gedən şagirdləri göstərməsi təsvir edilir.

Jurnalın hər nömrəsinin sonunda müraciətlə “Uşaqlara məxsus “Məktəb” jurnalına müştəri olmaq dəftəri açıqdır”- deyərək elan verirdi. Digər uşaq jurnallarından fərqli olaraq burada jurnalın qiyməti, “Elan” bölməsi jurnalın sonuncu səhifəsində verilirdi. Burada jurnalın Bakıda, başqa şəhərlərdə və əcnəbi məmləkətlərdə olan qiyməti göstərilir.

Jurnalın daxili dizaynına gəldikdə isə bir səhifə iki hissəyə bölünmüş və üstədən bir xətt ilə yazılardan ayrılmışdır. Xəttin üstündə isə sağ tərəfdə həmin sayın nömrəsi, orta hissədə “Məktəb” sözü, solda isə səhifə sayı göstərilmişdir. “Məktəb”də şriflər sıx və digər jurnallara nisbətən nəzərəçarpan şəkildə çox qara rəngdə verilirdi. Burada hər bir materialın başlığı qalın qara şriftlə, xüsusi bəzədilmiş qrafada verilirdi. Bu bəzəkli şəkillər hər verilmiş materialda özünəməxsusluğu ilə fərqlənirdi.

“Məktəb” jurnalının üz səhifəsində hər nömrənin mündəricatı verilirdi. Burada mövzular və qarşısındakı müəlliflər göstərilirdi.

“Məktəb” jurnalı, demək olar ki, hər nömrədə əks olunan rublikalarla zəngin idi. “Mütəfərriqə”, “Hifz-əl-sahə”, “Tarixi-təbiidən”, “Tərcümeyi-əhval”, “Məlumat”, “Məlumatı-fənniyə” və başqa rublikalar məktəbliləri məlumatlandırma, bilgiləndirmə xarakteri daşıyırdı.

Jurnalda “Tərcümeyi-əhval” başlığı altında Sabir (7, 1913, № 12, 3), Füzuli (7, 1915, №4, 52), Sokrat (7, 1915, №5, 70), Hafız Şirazi (7, 1915, №10, 146), Ənvər (7,1915, №11, 162-164), Əlişir Nəvai (7, 1915, №12, 178-179), Seyid Əbdülqasım Nəbati (7,1915, №13, 194), müəllim Naci (7, 1915, №14, 210), Ziya paşa (7,1915, №16, 226), S.Ə.Şirvani (7, 1912, №15, 228) və başqaları haqqında ətraflı məlumat verilirdi. Məsələn, 1913-cü il Sabirin vəfatının iki illiyi “Məktəb” jurnalında geniş qeyd edilmişdir (4, 31). Bu nömrədə şairin tərcümeyi halı və yaradıcılığından ətraflı bəhs edilmişdir.

“Tarixi-təbii” başlığı altında isə “İlbiz” (7,1915, №10, səh.156), “Bağanın yumurta çıxarması” (7, 1915, №15, 228), “Fil” (7,1912, №18, 271), “Bal arısı” (7, 1912, №13, 205), “İpək qurdu” (7, 1912, №11, 1730), “Hekayə surətində skilet” (7, 1912, №5, 74), “Kərkədan” (7, 1912, №22, 349), “Aslan” (7, 1912, №14, 222) və başqa materiallar verilmişdir. Əsasən insan sağlamlığı, bitki və heyvanat aləminə məxsus materiallar verilən “Tarix-i təbii” rublikası “Dəbistan” və “Məktəb” jurnallarında mütəmadi olaraq verilirdi. Uşaqlar üçün maraqlı olan bu bölmədə əsasən H.Zərdabinin qələminə məxsus olan materiallardan - təbiətin fauna və florasından bəhs edirdi. “Tarixi-təbiidən” rublikasında verilən silsilə elmi-publisistik məqalələr də “Məlumat” rublikasındakı yazılarla səsleşirdi (5, 69).

Digər bir rublikada isə şagirdlərin müxtəlif mövzulara toxunaraq inşa yazmaq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün “Yazı dərsi” rublikası verilirdi. Bu rublikada şagirdləri həvəsləndirmək, bəzən jurnalda verilmiş materialların əsasında inşa yazmaq qabiliyyətinin inkişaf etməsi üçün mövzular da təklif olunurdu. İnşa mövzularda həyatın, cəmiyyətin, təbiətin ən vacib mətləblərinə toxunulur və bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

İnşa mövzuları təklif olunmaqla kifayətlənməyib, şagirdləri bu işə cəlb etmək və həvəsləndirmək üçün onların mükafatlandırılacağını və adlarının jurnalda elan olunacağı qeyd edilirdi: “Mərhum şairimiz Sabirin uşaqlara məxsus dediyi şeirlərdən xoşunuza gələnlərdən birini yazınız!İxtar: Yazı dərşini kim yaxşı yazarsa, onun adı ilə yazısını dərc edəcəyiz (7, 1915, №1, 14).

“Məktəb” jurnallarında “Böyüklər sözü”, “Atalar sözü”, “Məsəllər”, “Lətifələr”, “Tapmacalar”, “Hərflər məsələsi”, “Heca məsələsi”, “Hesablar-tapmacalar” kimi əyləncəli bölmələr fəaliyyət göstərirdi. Demək olar ki, bütün nömrələrdə ən çox müraciət olunan rublika olan “Məsələlər” bölməsində hesab və həndəsə fənlərinə aid şagirdlərə bir neçə məsələ verilir. “Məsələlərin həlli” bölməsində isə əvvəlki nömrələrdə verilmiş məsələlərin həlli yolları izah edilir və ya cavablar verilirdi. Jurnalda krassvordlar, rebuslar və s. də verilirdi. Bəzən jurnal müsabiqə elan edir, suallara düzgün cavab verən məktəblilərə isə müxtəlif hədiyyələr verirdi.

“Məktəb” jurnalında, demək olar ki, mütəmadi şəkildə verilən bölmələrdən biri də “Lügəti-məktəb” bölməsi idi. Bu rublika əsasən jurnalların son səhifəsində yerləşdirilirdi. Rublikada nəşirlər şagirdlər üçün elmi və bədii materiallarda çətin və anlaşılmaz ərəb-fars sözlərinin mənasını açırdı. Bu dövrdə ərəb-farsca lügətin olmadığından rublika əlverişli mənbə rolunu oynayırdı.

Jurnalın səhifələrində M.Ə.Sabir, Ə.Müznib, Ə.Nəzmi, Ü.Hacıbəyov, S.Ə. Şirvani, A.Səhhət, H.Zərdabi, H.Cavid, C.Cabbarlı, A.Şaiq, M.Hadi, Ə.Fəhmi, S.S.Axundov, C.Bünyadzadə kimi tanınmış ziyalılardan əsərlərindən seçmə nümunələr verirdi. Jurnalda Mürşid Balaqardaş, İsmayıl Həqqi, Əbdürrəhman Dahi, İsmayıl Səfa, C.Aciz, Əbdülxaliq Cənnəti, Ə.İbrahimov, İbrahim Tahir Musayev (Şuşı), Yusif Əfəndizadə, Ağabəy İsrailbəyov, Rəcəb Əfəndizadə, Hacığa Abbaszadə, Ə.Babazadə, Əliməhəmməd Mustafayev, Ağahəsən Mirzəzadə, Əlimişan Hüseynzadə və başqa maarif xadimləri, müəllimlər çıxış etmişdir. Bunlardan bəziləri jurnalda yalnız bir dəfə çıxış etmişdir. Onların həm orijinal, həm də tərcümə əsərləri uşaqların təlim-tərbiyəsində mühüm rol oynayırdı.

Jurnalın əsas qayəsi maarif və tərbiyə məsələləri idi. “Məktəb” jurnalı elə 1-ci nömrədən məqsədinin maarifləndirmək olduğunu Nəriman Nərimanovun “Əziz balalar!” başlığı altında başlayan uşaqlara müracətlə ünvanlanmış məqalədə bildirirdi: “Mübarizəniz bizimki kimi dəhşətlidirmi? Xeyir, əziz balalar! Bizim getdiyimiz yol çox qaranlıq, daşlı-kəsəkli, tikanlarla əhatələnəndiyi halda, sizlərin həyat yolu aydın və parlaq görünür. Açıq deyək ki, biz doğulub təlim-tərbiyə görməmiş ata və anaların qollarında böyüdük. Məndə birimizin üzünə xöşbəxtlik günəşi doğdu, min bir bələlərdən keçərək bu səviyyəyə gələ bildik, müəyyən bir mövqeyə nail olduq ki, özümüz ilə heyvanın fərqi anladıq. Dərk etdik ki, biz insanıq, bizə yemək içməkdən başqa ruhumuzu təmizləmək, aqlımıza sığal çəkmək lazımdır. Və yenə düşündük ki, ruhumuzun təmiz olmağı və təhsil etdiyimiz (öyrəndiyimiz) elmlər məxsusi bir nəfər üçün deyil, bəlkə ümumi bəşəriyyət üçündür. Yəni “Məktəb” vasitəsilə öyrəndiyimiz elmləri, bilikləri insanlar arasında yaymaq fikrinə düşüdüük (yaymağa qərar verdik)” (7, 1911, № 1, 2). N.Nərimanov bu yazısında uşaqlara həyatlarında təhsilin nə qədər vacib olduğunu sadə dillə başa salmışdır.

Elm və təhsil insanı mənən zənginləşdirir, onun zəkalı, bilikli cəmiyyətin qabiliyyətli üzvü kimi yetişməsində mühüm rol oynayır (3, 167).

Mövzusu məktəb həyatından alınmış kiçik hekayələr “Məktəb” jurnalında daha çox diqqəti cəlb edir. “Mütaliə sevən Əhməd”, “Məktəbə gec gələn şagird”, “Məktəbə gedəcəyəm”, “İlk məktəb” və sair başlıqlı kiçik həcmli hekayələrdə uşaqları məktəblərdə oxumağa çağırmaq, elmin əhəmiyyəti, tərbiyə, əxlaqla bağlı məsələlər barədə məlumat verilir. Jurnal təhsil və tərbiyəyə aid çoxsaylı yazılarında bildirir ki, uşaqlarda humanizm, dostluq, yoldaşlıq hissinin aşılınması, onların daxili aləmi, mənəvi gözəlliyi, insanlığı, həyatı sevmək bacarığı maarifdən başlayır. Şagirdləri gələcəyin savadlı bir fərdi kimi görmək istəyən uşaq mətbuatında verilmiş müəllim obrazları adətən

qayğıkeş, xeyirxah olur, öz şagirdlərinin əxlaqi cəhətdən təmiz, savadlı olmalarını istəyirlər.

Jurnalda dünyanın təbiət, fauna və floradan bəhs edən çoxsaylı ədəbi-bədii materiallara da rast gəlmək olar. Əsasən, A.Səhhət, H.Cavid, A.Şaiq, R.Əfəndizadə, C.Cabbarlı və başqaları təbiətə, fəsillərə aid yazılarla jurnalda çıxış etmişdilər. R.Əfəndizadə “Məktəb” jurnalında “Yağış” (7, 1912, №7, 99-100), “Bahar” (7, 1912, №8, 114-115), “Gül” (7, 1912, №9, 130) və başqa şeirləri ilə təbiət gözəlliyinin vurğunu olduğunu göstərir. Ə.Babazadənin suallar şəkilində qurulan “İlin fəsilləri” (7, 1915, №9, 137) şeirində isə bir parçada qıç fəslə sual şəkilində bu cür təsvir edilmişdir:

Qarlar ağarar.
Çaylar buz olar
Yüzlər bozarar
Nədir bu günlər?

Heyvanlar aləmindən bəhs edərkən onların timsalında pislik, yaxşılıq, paxıllıq, hiyləgərlik, mərhəmətlik kimi insani əlamətlər onların üzərinə köçürülür. Bu da uşaqlarda bəzi duyğuların qabarması üçün istifadə olunan bir metoddur. İnsanlara məxsus əlamətlərin heyvanlara köçürülməsi daha çox uşaqlar üçün istifadə olunmuş materiallarda verilir. Məsələn, “Məktəb” jurnalının 17-ci nömrəsində verilmiş “Hiyləgər pişik” adlı hekayədə pişiyin siçanları hiyləgərliklə aldararaq bir yerə toplayaraq yeməsi göstərilir. Axırda isə pişiyin siçanlara məsləhəti belə olur:

“Ay qardaşlar, heç bir sözə,
Aldanmayın düşünmədən!
Başlamayın siz bir işə,
Axırını (kəşf) etmədən!

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi bitki və heyvanat aləmindən isə, əsasən, H.Zərdabinin “Tarix təbi”dən başlıqlı rublikasında uşaqlar geniş və ətraflı məlumat alırdılar.

Fikrimizcə, “Məktəb” jurnalının daha çox uğur qazanması, uşaqlar tərəfindən sevilə - sevilə oxunması, hər nömrəsinin səbrsizliklə gözlənməsinin səbəbi məhz S.S.Axundovun “Qorxulu nağıllar”ı olmuşdur. Bu hekayələr “Məktəb” jurnalının elə ilk nömrəsindən başlayaraq uşaqlara təqdim olunmuşdur. Düzdür, istər adında, istərsə də hekayələrində uşaqlara təsir amilləri bir sıra mübahisələrə səbəb ola biləcəyi barədə mübahisələr getməsinə baxmayaraq xalq nağıllarının uşaq mətbuatında daha çox üstünlük təşkil etməklərini vurğulasalar da, “Qorxulu nağıllar” da tərbiyəvi əhəmiyyətə malik hekayələrdir. “Əhməd və Məleykə”, “Abbas və Zeynəb”, “Əşrəf”, “Nurəddin”, “Qaraca qız”dan ibarət olan “Qorxulu nağıllar” uşaqların faciəli həyatı, ailələrin yoxsul yaşayışı, qayğısız və nəvazişdən məhrum uşaqların həyatı göz önündə canlanır. “Qorxulu nağıllar” uşaqlarda haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı bərk bərk münasibət yaradır, bəzi hekayələr optimist sonluqla bitmir.

“Məktəb” jurnalında “İdarədən” başlığı altında verilmiş yazıda “Qorxulu

nağıllar”ın məharətli və qüdrətli bir hekayə olduğunu, hekayə yazmaq həvəsində olan cavanların onun qaydasını məhz buradan öyrənməyi tövsiyə edilmişdi:

“Keçən yanvardan bu yanvara qədər “Qorxulu nağıllar” ünvanı ilə yazılan gələnlər il bu gün tamam olan bu hekayə möhtərəm mühərririn nə qədər məharətli və qüdrətli bir hekayə olduğunu bildirir. Bu hekayəni diqqətlə mütləqə buyuranlar, görürlər ki, burada millətimizin bir çox siniflərinin məişət və əhval ruhiyyələri çocuqların anlama biləcəyi açıq və sadə bir dil ilə bəyan edilmişdir. Milli hekayə böylə olur. Milli hekayə yazmaqda bir çox hekayə yazmaq həvəsində olan cavanlarımız möhtərəm Süleyman Sani cənablarını təqlid edərlərsə, qazanclı çıxacaqlarına şübhə edilməsin gərəkdir” (7, 1913, №22, 340).

“Qorxulu nağıllar”ın əksinə olaraq “Gülməli nağıllar” tam fərqlidir. “Gülməli nağılları” Abdulla Şaiq, Salman Hüseynzadə, Əli Fəhmi, Ağabəy İsrafilbəyov və başqaları yazmışdır. “Qorxulu nağıllar”da drammatikləşmə varda, “Gülməli nağıllar” həyatı, insanları sanki məxzərəyə qoyur. Xalq lətifələri formasında yazılan bu nağıllar uşaqlarda satirik gülüş yaradır. Burada qəhrəmanlar sadələvh, təhsilsiz, öz haqlarını bilməyən cahil insanlar və onlara əzab verən hakim təbəqə, hakimlərdir. A.Şaiqin “Cümənin qəzəbi”, Əliməhəmməd Mustafayevin “Rüşvətxor qazı” və s. kimi hekayələrdə geriliyin, cəhəlin hökm sürdüyü həyat şəraiti təsvir olunmuşdur.

Uşaq jurnallarında çıxış edən qadın müəllimələrin fəaliyyətini də yüksək qiymətləndirmək lazımdır. Şəfiqə xanım Əfəndizadə, Gövhər xanım Şövqi, Asoiya xanım Nərimanova, Q.Nərimanzadə, Rüsxarə xanım və başqaları əsasən qızların təhsil almaqlarının vacibliyini vurğulayır, çıxış etdikləri məqalə və hekayələrində bu problemlərə toxunurdular. Qadın müəllimələr, demək olar ki, yalnız “Məktəb” jurnalının iştirakçıları idilər. “Məktəb” jurnalının fəal müəllimə iştirakçılarından olan Şəfiqə xanım Əfəndizadə “İlk məktəb ana qucağıdır” (7,1913, № 15, 230-233) hekayəsində ananın qızını məktəbə getməyə həvəsləndirməyi və məlumatlandırmağı, “İki qızın söhbəti” adlı silsilə xarakterli hekayələrində uşaqları məktəbə çağırış kimi tərbiyəvi - mənəvi hisslər aşılırdı.

Müəllimə Q.Nərimanzadə isə “Yaxşılıq itməz” (7, 1914, №10,155-157), “Vətən hamıya əzizdir” (7, 1914, №13, 199-200), “Qeyrətli Sabir” (7, 1913, №18, 280-28) və başqa hekayələri ilə Şəfiqə xanım Əfəndizadədən sonra jurnalın fəal iştirakçılarından idi.

Şamaxı məktəbinin müəlliməsi Gövhər xanım Şövqiyyə “Məktəb” jurnalına “Müəllimə bacılarıma” başlığı altında göndərdiyi bir məktubda qızların təlim-tərbiyəsində qadın müəllimlərinin üzərinə böyük yük düşdüyü və başladıkları bu yolda var qüvvələri ilə çalışmaq lazım olduğunu bildirmişdir. Gövhər xanım uşaqların tərbiyəsində gələcəyin ana statusunu qazanacaq olan bu qızları əxlaqlı, tərbiyəli yetişdirmək üçün əllərindən gələni əsirgəməməklərini də vurğulamışdır:

“Xanım bacılarım! Bizə tapşırılan millət balalarının təlim və tərbiyəsinə xidmət etmək hər birimizə vacibdir. O (məsum) qızları - gözəl tərbiyəli bir ana olmaq üçün imdidən biz hazırlayacağıız: yarın millətimizə yarar bir adam yetişdirmək üçün, bu gün təlim və tərbiyəmiz altında olan qızlarımıza gözəl baxmalıyıq; onların gözəl əxlaqlı, gözəl tərbiyəli olmalarına var qüvvəmiz ilə çalışmalıyıq! Bunu diqqətlə düşüncək olursaq: görərik ki, millətimizin sədətlərinin başlıca səbəbləri kişilərin degil, qadınlarmızın əlindədir” (7, 1912, №8, 126).

Qeyd etdiyimiz kimi, “Məktəb” jurnalı eyni zamanda tərcümə əsərləri ilə də zəngindir. Jurnalda İ.S.Nikitin, L.Tolstoy, İ.A.Kırlov, İ.S.Turgenov və başqa rus şairlərindən tərcümələr verilmişdir. Rus ədəbiyyatından “Məktəb” jurnalı üçün “Qış” (7, 1911, №2, səh.23), “Qurd və qoca nənə” (7, 1912, №21, 333-334), “Quş” (7, 1912, №17, 264), “Kənd çocuğu” (7, 1912, №8, 120), “Kürt toyuq” (7, 1913, №1, 78) və s. şeirlər Abbas Səhhət, Ə.İbrahimov, A.Şaiq, Ə.Müznib, Ə.Babazadə və başqaları tərəfindən tərcümə, təbdil və iqtibas edilmişdir.

Jurnalda rus yazıçıları ilə yanaşı fransız, alman və Şərqi xalqları ədəbiyyatından da çoxlu təbdil və tərcümə hekayələri dərc edilirdi.

Fransız ədəbiyyatından “Ədalətli Süleyman” (7, 1913, №5, 73), “Mərhəmətli çocuq” (7, 1915, №6, 79) şeiri, “Nəcib şir” (7, 1915, №6, 74), “Böyüyün sözünə bax” (7, 1915, №9, 141) və başqa hekayələr, alman ədəbiyyatından “Ehtiyatsız sözün nəticəsi” (7, 1914, №18, 279), “Ata duası” (7, 1914, №3, 45) və başqa hekayələr, ingilis ədəbiyyatından isə “Necə oldu” (7, 1916, №10, 79) hekayələri buna misaldır. Həmin əsərlərdə humanizm, ədalətlik, mərhəmətlik kimi müsbət ideyalar uşaqlara aşılır.

Müəllim Əli Səttarın fransız ədəbiyyatından tərcümə etdiyi “Mərhəmətli çocuq” şeirində göstərilir ki, şaxtılı qış günlərində mərhəmətli bir qızın evdə yeməkdən qalan qırıntıları quşlara verməsi təsvir edilir (7, 1915, №6, 79).

Alman ədəbiyyatından müəllim M.Muradzadə tərəfindən tərcümə edilmiş “Ehtiyatsız sözün nəticəsi” hekayəsində ehtiyatsız hərəkətin nəticəsində sonrakı peşimanlığın fayda verməyəcəyi fikri təlqin edilir. Hekayədə təsvir edilir ki, səfər zamanı bir dəstə adam yolda quldur dəstəsi ilə rastlaşır. Hər kəs öz pulunu gizlədir. Dəstədəki cavanlardan biri pulunu harada gizlətdiyini öz yoldaşlarına bildirir. Quldurlar onlara çatıb pullarını tələb edərkən dəstədəki kişilərdən biri hamının pulunun həmin cavan oğlunda olduğunu bildirib, yerini də nişan verir. Quldurlar cavanın pullarını əlindən alıb gedirlər. Qarət olunan cavan göz yaşı tökərkən onun pulunun yerini quldurlara xəbər verən qoca öz hərəkətinə haqq qazandırmağa çalışaraq deyir: “Zəhmət ilə otuz bin pul qazanmışdım. Keçən gün həmin pullar cibimdə olduğu halda vətənimə qayıdardım. İndi öz insafınız ilə deyiniz görək, bən o vəqt nə etməli idim?. Ancaq sizin ehtiyatsız sözünüzdən istifadə etdim. Əfv ediniz!”.

Əslində cavan oğlanın ehtiyatsızlığı - gizlətdiyi pulun yerini öz yoldaşlarına söyləməsi onun səmimiyyətindən irəli gəlir. Qocanın özünün pullarını

xilas etməsi naminə yol yoldaşının sirrini açmağına quldurlara xəbərçilik etməsinə isə heç cürə haqq qazandırmaq olmur. Ona görə bizcə, “Ehtiyatsız sözün nəticəsi” başlığı hekayənin məzmun və ideyasını tam əks etdirmir (7, 1914, №18, 278-279).

Təəssüf ki, mövzu və maraq dairəsi zənginliyi ilə seçilən jurnalın mütəmadi çıxmağında getdikcə problemlər yaranmağa başlamışdı. “Məktəb” jurnalının bir “Elan” rublikasında deyilir: “Bu nömrəmiz təxirə düşdü. Nə etmək? Yayda təbih etdiyimiz nömrələr satılmayıb, tamamilə qaldığı köhnə müştərilərimizə aşıkardır” (7, 1915, №9, 144). Bəzən maddi problemlərlə bağlı olaraq yayımı gecikən nömrələrə görə üzr xarakterli elan da verilirdi: “Kağız tapılmadığı üçün bu nömrəmiz maaləsəf təxirə düşdüyünü bəyan ilə möhtərəm qaryilərimizdən üzr istəyirik” (7, 1915, №12, 192).

Müəyyən fasilələrlə çıxan “Məktəb” Birinci Dünya müharibəsinin başlanması, mətbəədə şrift çatışmazlığı, maliyyə problemi, eyni zamanda Qafur Rəşadın tərəf müqabilinin vəfatından sonra tək qalması onun fəaliyyətini büdrədir. Əsasən ölkədə baş verən siyasi proseslər, 1918-ci ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım jurnalın fəaliyyətinin dayandırmasına gətirib çıxartdı. 1920-ci il fevral ayında Q.Rəşad “Məktəb”in fəaliyyətini davam etdirsə də, siyasi proseslər jurnalın müntəzəm şəkildə çıxmağına imkan vermir və jurnal fəaliyyətinə birdəfəlik son qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramoğlu A. Azərbaycan jurnalistika məktəbləri. Bakı: Avrasiya Press, 2014, 152 s.
2. Məmmədov Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” jurnalları əsasında). Bakı: Elm, 1977, 161 s.
3. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 287 s.
4. Məmmədov M. Sabir və məktəb. Bakı: Maarif, 1968. 81s.
5. Namazova S. Pedaqiji irsimizdən: Qafur Rəşad Mirzəzadə. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 197 s.

Dövrü mətbuat

6. “Dəbistan” (1906-1908).
7. “Məktəb” (1911-1920).
8. “Rəhbər” (1906-1907).

ДОЛГОСРОЧНАЯ ДЕТСКАЯ ПРЕССА – ЖУРНАЛ “МЕКТЕБ”

Ф.Г.МАЛИКОВА

РЕЗЮМЕ

“Мектеб” долгосрочный детский журнал, который играет специальную роль в азербайджанской детской литературе. В статье представлена обширная информация об истории журнала, тематике, идее и содержании.

Также говорят об издателях журнала “Мектеб” и авторских контингентах.

Здесь приводятся примеры из произведения М.А.Сабира, А.Музниба, А.Назми, У.Гаджибекова, С.А.Ширвани, А.Сахата, Г.Зардаби, Г.Джавида, Джафар Джаббарлы,

А.Шаика и других известных авторов и некоторые статьи прилагаются обсуждению.

В статье также отмечается, что журнал широко освещал переведенное произведение .

В статье упоминаются имена разных рубрик журнала “Мектеб” и приводятся примеры из этих рубрик. В то же время в статье раскрываются причины закрытия журнала “Мектеб”.

Ключевые слова: детская пресса, образования, насыщенность темы, рубрика, журнал “Мектеб”

LONG-TERM CHILDREN'S PRESS - "SCHOOL" JOURNAL

F.G.MALIKOVA

SUMMARY

"School" has played a special role in the history of Azerbaijani children's press as a long-lived children's journal. The article provides extensive information on the publication history of the journal, the scope of its themes, its idea and content. The publishers of the "School" and the author contingent were also talked about in the article. Here, selected samples from the works of M.A.Sabir, A.Muznib, A.Nazmi, U.Hajibeyov, S.A. Shirvani, A.Sahhat, H.Zardabi, H.Javid, J.Jabbarly, A.Shaig and other well-known authors are given, some articles are drawn into analysis. The article also notes that the journal gave wide coverage to translated works.

The article names various rubrics of the "School" journal and gives examples of those rubrics. At the same time, the article explains the reasons for the closure of the "School" journal.

Key words: children's press, education, theme diversity, contents, rubrics.

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Bəylərova A.M. Leksikanın mədəni konnotativ komponenti	5
İsmayılova T.R. Türk dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş sözlər	14

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Əliyeva İ.S. “Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər”	22
Babayeva E.A. Atatürk dövrü türk romanlarında kişi qiyafələri yenilik-köhnəliyin simvolu kimi	29
Rəsulova S.H. Uşaq nəsrimizdə maarifə və elmə çağırış motivləri (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri)	36
Məmmədova-Kekeç E.F. Vücudnamələrdə fonopoetik məsələlərə dair	43
Əzizova P.Ə. Bədii mətnlərdə müəllif və personaj münasibətlərinin linqvistik təhlili	49

TARİX

Zeynalov İ.X., Səfərova X.R. Milli müstəqilliyin möhkəmləndirilməsində sosial-iqtisadi inkişafın rolu	57
Qafarov V. Batum konfransında Ermənistanın təşəkkülü və İrəvanın ermənilərə verilməsi məsələsi (11 may – 4 iyun 1918)	66
Muradəliyeva E.B. Azərbaycanın elmi-pedaqoji elitasının Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması və fəaliyyətinə verdiyi töhfə	92

Hacıyev Z.C.	
Tarixi şüur və milli mənlik şüuru.....	99
İsmayıl Musa	
Əzincan barışıqı, Trabzon və Batum konfransları: Azərbaycanın maraqları və mövqeyi.....	105
Avşarova İ.N.	
“Ay kultu” izləri Azərbaycanın arxeoloji abidələrində.....	114
Bağirova A.R.	
2003-cü ildən sonra İraq-Almaniya əməkdaşlığının aspektləri	124
Abbasov T.N.	
Əmir Sabax Al-Caber As-Sabax və Küveyt sayaqı “Ərəb baharı”	131
Nəcəfova K.T.	
1920-ci il aprel çevrilişindən sonra Azərbaycanda qurulmuş sovet işğal rejiminin mahiyyəti haqqında	137
Məlikov E.N.	
Azərbaycan Respublikasının Cənub-Şərq bölgələrində idmanın inkişafı (2003-2018).....	146
Səmədova S.T.	
Qədim Azərbaycanda yeməklər və içkilər	156
Abdullayeva Ü.C.	
“Bir kəmə, bir yol” layihəsi çərçivəsində Çin-İran iqtisadi əməkdaşlığı ..	163
Əsədova A.V.	
Bərdə şəhərinin arxeoloji tədqiqat tarixindən	170
Abbasova-Quliyeva A.Z.	
XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində Türkiyə və İsrail arasında iqtisadi əlaqələr	178
Buniyatova E.A.	
ÇXR-in yurisdiksiyasına keçmə mərhələsində Hon Konqda keçirilən siyasi islahatların xüsusiyyətləri	187
Babaşova S.A.	
Gücün elementlərinin dövlətlərin xarici siyasi fəaliyyətinə və beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsiri.....	195

JURNALİSTİKA

Məlikova F.G.	
Uzun mündəricatlı uşaq mətbuatı - “Məktəb” jurnalı	204

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ

Бейлярова А.М. Культурный коннотативный компонент лексики.....	5
Исмаилова Т.Р. Слова, перешедшие из Турецкого языка в Азербайджанский	14

ЛИТЕРАТУРА

Алиева И.С. В обыкновенных историях большие истины	22
Бабаева Е.А. Мужская одежда как символ современности - старость в турецком романе эпохи Ататюрка	29
Расулова С.Г. Мотивы призыва к науке и образованию в детской прозе (конец XIX - начало XX века).....	36
Мамедова-Кекеч Э.Ф. К фонопозитическим вопросам в вуджуднаме	43
Азизова П.А. Лингвистическое исследование автора и персонажа в художественном тексте	49

ИСТОРИЯ

Зейналов И.Х., Сафарова Х.Р. Значение социально-экономического развития в укреплении национальной независимости	57
Гафаров В. Образование Армении и вопрос о передаче Иревана армянам в Батумской конференции (11 мая – 4 июня 1918 года)	66
Мурадалиева Э.Б. Вклад научно-педагогической элиты Азербайджана в процесс создания функционирования Бакинского Государственного Университета	92
Гаджиев З.Дж. Историческое сознание и национальное самосознание	99

Муса И.М.	
Эрзинджанское перемирие, Трабзонская и Батумская конференции: интересы и позиции Азербайджана.....	105
Афшарова И.Н.	
Следы «культы Луны» в археологических памятниках Азербайджана	114
Багирова А.Р.	
Некоторые аспекты Ирако-Германского сотрудничества после 2003 года.....	124
Аббасов Т.Н.	
Эмир Сабах Аль-Джабер Ас-Сабах и «Арабская весна» по-Кувейтски	131
Наджафова К.Т.	
Суть Советского оккупационного режима установленного в Азербайджане после Апрельского переворота 1920 года.....	137
Меликов Е.Н.	
Развитие спорта в Юго-восточном регионе Азербайджанской Республики (2003-2018 гг.).....	146
Самедова С.Е.	
О пище и напитках в Античном Азербайджане.....	156
Абдуллаева У.Дж.	
Китайско-Иранское экономическое сотрудничество в рамках проекта «Один пояс и один путь»	163
Асадова А.В.	
Археологические исследования истории города Барда	170
Аббасова-Гулиева А.З.	
Экономические отношения между Турцией и Израилем в конце XX - начале XXI веков.....	178
Бунятова Е.А.	
Особенности политической реформы Гонконга в подготовительный период перехода под юрисдикцию КНР.....	187
Бабашова С.А.	
Влияние элементов силы на внешнюю политику государств и систему международных отношений.....	195

ЖУРНАЛИСТИКА

Меликова Ф.Г.	
Долгосрочная детская пресса- журнал «Мектеб».....	204

CONTENS

LINGUISTICS

Baylarova A.M. Cultural Connotative Component of Lexis	5
Ismayilova T.R. Words derived from Turkish in the Azerbaijani Language.....	14

LITERATURE

Aliyeva I.S. Great Truth in Ordinary Stories	22
Babayeva E.A. Men's Clothing as a Symbol of Modernity-Oldness in the Turkish Novel of the Atatürk Era	29
Rasulova S.H. Motivation and Science Motives in Our Children's Prose (late XIX - early XX centuries).....	36
Mammadova-Kekech E.F. About Phonopoetical Problems in Vujudnamas	43
Azizova P.A. Linguistic study the author and character in an artistic text	49

HISTORY

Zeynalov I.Kh., Safarova Kh.R. The Development of Socio-Economic significance in Strengthening National Independence	57
Gafarov V. Formation of Armenia and the issue of ceding Yerevan to Armenians in Batum Conference (May 11 – June 4, 1918).....	66
Muradalieva E.B. Contribution of the Scientific-Pedagogical Elite of Azerbaijan to the Process of Establishment and Functioning of Baku State University	92
Hajiyev Z.J. Historical Consciousness and National Self-determination	99

Musa I.M.	
Erzincan Reconciliation, Trabzon and Batumi Conferences: The Interests and Position of Azerbaijan	105
Avsharova I.N.	
The Traces of “Moon Cult” in the Archaeological Monuments of Azerbaijan	114
Baghirova A.R.	
Some Aspects of the Iraq-Germany Cooperation after 2003	124
Abbasov T.N.	
Emir Sabakh Al-Dzhaber As-Sabakh and the «Arab Spring» Events in the Kuwait Manner.....	131
Najafova K.T.	
The Essence of the Soviet Occupation Regime Established in Azerbaijan after the April Revolution of 1920	137
Malikov E.N.	
The Development of Sports in the South-Eastern Region of the Azerbaijan Republic.....	146
Samadova S.T.	
Food and Drinks in Ancient Azerbaijan.....	156
Abdullayeva U.J.	
Chinese-Iranian Economic Cooperation in the Framework of “One Belt and One Road” Project	163
Asadova A.V.	
Archaeological Research on the History of the City of Barda.....	170
Abbasova-Guliyeva A.Z.	
Economic Relations between Turkey and Israel at the end of 20th- beginning of 21st centuries	178
Buniatova E.A.	
Features of Hong Kong's Political Reforms in the Preparatory Period of Transition to the Jurisdiction of the PRC.....	187
Babashova S.A.	
The Impact of Elements of Power on Foreign Policy of States and International Relations System.....	195

JOURNALISTICS

Malikova F.G.	
Long-term Children’s press - “School” journal	204

Redaktorları: *Məryəm Qədimova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 14.02.2019. Çapa imzalanmışdır: 10.07.2019
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 13,75 c.v. Sayı 120.

«Bakı Universiteti Nəşriyyatı», Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az